

Debreceni Egyetem
Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola
Magyar irodalmi, modern filológiai és kultúratudományi program
Magyar irodalom és kultúra alprogram

RESTÁS ATTILA

**Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) retorikái
és a magyarországi recepció**

Adalékok a hazai 17. századi retorikai műveltséghez

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető:
Dr. Imre Mihály DSc
professor emeritus

Debrecen

2021

**Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) retorikái
és a magyarországi recepció**

Adalékok a hazai 17. századi retorikai műveltséghez

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében
az irodalom- és kultúratudományok tudományágban

Írta: Restás Attila

okleveles magyar nyelv és irodalom – történelem szakos középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskolája
(Magyar irodalmi, modern filológiai és kultúratudományi program
Magyar irodalom és kultúra alprogramja)
keretében

Témavezető:

.....
Dr. Imre Mihály DSc
professor emeritus

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 2021... ..

„Én RESTÁS ATTILA teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

TARTALOM

I.	Bevezetés	
1.	A „nemzetközi kálvinizmus” világa <i>Művelődés- és eszmetörténeti kutatások</i>	6
2.	Retorikatörténet, kritikátörténet, retorikai eszmetörténet <i>Kutatásmódszertani áttekintés</i>	20
3.	„Amaz fő filozófus és teológus” <i>Bartholomaeus Keckermann magyarországi kapcsolatai</i>	36
II.	Keckermann retorikái	
1.	Keckermann retorikai rendszere	45
	<i>A Rhetorica Ecclesiastica</i>	45
	<i>A Systema Rhetoricae</i>	52
	<i>A rámizmus Keckermann retorikáiban</i>	58
	<i>A világi és az egyházi ékesszólás Keckermann retorikáiban</i>	62
	<i>Keckermann és a 16–17. századi retorikai hagyomány</i>	70
	<i>Kortársi elemek a keckermanni retorikákban</i>	74
2.	Az amplificatio alakzatai és a protestáns mártírológia Keckermann retorikáiban	83
3.	<i>Bartholomaei Keckermanni Rhetorici Epitome (1617)</i>	103
III.	Csanaki Máté leideni vitairata Keckermann védelmében (1625)	109
	<i>Csanaki Máté hitvitázó műve</i>	109
	<i>A Controversiae paratextusai</i>	112
	<i>Keckermann könyvei a Sárospataki Kollégiumban és a református iskoláztatásban</i>	117
IV.	Magyar politikusképzés a 17. századi Strassburgban	122
	<i>Bernegger első magyarországi tanítványai</i>	125
	<i>Egy fejezet Keckermann recepciójából – Frisowitz Boldizsár: Oratio</i>	138
V.	Függelék: Újabb könyvészeti adalékok a strassburgi magyar peregrináció történetéhez	148

VI.	Összefoglalás	160
VII.	Summary	163
VIII.	Mellékletek (fényképek)	166
	1. A Rhetorica Ecclesiastica szerkezeti vázlata	167
	2. A Dispositiones Orationum szerkezeti vázlata (1.)	168
	3. A Dispositiones Orationum szerkezeti vázlata (2.)	169
	4. Matthias Bernegger 1640-es kötetének díszcímlapja és a respondensek neve (Blagay Ursinus István, Listius Ferenc és Öppy Jakab)	170
	5. Matthias Bernegger Agricola-kommentárja és Listius Ferenc nevének első két említése a könyvben	171
	6. Listius Ferenc értekezése egy 1699-es szöveg-gyűjteményben	172
	7. Martin Mellius ajánlása Listius Ferenchez (1615)	173
	8. Johanna Othonia alkalmi verse Blagay Ursinus Istvánhoz	174
	9. Johanna Othonia alkalmi verse Listius Ferenchez (1616) ..	175
	10. Matthias Duchon és Johannes Rakoffsky említése egy magister-avatáson (1619)	176
	11. Bernegger meghívó plakátja (1627)	177
	12. Perlowitz András anagrammája (1630)	178
	13. Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse (1633) ..	179
	14. Haidius kötete Michael Joannes Moslehner latin nyelvű versével (1633)	180
	15. Johannes Kempius jogi értekezése (1632)	181
IX.	A források és szakirodalom jegyzéke	
	1. Nyomtatott források	182
	2. Felhasznált szakirodalom és szövegkiadások	187

BEVEZETÉS

A „nemzetközi kálvinizmus” világa

Művelődés- és eszmetörténeti kutatások

... nehezen tartható a „művészettörténész” vagy az „irodalomkritikus” társadalmilag konstruált identitása. Ma már mindannyian művelődéstörténészek vagyunk. (Peter Burke)¹

A „kálvinista nemzetköziség” (*Calvinist International*), vagy másik – elterjedtebb – elnevezéssel, a „nemzetközi kálvinizmus” (*International Calvinism*) világa viszonylag feltárt területe a kora újkori művelődés- és eszmetörténetnek. A vallásüldözések miatti bujdosás és számkivetettség hozzájárult ahhoz, hogy Európában megerősödjenek a helyi református közösségek közötti kapcsolatok, mint ahogyan a *peregrinatio academica*, azaz lelkészek és világiak külföldi tanulmányai is erősítették az intézményes és személyes hálózatok jelentőségét.² Ami a külföldi egyetemjárást illeti, megkerülhetetlen feldolgozások születtek magyar nyelven is a Heidelbergben és Wittenbergben tanuló 16–17. századi magyarországi akadémitákról,³ és elkészült a kora újkori egyetemjárások svájci, lengyelországi és baltikumi, angol és skót, hollandiai, németországi adatainak az összegzése.⁴ Ezek a nyugat-európai

¹ Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz: Kultúra és társadalom Itáliában*, ford. BÉRCZES Tibor, Osiris, Bp., 1999, 13.

² Graeme MURDOCK, *The Importance of Being Josiah: an Image of Calvinist Identity*, *Sixteenth Century Journal*, 29(1998), 4. szám, 1043–1059; Graeme MURDOCK, *Calvinism on the Frontier 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Clarendon Press, Oxford, 2000, 46–76 (különösen a *Hungarian Reformed clergy and international Calvinism* fejezet); Graeme MURDOCK, *Beyond Calvin: The intellectual, Political and Cultural World of Europe's Reformed Churches, c. 1540–1620*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004, 31–53 (különösen az *International connections* fejezet).

³ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*, Bp., 1982, 243–347; HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Balassi, Bp., 1994 (Humanizmus és reformáció, 21); IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Balassi, Bp., 2009 (Humanizmus és reformáció, 31); SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Balassi, Bp., 2017 (Humanizmus és reformáció, 37).

⁴ Disszertációm témájában a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* sorozat kötetei az ELTE Levéltára kiadásában: HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788/1798*, Bp., 2003; SZÖGI László, *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és főiskolákon 1526–1788*, Bp., 2003; GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Bp., 2005; BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., 2007; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., 2011.

egyetemek jelentős nemzetközi professzori karral rendelkeztek, és hallgatóik között nagy számban voltak külföldiek.

Wittenberg egyetemét 1502-ben III. Bölcs Frigyes választófejedelem alapította, majd I. Miksa császár és II. Gyula pápa is jóváhagyta és megerősítette az alapítást – az egyetem magyar szempontból a kora újkor legfontosabb felsőoktatási intézménye lett,⁵ ahová Luther fellépése után magyarországi diákok ezrei jutottak el.⁶ Philipp Melanchthon támogatásával alakult meg a magyar diáktársulat, a *coetus*, „mely lehetővé tette, hogy Luther egyetemén évtizedekig tanuljanak olyan magyar diákok, akik nyíltan a svájci teológia elkötelezettjei voltak.”⁷ Melanchthon halála után az egyetem vezetése még ragaszkodott a melanchthoni (philippista) szellemiséghez. Előbb Ágost szász választófejedelem támogatást adott a melanchthoniánusoknak, később szembefordult velük, s a közéjük tartozó professzorokat elűzték. Miután a németországi lutheránusok közös hitvallást fogadtak el (*Formula Concordiae*, 1577), 1580-tól a Wittenbergi Egyetem tanárainak és ösztöndíjasainak is alá kellett ezt írniuk. 1586-tól Ágost utóda, I. Keresztély már a reformátusokat támogatta, 1591-ben azonban meghalt. Mivel a reformátusokat és a kriptokálvinistákat ezt követően nem látták szívesen, az 1590-es évek végén már inkább az fordult elő, hogy a magyar anyanyelvű kálvinista diákok csak pár hónapot töltöttek Wittenbergben, hogy onnan átmenjenek a református Heidelbergbe, s többségük David Pareus tanítványa lett.⁸

Heidelbergben a külföldi diákok legnagyobb létszámú csoportját a franciák alkották, 1560 és 1610 között mintegy 500-an tanultak a városban, míg a közép-európaiak száma főként 1610 után növekedett.⁹ A Heidelbergi Egyetem fontosságát mutatja, hogy a Heltai János által vizsgált időszakban, azaz David Pareus professzori működésének éveiben (1595–1621) a pfalzi egyetemen 173 magyarországi diák fordult meg.¹⁰ Az általuk hazahozott eszmék hatása „egészen az 1630-as évek közepéig meghatározta a magyarországi és erdélyi protestáns művelődést, míg aztán átadta a helyét a puritán törekvéseknek, amelyeket a heidelbergieket követő, már főleg a Németalföldön s kisebb részben Angliában iskolázott prédikátori nemzedék képviselt.”¹¹ Pareus tanítványa volt maga Bartholomaeus Keckermann is, aki – noha rövidebb

⁵ Az első évtizedekre: ITZÉS Gábor, *A wittenbergi egyetem a 16. század első évtizedeiben*, Történelmi Szemle, (56)2014, 3. szám, 423–453.

⁶ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi ...*, i. m. 245.

⁷ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus*, i. m. 17.

⁸ Uo. 22–33.

⁹ MURDOCK, *Beyond Calvin ...*, i. m. 42–43.

¹⁰ HELTAI, *Adattár ...*, i. m. 245.

¹¹ Uo. 243.

időt töltött Heidelbergben – dokumentálhatóan jelentős magyar kapcsolatrendszerrel rendelkezett, a személyes ismeretségen túl pedig tankönyveinek jelenlétével kell számolni.

Heltai János a Heidelbergi Egyetem és a hazai peregrináció kapcsolatában három vonatkozást emelt ki: elsőként azt, hogy Pareus Újszövetség-professzorként teológiai kurzusain a II. Helvét Hitvallás alapján tanított, és a református ortodoxia tantételeit adta át tanítványainak. Másodjára az általa művelt kontroverz teológiát lehetett elsajátítani: Pareus három kötetbe gyűjtötte össze azt az anyagot, amelyben tanítványai (nagyobbrészt magyarországiak) – az ő vezetésével – az ellenreformáció és katolikus megújulás kiemelkedő tekintélyének, Roberto Bellarminónak a nézeteit cáfolták. Harmadrészt Pareus irénikus törekvéseit lehet kiemelni.¹² Mindezek a szempontok Keckermann értékelésénél is lényegesek.

A Heidelbergben végzetek összetartozás-érzése, csoportöntudata annyira nyilvánvaló volt, hogy „környezetük gyakran ragasztja rájuk a »heidelbergus« jelzőt”, ahogyan például Veresmarti Mihály is több ízben nevezi így a pfalzi egyetemen megfordult prédikátortársait.¹³

Strassburgban nagyobb közép-európai kolónia az 1590-es években, illetve a 17. század első harmadában élt, köztük magyarországiak is. Monok István a cseh Zdeněk de Valdsteint, az arisztokrata Žerotin-család három tagját (Karl, Přemyslav, Jetřich) – és másokat (pl. Pertold de Lipé, Georg de Náchod) – említi, akik 1598 és 1606 közt tanultak itt. A lengyel antitrinitárius családok ifjai, akik 1603-ban a rakówi gimnáziumot alapították, Melchior Junius tanítványai voltak.¹⁴ Junius professzori utódja, Matthias Bernegger szintén számon tartotta a sziléziai vagy lengyel tanítványait – ahogyan a magyarországiakat is.¹⁵ A heidelbergiekhez hasonlóan tartották számon egymást Matthias Bernegger strassburgi tanítványai is, amint az disszertációm vonatkozó fejezetéből kiderül.

¹² HELTAI, *Adattár* ..., i. m. 244; HELTAI, *Alvinczi* ..., i. m. 43, 50–65.

¹³ HELTAI, *Alvinczi* ..., i. m. 13–14.

¹⁴ MONOK István, *Hasonlóságok és eltérések a köztes Európa kora újkori könyvtörténetében: Szempontok és példák = Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae: Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*, szerk. SOMORJAI Ádám OSB, ZOMBORI István, METEM, Bp., 2016, 244.

¹⁵ „Scilicet haec bella civica, in perniciem Europae (falsus sum) eruptura, vix ullos amplius Blagayos, Listios, Maltzanos, Cziganos, Kochtitzkios, Wolzognios, Guldensternos, et his similes generosas animas, gemmas ante hoc decennium Academiae nostrae, huc venire patiuntur, ac praesentiâ non magis quam voce, quam doctrinae multiplici specimine, quam denique virtutis suae gloriâ, et urbem et Academiam implere.” *Perillustri ac Generoso Domino, Dom. Francisco Listio, Libero baroni in Kettsee, Prellenkirchen et Kabold, Domino in Somlio et Janoshaza etc. Domino meo clementi, S. P. D.* (Matthias Bernegger ajánlása) = *Disputatio de nobilitate, id est, de nobilitatis virtutibus, immunitatibus, privilegiis, et honoribus etc.*, quam summe nobilissimo adjuvante, in Inclytâ Academiâ Argentoratensi, praeside viro clarissimo, Dn. Matthia BERNEGGERO, eloquentiae profess[ore] pub[lico] publici exercitii gratiâ propugnabit die 9. Junii, author Balthasar FRISOWITZ, N[obilis] Ungarus, Argentorati, typis Johannis Reppii, 1627 (oldalszám nélkül).

A kora újkori egyházak és vallások kultúrtörténetének a kutatói megállapítják, hogy a korszak kulturális kölcsönhatásai (*exchange*) „különösen összetett és ellentmondásos kapcsolatot jeleznek. Egyrészt a kulturális kapcsolatok és a kölcsönhatások gyengültek a reformáció és a legtöbb európai társadalom rákövetkező konfesszionizációja nyomán.” Különösen az 1600 körüli évtizedekre jellemző, hogy „nem az együttműködés, együttélés és a kulturális kölcsönhatások” a meghatározók, hanem az „elkülönülés, elszigetelődés és a kibékíthetetlen ellenségeskedés, ami egyaránt jellemzi az egyházakat és vallásokat, valamint a magukba forduló (*respective*) konfesszionális államokat, sőt gyakran a hétköznapi emberi szomszédsági kapcsolatokat – városokon, régiókon, családokon belül is.”¹⁶ A vallási ellentétek éles jelentkezése megfigyelhető nemcsak Keckermann, de magyarországi követőinek életkörülményeiben is.¹⁷

Mivel Bartholomaeus Keckermann életére vonatkozó levéltári kutatásokat nem végeztem, az elérhető szakirodalmi feldolgozások alapján csak vázoló pályáját és munkásságát.¹⁸ Disszertációm tehát nem hasonlít a Keckermannról írt monográfiákhoz, illetve Joseph S. Freedman alapvető összegzéséhez, amelyek Keckermann „életének és műveinek” (*Leben und Wirken, życie i działalność, career and writings*) feldolgozásához primér levéltári forrásokat is felhasználtak.¹⁹ Ezért – az alapkutatások hiánya miatt – nem vállalkozhattam olyan biográfiának a megalkotására, mint amilyenek Sebastian Ambrosius²⁰ vagy Harsányi Nagy Jakab²¹ életéről és működéséről születtek.

¹⁶ Heinz SCHILLING, *The Religious Borderlines of the Confessionalisation and Secularisation of European Culture and Societies: Result and Perspectives of my Cooperation with István György Tóth = Friars, Nobles and Burghers – Sermons, Images and Prints: Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe*, in memoriam István György Tóth, ed. Jaroslav MILLER, László KONTLER, CEU Press, Bp.–New York, 2010, 4.

¹⁷ A konfesszionizáció fogalmának értékelése: KÁRMÁN Gábor, *A konfesszionizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára = Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2013, 27–40; BALÁZS Mihály, *Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionizációs modell és az erdélyi reformáció*, Korall, (15)2014, 57. szám, 5–26.

¹⁸ A legújabb, retorikatörténeti monográfiához nem jutottam hozzá: Wojciech RYCZEK, *Antystrofa dialektyki: Teoria retoryczna Bartłomieja Keckermann*, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Warszawa-Toruń, 2016.

¹⁹ W. H. van ZUYLEN, *Bartholomäus Keckermann: Sein Leben und Wirken*, Noske, Leipzig, 1934; Bronisław NADOLSKI, *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermann*, Wydawnictwo Naukowe, Toruń, 1961 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu); Joseph S. Freedman, *The Carrier and Writings of Bartholomew Keckermann (d. 1609)*, Proceedings of the American Philosophical Society, (141)1997, no. 3, 305–364.

²⁰ SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*, L'Harmattan, Bp., 2007 (Mikrotörténelem, 1).

²¹ KÁRMÁN Gábor, *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete*, L'Harmattan–Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, Bp., 2013 (Mikrotörténelem, 5).

Keckermann életének első összefoglalására – a *genus demonstrativum* szabályai szerint – halotti beszédében került sor.²² Dancka városa és a Szenátus dicséretével kezdi tehát munkáját a szerző: ezen a földön született, s ez földi el holtában Keckermann; ezért lenne méltánytalan nem szólni a „városok királynőjéről” (*a nobili illa et regina urbium Dantisco*), ami „egész Európának ritka példajaként Keckermann szülte” (*raro exemplo orbi Europaeo Keckermannum produxit*).²³ „Ebben a városban született tehát Bartholomaeus Keckermann, aki csak a fényes hírnévre születhetett. Mivel a danckai levegőt szívta magába, nem állhatott távol tőle ősei hírneve. Mivel azt látta, hogy hazája minden nép száján dicséretesen híres, leginkább pedig a földkerekség leghíresebb kereskedővárosaként nevezetes, azt akarta, hogy városát a tudományok és a műveltség által is újra híressé, sőt halhatlanná tegye, és hogy hírnevet és dicsőséget szerezzen Mercurius és Minerva segítségével egyaránt.”²⁴ Szülővárosa gimnáziumát kijárva „elhagyta az atyai házat, hogy elméjének kiművelése céljából Németországba, legvégül a pfalzi egyetemre menjen” (*Lares patrios dimisit, ut in Germaniam uberioris ingenii cultus gratiâ, post Athenas Palatinas iret*). Tanulmányai összefoglalásaként Sestrencius felsorolja, hogy kiket hallgatott Keckermann, hiszen „senki sem hagyhatja figyelmen kívül a teológusokat: a Tremeliusokat, Juniusokat, Tossanusokat vagy Pareusokat; senki a filozófusokat: a Paciusokat, Crelliusokat, Scherbiusokat, Cocleniusokat, Timplereket.”²⁵ Szorgalma és tehetsége révén elérte, hogy a legjelentősebb élő filozófusnak (*vivus*

²² Petri SESTRENCII *Laudatio funebris clarissimi viri Bartholomaei Keckermanni*, typis Martini Rhodi, Dantischi, 1609.

²³ A város dicsérete: „Nihil unquam urbi huic, vel ad celebritatem nominis, vel ad splendorem ac majestatem defuisse videbatur. Nec tam urbs est, quam totius orbis imago. Mare accolit, et aquis pene cinguntur incolae: ut tam à Naturâ libertati destinati esse videantur, quam ab animo. Ager suis incolis, divite proventu uber: cives tamen sine agris vivunt, tantâ frugum fertilitate, ut non vicinas duntaxat regiones, sed et remotissimas alant provincias. Istula illis est instar lautissimi horrei: et quod difficulter alii impetrant à terrâ, hoc illi sine labore ab aquis habent. Vina nusquam educant, et tamen bibunt, linum non colunt et gestant, ferrum non fodiunt et cudunt. Urbem si spectes, nihil aut ad famam, aut ad ornatum videntur omiso [!] se cives. Aedificia bella, platea nitidae, muris superbe eminentibus creberrimae tures, pinnaeque ad splendorem compositae amplissimam adornant urbem. Varii et praerupti vallorum gyri, velut labyrinthi muros contiguos cingunt, ut non tantum ad splendorem exaedificata videatur, sed et ad robur ac formidinem hostium. Cives alit genio loci dignos.” Uo. (oldalszámozás nélkül).

²⁴ „In hac urbe natus Bartholomaeus Keckermannus, non potuit non ad famam et claritudinem nasci. Dantiscanum caelum cum hausisset, non potuit à fama majorum suorum esse alienus. Cumque videret patriam suam in ore omnium populorum magnis titulis gloriosam esse, potissimum autem toti orbi clarissimo emporio notabilem, eandem à studiis et literis claram, imo immortalem reddere voluit, ut parem aequalem laudem et gloriam, tam à Mercurio quam à Minervâ, auspicio suo traheret.” Uo.

²⁵ „Vigebat ea tempestate Germania superior praestantissimis viris philosophis juxta ac theologis, quorum hodie nomina in albo aeternitatis sunt. Nemo enim Tremelios ignorat aut Junios, nemo Tossanos aut Pareos, Theologos; nemo Pacios, Crellios, Scherbios, Coclenios, Timpleros nescit philosophos; quos Keckermannus noster, veluti oracula quaedam audiebat, et ex iis responsa, avidissimo hauriebat animo.” Uo.

philosophorum princeps) tekintsék.²⁶ A szerző abban látja Keckermann fő érdemét, hogy a filozófiai ismereteket módszeresen rendezte, fáradságos munkával összegyűjtötte, mintsem hogy kérkedve máshonnan vegye át. Így olyan összefoglalót (*compendium*) – tankönyvet – készített, hogy csak a filozófia is több év anyagát tette ki.²⁷

Keckermann első *vita*-ja abban a gyűjteményben jelent meg, amelyet Melchior Adam jelentetett meg öt kötetben. Adam maga is a heidelbergi *Paedagogicum* tanára volt, mint Keckermann évekkel azelőtt, így talán könnyebben sikerült a szerzőnek a hiteles adatokat megszereznie. A család származására utaló adatokon kívül először a danckai gimnázium rektorának, Jacobus Fabriciusnak a szerepét emeli ki, mint aki megalapozta Keckermann tudását, majd wittenbergi és lipcsei, végül heidelbergi tanulmányait idézi fel, és utal rövid tanári pályafutására is Heidelbergben. Ezután írja le Keckermann módszerét, amiben – a halotti beszéd szerzőjéhez hasonlóan – a Keckermann által összeállított *compendiumok* hasznosságát emeli ki:²⁸ a cél az ismeretek teljes körének, mintegy az *enciklopédikus* műveltségnek a megszerzése; ezt a fogalmat nevezi latinul Adam *orbis scientiarum*-nak.²⁹ Az életrajz tartalmazza Keckermann nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt műveinek jegyzékét is; ez utóbbiak egy részét később a tanítványok publikálták.³⁰ Mentalitástörténetileg is fontos, mert Keckermann időszemléletét mutatja: „Ezért, ha szembeállítjuk az életkorával, fáradhatatlan és szinte hihetetlen igyekezete tűnik fel: hogy olvasson, tanítson, előadjon. Semmi nem volt neki

²⁶ Uo.

²⁷ „Quanto rectius Keckermannus noster, qui artes et disciplinas Philosophiae, suo quodam filo ac Methodo concinnare maluit, et dictando potius laboriose congerere, quam explicando aliunde ambitiose desumere. Sic quoque quod maximum est temporis compendium fecit, ne tot annorum cursus, soli Philosophiae impenderetur.” Uo.

²⁸ A humanista oktatási tradíció és a prakticista, kompendiumokon alapuló képzés feszültségét írja le, illetve a „*methodus compendiaria*” jelentőségét hangsúlyozza a 16–17. század fordulójának időszakában: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Printart- Press Kft., Debrecen, 2014, 253–259; P. SZABÓ Béla, *Három neves németalföldi jogász és Nadányi János kapcsolatának nyomai = Történetek a mélyföldről*, i. m. 201.

²⁹ „Haidelberga in patriam ubi venit, de Senatus voluntate ad Philosophiae adyta iuventutem ducere cepit; via plane compendiaria. Nam sibi ipse certos circumscripsit cancellos, intra quos versaretur, statoque annorum paucorum *trium* dico spacio *orbem scientiarum* absolveret. Hoc fine, quod Haidelbergae inceperat, suo quodam filo ac methodo artes et disciplinas Philosophicas non sine magnis iisque assiduis laboribus concinnavit.” Melchior ADAM, *Decades duae continentes vitas theologorum exterorum principum, qui ecclesiam Christi superiori seculo propagarunt et propugnarunt*, Jonae Rosae vidua, Francofurti, 1653, 500.

³⁰ Kéziratban maradt – és alighanem elveszett – munkája Keckermann-nak a *Historia Ecclesiae Waldensium* című, amiben bizonyára a reformáció előzményeként tárgyalta a középkori katolikus egyház által üldözött és eretneknek tekintett valdensek történetét. Uo. 501.

szentebb egész életében, mint az idő: ezért azt aprólékosan kimérte, úgyhogy nemcsak az éveket és hónapokat, de a napokat és az órákat is gondosan számon tartotta. Tudós emberek pedig bármilyen könyvet jelentettek meg, azt nyugtot nem ismerve kutatta fel, ugyanúgy nem kisebb buzgósággal el is olvasta; messze elkerülte azokat, akik sok dolgot hordtak össze, de nem sokat olvastak és gondolkoztak.”³¹

Bartholomaeus Keckermann a poroszországi Danckában (Danzig, Gdańsk: ma Lengyelországban) született.³² A lutheránus többségű városban a reformátusok kisebbséget alkottak, de a város vezetői a 16–17. század fordulóján közülük kerültek ki. Jellemző a vallási viszonyokra, hogy nagybátyja, Joachim Keckermann lutheránusokat ostromozó prédikációja nyomán zavargások törtek ki Danckában,³³ és egyszer Keckermann-nak is női ruhában kellett menekülni otthonról.³⁴ Szülővárosának gimnáziumában tanult, innen indult Wittenbergbe, ahová 1590-ben, majd Lipszébe, ahová 1592-ben iratkozott be. A választófejedelem halála miatt azonban neki is távoznia kellett Szászországból: 1592. október 22-én matrikulált a Heidelbergi Egyetemen, ahol 1595-ben magiszteri fokozatot szerzett. Ettől az évtől előbb *secundus regens*-ként, majd *primus regens*-ként alkalmazták az egyetem *Contubernium*ában, majd 1596. augusztus 10-től az egyetem előkészítő iskolájában, a *Paedagogicum*ban tanított. 1597-től a teológiai akadémián (*Collegium Sapientium*) tanított, 1600-tól az egyetemen a héber nyelv tanára.³⁵ 1599-ben azonban az egyetem teológiai fakultása elutasította Keckermann jelentkezését a teológiai professzori állásra (*ad tertiam professionem facultatibus Theologiae*), részben fiatal korára, részben arra hivatkozva, hogy nem rendelkezik teológiai fokozattal, de

³¹ „Hinc indefessum eius et pene incredibile, si cum aetate contendatur, apparet studium, legendi, docendi, commentandi. Nihil in omni aetate sanctius habebat, quam tempus: idque adeo scrupulose dimetiebatur; ut non annorum et mensium modo, sed et dierum et horarum accurata ei ratio constaret. Quicquid autem librorum ab eruditis edebatur; id ut anxie conquirebat; ita non minori sedulitate evoluebat; longe abiens ab illis, qui multa congerunt, sed non multum legant ac tractant.” Uo. 501.

³² Születésének éve egyaránt lehet 1571, 1572 vagy 1573: Joseph S. FREEDMAN, *The Carrier and Writings...*, i. m. 306 (5. lábjegyzet).

³³ Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and its German Ramifications 1543–1630*, Oxford University Press, Oxford, 2007, 136–137.

³⁴ „Polish historiography mentions an incident in which Keckermann once had to escape his opponents by dressing in women’s clothes. After [the rector, Jacob] Fabricius’ death the gymnasium quickly reverted to the gnesio Lutheran camp.” Dariusz M. BRYĆKO, *The Danzig Academic Gymnasium in 17th century Poland = Church and School in Early Modern Protestantism: Studies in Honor of Richard A. Muller on the Maturation of a Theologian Tradition*, edited by Jordan J. BALLOR, David S. SYTSMAN, Jason ZUIDEMA, Brill, Leiden Boston, 2013, 343.

³⁵ Pályafutása követhető az egyetemi iratokban: „*praeceptor in Academia Heidelbergensi*” (1599. I. 30.), „*Hebraeae linguae professor*” (1600. V. 16.), „*sanctae linguae professor, praeceptor in Academia Heidelbergensi*” (1600. IX. 03.), „*philosophiae magister et sanctae theologiae professor*” (1602. I. 01.). Bronisław NADOLSKI, *Życie i działalność ...*, i. m. 14. (28. lábjegyzetben).

egyéb problémák is lehettek.³⁶ Ezt követően fogadta el szülővárosának felkérését, s lett a danckai akadémiai gimnázium professzora, előtte azonban – David Pareus vezetése alatt – teológiai *licentiatust* szerzett (1602).³⁷

A hazai kutatásokból is jól ismert, hogy David Pareus tanítványai tanulmányaik során, majd disputációikban a *loci communes*, a teológiai „közös helyek” témaköreit, valamint Roberto Bellarmino kardinális műveinek a cáfolatát dolgozták fel, ebből az anyagból Pareusnak három gyűjtőkötete is megjelent.³⁸ Keckermann-nak öt értekezése jelent meg, ebből kettő Pareus elnöklete alatt (1596, 1598), majd önálló kötetben tárgyalta a témát.³⁹ Ennek ajánló levelében tisztelettel említi Pareust, majd elhatárolódik Georgius de Valentiatól és Roberto Bellarminótól. Az egyetemen tartott privát kurzusainak anyaga szintén Hanauban jelent meg: *Praecognitorum logicorum tractarum III* (1599), *Systema logicae* (1600), *Rhetorica ecclesiastica* (1600).⁴⁰

Művei – ha hozzávesszük a halála után napvilágot látottakat is – valóban enciklopédikus műveltségről tanúskodnak: könyveinek jegyzéke 40 önálló címet sorol fel (ebben benne vannak a gyűjteményes kiadások és az idegen nyelvű fordítások is).⁴¹ Halála után tanítványai gondoskodtak művei megjelentetéséről, a publikálásban a hanai Antonius család nyomdája játszott nagy szerepet,⁴² Keckermann maga több műben írt ajánlólevelet a nyomdászhoz, ami nem volt általános az Antonius-kiadványok esetében. Guilielmus Antonius örökösei folytatták a sorozatot. Átgondolt stratégiára vall, hogy a kiadások Keckermann halála után is folytatódtak. Ezek a kiadványok egységes képet mutatnak, címlapjuk tipográfiai megoldásai hasonlóak, rajtuk a nyomda “*In via virtuti nulla est via*” jelmondata olvasható, s a kötetek betűtípusa is megegyezik. Valóságos tankönyvcsaládról beszélhetünk: ami a retorikákat illeti, Keckermann a *Rhetorica Ecclesiastica*-n és a *Systema Rhetoricae*-n kívül bevezetőt készített Cicero olvasásához, és *Dispositiones orationum* címmel beszédvázlat-gyűjteményt is kiadott.⁴³

³⁶ Ez utóbbira ld. Joseph S. FREEDMAN, *The Carrier and Writings ...*, i. m. 329–331.

³⁷ Uo. 306–307.

³⁸ HELTAI János, *Alvinczi Péter ...*, i. m. 43.

³⁹ *Contemplationum peripateticarum de locatione et loco, libri duo (...)* ex meditationibus physicis Bartholomaei KECKERMANNI Dantiscani Boruss. philosophiae peripat. cultoris, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1598.

⁴⁰ Műveinek kiadástörténetére ld. Joseph S. FREEDMAN, *The Carrier and Writings ...*, i. m. 340–341; Howard HOTSON, *Commonplace learning*, i. m. 141.

⁴¹ Műveinek teljes listája: Joseph S. FREEDMAN, *The Carrier and Writings ...*, i. m. 338–348.

⁴² Howard HOTSON, *Commonplace Learning*, i. m. 129–130.

⁴³ Az alábbi kiadásokat tanulmányoztam: *Systema rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii Eloquentiae tam quoad Epistolas et Colloquia familiaria, quam quoad Orationes, conformatur, modusque ostenditur et Oratores dextre legendi et resolvendi, denique*

Retorikai témájú könyvei szorosan kapcsolódnak a logikai és teológiai témájúakhoz. Keckermann alapította meg a „szisztematikus”-nak nevezett irányzatot, ugyanis több tudományterület „rendszerét” (*systema*) összefoglalta (*logica, theologia, ethica, disciplina politicae, rhetorica, physica, astronomia, geographia, mathematica, grammatica hebraea*). Összes műveit *Systema systematum* címmel tanítványa, Johann Heinrich Alsted rendezte sajtó alá két kötetben 1613-ban, ugyancsak Hanauban, míg az ugyancsak kétkötetes *Opera omnia* 1614-ben látott napvilágot Genfben. Népszerűsége évtizedekkel halála után is töretlennek mondható: 1661-ig folyamatosan jelentek meg művei Európa jelentős szellemi központjaiban. Londonban angolul teológiai, Amsterdamban, Rotterdamban és Haerlemben hollandul dialektikai munkája jelent meg. Széles körű elterjedésére jellemző, hogy az új-angliai puritánok körében is kedvelték, s a 17. század elején a Harvard College-ban is meghatározónak számított.⁴⁴ A Pareus-tanítványok révén Keckermann recepciója a magyarországi és erdélyi reformátusok között is erős volt, s mivel 1592 után különösen megnőtt a heidelbergi magyar peregrináció jelentősége, a pfalzi iskolai modellt Magyarországon, és különösen a pataki Kollégiumban is átvették.⁴⁵ Ebben Keckermann műveinek jelentős szerep jutott.⁴⁶

et Locos Communes Oratorios concionandi, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1618; *Rhetoricae Ecclesiasticae, sive Artis formandi et habendi conciones sacras, libri duo*, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1604; *Introductio ad lectionem Ciceronis et aliorum oratorum et dexteriore, pertinens ad specialem partem Systematis Rhetorici*, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1610; *Dispositiones orationum, sive Collegium Oratorium de rebus variis et cognitione dignis*, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1615.

⁴⁴ „One of the most prolific and popular German textbook writers of the early 17th century, Bartholomaeus Keckermann, was prominently represented by his logic, his mathematics and his physics.” Henry A. POCHMANN, *German Culture in America: Philosophical and Literary Influences 1600–1900*, University of Wisconsin Press, Madison, 1957, 29, 37.

⁴⁵ „Posteaquam vero studiosi Hungari academiam Heidelbergensem frequentare coeperunt, id quod post annum 1592 inprimis factum est, methodum studiorum Heidelbergae, locisque vicinis in Palatinatu observari solitam in Hungariam quoque, ac in specie etiam Patakinum introduxerunt. Sane qualis Patakini obtinuerit methodus circa annum 1621. e legibus scholae, anno illo in unum systema collectis, optime liquet.” *Monumenta protestantium Hungariae Ecclesiastica. Pars prima: Historia Scholae seu Collegii Ref. Sárospatakiensis*, Delineata a Johanne SZOMBATHI jur. nat. hist. et eloqu. in eodem collegio professore (Inchoata Sárospatakini diebus Julii AO.1788 et postea continuata), Carolus Jäger, 1860, 153.

⁴⁶ Szilágyi Benjamin István feljegyzését közli Szombathi: „Antehac schola Patakiensis a majoribus nostris bene fundata, ut certas habuit leges et constitutiones, ordinemque certum: ita classicos auctores etiam certos ac delectos habuit, in singulis artibus ac scientiis apud nos usitatis, ne auctorum diversitate studiosae juventutis ingenia distraherentur, aut confunderentur. Nimirum in grammaticis Gregorii Molnár, rectoris quondam scholae Claudiopolitanae, elementa grammaticae; et Philippi Melanchthonis majorem grammaticam; in graecis vero Petri Károli, rectoris itidem quondam scholae Claudiopolitanae, postea vero pastoris ac praecipui reformatoris orthodoxae ecclesiae Váradensis, elementa grammaticae graecae, ad methodum grammaticae Molnárii, pro feliciori puerorum captu, per omnia, quantum per linguae diversitatem licuit, conformata. In rhetoricis, post *Erotemata* Philippi Melanchthonis, Emerici Péczeli, rectoris quondam ecclesiae Comáromiensis, *Isagogen rhetoricam*; et Keckermanni majorem

Keckermann hazai könyvtárakban való „jelenlétének” számtalan nyomát folyamatosan tárja fel a kutatás.⁴⁷ A hazai könyvlistákon művei igen gyakran fordulnak elő,⁴⁸ további könyv- és könyvtártörténeti kutatásokkal bővíteni lehet a jelenlétére vonatkozó anyagot.

Bartholomaeus Keckermann valamennyi alapműve megvolt Németújváron, ahogy az őt támadó lengyel Adam Goslavusé, vagy a quedlinburgi Martinus Titiusé (1585–1635) is.⁴⁹ „Caspar Seiffrid (?–1640) bártfai iskolarektor 141 könyvet magába foglaló könyvtára számos érdekességet tartogat a kutató számára. (...) A logika, dialektika és retorika területén a kor kiemelkedő egyéniségeinek műveit használta, így: Johann Heinrich Alsted, Matthäus Dresser, Bartholomäus Keckermann.”⁵⁰

Jenei G. István (1604/1605–1661) váradi iskolai jegyzetfüzetében ugyancsak felbukkan Keckermann neve,⁵¹ a logikai disputák anyaga valószínűleg 1626-ból származik.⁵² Cserei Mihály 1682-ben szerzi meg Keckermann logikáját, bár „ennek egyetlen sorát sem emeli be kéziratának logikai rendszerébe.”⁵³

Howard Hotson mutat rá a ráizmussal kapcsolatban, hogy a tananyagok és a módszerek összehasonlítása a református világ keleti és nyugati peremén – Erdélyben és New Englandben

rhetoricam. In logicis. post dialecticam Philippi Melanchthoni, tamquam communis reformatorum praeceptoris, et Lucae Losii, *Systema logicum* Keckermanni, communibus omnium scholarum Hungaricarum votis receptum et usitatum.” Uo. 139–140.

⁴⁷ Monok István veti föl, hogy idézett tanulmányában a vizsgált szerzők „jelenlétéről (Dasein)” beszél, azaz „nem a befogadástörténetet ír, hanem adalékokat gyűjt egy majdani recepciótörténethez.” MONOK István, *Luther és Melanchthon műveinek előfordulási gyakorisága a kora újkori könyvjegyzékeken = Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, II, szerk. HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor, HILLER István, SZIRTES Zsófia, BALOGH Zsuzsanna, PÁSZTOR Katalin, TAMÁS Máté, L’Harmattan, 2016, 116.

⁴⁸ Imre Mihály összesítése szerint az addig megjelent *Adattár ...* kötetei alapján Keckermann neve 54-szer fordul elő a szerzők között (nála többször csak Melanchthon és Ramus nevét regisztrálta a kutatás): *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 486–490.

⁴⁹ A németújvári protestáns iskola valamikor Batthyány Ádám katolizálása (1629) után szűnt meg: MONOK István, *Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634*, Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica, tomus XXI, fasc. 2, 2017, 241.

⁵⁰ MIZERA Tamás, *A legszelídebb patak: A lutheránus németység tanítókönyvtárai a kora újkori Felvidéken*, *Per aspera ad astra*, (5)2018, 1. szám, 42.

⁵¹ ERDŐS Zoltán – MÁTYÁS-RAUSCH Petra, *Egy oktatástörténeti kuriózum: Jenei G. István iskolai jegyzetei*, *Per aspera ad astra*, (5)2018, 1. szám, 62.

⁵² A teológiai és logikai jegyzetek egy időben készültek: „A dátummal ellátott teológiai jegyzetek 1626. július 24. és szeptember 16. között készültek, a mindössze két datált logikai anyag ugyanebben az intervallumban, augusztus 29-én és szeptember 1-jén íródott.” Uo. 65 (31. lábjegyzetben).

⁵³ TÓTH Zsombor, *Egy kora újkori székelő fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből* = TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratok irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Reciti, Bp., 2017 (Irodalomtörténeti füzetek, 178) 89.

– meglepő és jelentős eredményeket hozhatna,⁵⁴ de véleménye nemcsak a ráimizmus, hanem Keckermann vonatkozásában is megfontolandó. A nemzetközi reformáció-kutatás csupán a legutóbbi évtizedekben figyelt fel a hazai kutatási eredményekre, illetve az azt alátámasztó forrásokra – elsősorban Graeme Murdock és Howard Hotson munkásságát kell kiemelni,⁵⁵ az egyébként kiemelkedő közép-európai tájékozottsággal bíró, magyarországi könyvtárakban Keckermann-köteteket feltáró Joseph S. Freedman számára nem voltak ismertek például a Szenci Molnár Albert levelezésében és naplójában fellelhető adatok.

Annak ellenére, hogy Bartholomaeus Keckermann életrajza ismeretes, munkásságáról monográfiák születtek, kiadott és kéziratban maradt műveinek bibliográfiája megjelent, a Keckermannra való korabeli hivatkozásokról csak részleges ismereteink vannak. Néhány angliai követőjét (Thomas Vicars, Thomas Farnaby) Howell monográfiája mutatta be,⁵⁶ Clemens Timpler retorikáját, aki Keckermann tanára volt, s tanítványa halála után felhasználta annak eredményeit, Freedman elemezte részletesen.⁵⁷ Vossiuszal való kapcsolata is ismert,⁵⁸ ahogyan Alstedre és Piscatorra gyakorolt hatását is regisztrálták már.⁵⁹ Legutóbb Howard Hotson szentelt egy egész fejezetet könyvében Keckermann-nak a német akadémiákon érzékelhető befolyásának.⁶⁰

⁵⁴ Howard HOTSON, *Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói*, ford. ZÁSZKALICZKY Márton, Helikon, 2009/1–2, 139 (65. lábjegyzet).

⁵⁵ Graeme Murdock munkásságának értékeléséhez ld. FAZAKAS Gergely Tamás, *A kora újkori magyar kálvinizmus az angol nyelvű historiográfiában = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, 2009, 103–109; Howard Hotson munkásságának értékeléséhez ld. SZENTPÉTERI Márton, *Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről*, Irodalomtörténeti Közlemények, (105)2001, 3–4. szám, 476–486.

⁵⁶ Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500-1700*, New York, 1961, 320–323.

⁵⁷ Joseph S. FREEDMAN, *European Academic Philosophy in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries: The Life, Significance, and Philosophy of Clemens Timpler (1563/4–1624)*, I, Zürich–New York, 1988, 305–325.

⁵⁸ C. S. M. RADEMAKER, *Life and Works of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*, Van Gorcum, Assen, 1981, 177–181; Thomas M. CONLEY, *Rhetoric in the European Tradition*, Chicago and London, 1994, 157–162.

⁵⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, Universitas, Bp., 1998, 165; TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és Könyvtár (XII), 1979, 104 (a 40. jegyzetpontban); SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Universitas, Bp., 2008 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok) 37, 315, 373.

⁶⁰ Howard HOTSON, *Commonplace Learning*, i. m. 127–165.

A hazai szakirodalom megállapításai szerint Andreas Graff logikai és retorikai munkái készültek Keckermann alapján,⁶¹ és a Pécseli Király Imrére tett hatásáról is többen értekeztek.⁶² E közvetett kapcsolatokon túl Keckermann a magyarországi protestáns iskolákban saját művein kívül a Johannes Mylius (1557–1630) által készített összefoglalásával is jelen volt.

Keckermann-nal való foglalkozásom azzal indult, hogy több fejezetet fordítottam magyarra a *Systema Rhetoricae*-ből.⁶³ Ezt követően eltérő nézőpontból – a kutatás fókuszának közelítésével vagy távolításával – próbáltam megrajzolni a keckermanni retorikai rendszer főbb jellemzőit. Disszertációmban ezeket a megkezdett kutatásokat folytatom.

Keckermann retorikai rendszerének áttekintése után egy olyan elemet emelek ki a rendszerből, amelynek részletes tárgyalása feltűnő sajátossága Keckermann retorikáinak: az *amplificatio* jelenségét. Ez a kérdés nemcsak a *Systemában*, de a *Rhetorica ecclesiastica*ban és a *Dispositiones orationum*ban is hangsúlyosan fordul elő, így egy önálló fejezetben e munkákról is részletesen értekezem, végül Keckermann retorikájának a Mylius által készített összefoglalását mutatom be, amiről még érdemben nem szólt a hazai kutatás (az általam ismert külföldi szakmunkák is csak utalásszerűen említették).

A disszertáció második felében a hazai Keckermann-recepció néhány fejezetét tekintem át. Így elsőként Csanaki Máté Leidenben megjelentetett vitairatát,⁶⁴ melyben a Csanakihoz írt *propempticonok* szerzői mutatják azt a társadalmi csoportot, a pataki kollégium vonzáskörzetébe tartozó lelkészi-iskolamesteri kört, akik között a Keckermann-recepció megjelenhetett.

Annak ellenére, hogy az evangélikusok éles polémiát folytattak Keckermann logikai és teológiai műveivel, és a wittenbergi Jacobus Martini azt kárhóztatta, hogy „Keckermann tekintélyét a mi vallásunk részéről is sokan magasra értékelik, és a *Systema logicum* szinte

⁶¹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk“: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, Budapest, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika) 116–117; KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás“, *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Universitas Kiadó, Budapest, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika) 42–43.

⁶² BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, 1971 (Irodalomtörténeti füzetek, 72) 15; *Retorikák a reformáció korából*, szerk., vál., bev. tan., jegyz. IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Universitas Könyvtár, Források 6) 447–448; KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott ...“, i. m. 99.

⁶³ A Keckermann-fordításokat és egyéb latin szövegek magyar változatát – ha más fordítót nem jelzek – a saját fordításomban közlöm.

⁶⁴ RMK III. 1387.

mindenki kezében megtalálható”,⁶⁵ Jeremias Spiegel retorikaprofesszor Keckermann retorikáját ajánlotta tanulmányozásra a Wittenbergben tanuló Thurzó Imrének.⁶⁶ Disszertációmban – ugyancsak evangélikus közegben – a 17. század eleji strassburgi Keckermann-recepciót vizsgálom részletesebben, ami a város egyetemén tanuló magyarországiak (többségükben Matthias Bernegger tanítványai) tanulmányaik alatt megjelent kiadványai alapján rajzolható meg. Ebből a szempontból kiemelkedik a beszercebányai Frisowitz Boldizsár terjedelmes *Oratio*ja, mely alcímében utal Keckermannra (*ad imitationem dispositionis Keckermannianae*).⁶⁷

A vizsgálatba bevont és a disszertációban feldolgozott források körét a nyomtatott anyagra korlátoztam. A kolozsvári Akadémiai Könyvtár őrzi Köpeczi Nagy György 1653-ból származó kéziratos *Rhetorica Ecclesiastica*-másolatát,⁶⁸ melyet Balázs Mihály ismertetett.⁶⁹ A fél évszázad múltán készült unitárius prédikációk esetében viszont nem lehet Keckermann közvetlen ismeretével számolnunk,⁷⁰ hasonló eredményt jeleznek saját kutatásaim is.⁷¹

⁶⁵ Martini 1617-es kiadású *Praelectiones extemporaneae* című művének előszavából idézi: Howard HOTSON, *Commonplace learning*, i. m. 158.

⁶⁶ KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ...”, i. m. 133–134.

⁶⁷ RMK III. 1411.

⁶⁸ Jelzete: U. 12/A-B; vö. RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái: Fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből*, Irodalomtörténet, (31)2000, 4. szám, 497.

⁶⁹ Köpeczi Nagy, „az akkor Killyénben, később pedig majd Nagyajtán szolgáló lelkész nem egyszerűen lemásolta a nyomtatványt, hanem alaposan használatba is vette. Átírta a címlapot annak megfelelően, hogy nála nem három, hanem csak két értekezés csatlakozik a főszöveghez, a címlap hátoldalára saját mottókat illesztett, s elhagyta az eredetiből az ajánlást, de az olvasóhoz intézett rövidebb ajánló sorokat is. Így Keckermann paratextus állományából csak a mű szerkezetét tükröző táblázat maradt meg. (...) Nem hagyta változatlanul azonban az átvett három részt sem, hanem több helyen alaposan belenyúlt a szövegbe. (...) A még előttünk álló vizsgálatok tehát bizonyosan sok izgalmas dolgot felszínre hozhatnak még az átdolgozás motivációjáról, ám az máris megállapítható, hogy a bonyolultabb elméleti problémáktól és a görögig visszavezetett terminológiai finomságoktól programosan eltekintő, s a példatárat is jelentékeny módon megkurtító, nagyon gyakorlatias átdolgozás született, amely ily módon talán a lelkészársak igényeihez is alkalmazkodva foglalta össze a legalapvetőbb ismereteket.” BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán = A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre Emlékkonferencia Székelykeresztúr*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, [2007], 48–49.

⁷⁰ TÚRI Tamás, *Egy unitárius Jelenések-kommentár kontextusai a 17. században*, Keresztény Magvető, 2015/1, 19.

⁷¹ RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos*”: Szövegalakítás és tanítás egy bölöni unitárius kéziratos prédikációskötetben, *Studia Litteraria* (LII.), 2013/3–4, 189–203; RESTÁS Attila, „*Ország, város, Ecclesia*”: Identitás-elemek egy unitárius kéziratos prédikációskötetben = *Od reformácie po založení cirkvi – A reformációtól egyházalapításig*, szerk. Peter KÓNYA, Annamária KÓNYOVÁ, Vydavateľstvo Prešovskej University, Prešov, 2015, 248–258; RESTÁS Attila, *Két bölöni unitárius kéziratos prédikációskötet tanulságai: Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSKALICZKY Márton, Reciti Kiadó, Bp., 2015, 173–188.

Hasonló módon nem állt módomban a nyomtatott kötetek possessor-bejegyzéseinek, margináliáinak a számbavétele és vizsgálata,⁷² az elérhető kötetek bejegyzéseinek feldolgozása későbbi feladat lehet.⁷³

⁷² Keckermann *Rhetorica Ecclesiastica*-ját 1602-ben kolligátumba kötető Somosújfalvi Érsek Péternek – aki 1604-től két esztendeig a debreceni református kollégium rektora volt – a lapszélre írt megjegyzéseit ugyancsak közli: BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról ...*, i. m. 46–48.

⁷³ Ez alól a *Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár* (Debrecen) *Systema Rhetoricae* kötetével (jelzete: G.2138) és a *Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici* (Besztercebánya) *Systematis Rhetorici Epitome* kötetével (jelzete: svkbbMS Ba BB 4074) tettem kivételt.

Retorikatörténet, kritikátörténet, retorikai eszmetörténet

Kutatásmódszertani áttekintés

Nem tartom egészen természetesnek, hogy az irodalmárnak ugyanolyan fölépítésű tanulmányt kell készítenie a dobozregény és az intermediális tevékenység korában, mint amilyen értekezést írtak Zola pozitivisták kortársai. (Szegedy-Maszák Mihály)⁷⁴

... az elméleti kérdések iránt fogékony irodalmár türelemmel viseltetik különböző fölfogásokkal szemben, mert tisztában van azzal, hogy nincs egyedül üdvözítő módszer az értelmező tevékenységben, egyetlen irodalmár végső szókincsének indokoltságát sem lehet bizonyítani, hiszen alapfogalmai bajosan elemezhetők. (Szegedy-Maszák Mihály)⁷⁵

Belépni lehetetlen valamely hagyományba, csakis állni lehet benne. (Szegedy-Maszák Mihály)⁷⁶

„A kérdés grammatikai modellje nem akkor válik retorikaivá, amikor egyrészt egy szó szerinti, másrészt pedig egy figurális jelentéssel van dolgunk, hanem amikor grammatikai vagy más nyelvi eszközök segítségével lehetlenség eldönteni, hogy a két (esetleg teljesen összeegyeztethetetlen) jelentés közül melyik az uralkodó.”⁷⁷ A Paul de Man kötetnyitó tanulmányában a nyelvben létrejövő szóképek (és retorikai alakzatok) létezési módjára kérdez rá, a példa alapján – pusztán nyelvi eszközök segítségével, „egy szövegen kívüli szándék közbelépése” nélkül⁷⁸ – eldönthetetlen, hogy az idézett mondatot figurálisan, azaz szónoki kérdésként kell-e értenünk.

Ugyancsak a hétköznapi világából veszi példáját Szilasi László: „Ha például valaki épp fél liter sörre szomjazik, az a kocsmában általában egy korsót kér, s jóllehet félreérthető metonímiával él, kérését mégis viszonylag ritkán értelmezik (helytelenül) magának az edénynek a megszerzésére irányuló óhajként: a csapos jól tudja, hogy vendége nem a tartalmazóra, hanem annak tartalmára utal, s a mondatot ezért úgy érti és alkalmazza (helyesen), mintha a vendég azt mondta volna: »meg kívánok vásárolni öt deciliter erjesztett árpalevet.«”⁷⁹

⁷⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Merre tart az irodalomtudomány?* Alföld, 1996/2, 5.

⁷⁵ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata = SZ-M. M., „Minta a szönyegen”: A műértelmezés esélyei*, Balassi, Bp., 1995, 23.

⁷⁶ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Bevezetés: A művészetek egyetemessége és viszonylagossága = SZ-M. M., Irodalmi kánonok*, Csokonai, Debrecen, 1998 (Alföld könyvek) 10.

⁷⁷ Vö.: „Felesége kérdésére, hogy vajon felül-e vagy alulfűzőtten szeretné-e viselni tekecipőjét, Archie Bunker egy kérdéssel válaszol: »Mi a különbség?«” Paul de MAN, *Szemiológia és retorika = P. de M., Az olvasás allegóriái: Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, ford. FOGARASI György, Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1999, 21–23.

⁷⁸ Uo., 22.

⁷⁹ SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000) = HORVÁTH Iván, Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Akadémiai, Bp., 2004, 324.

Káldi György prédikációs kötetéből idéz egy hasonló példát Gábor Csilla arra, hogy Káldi „szemléletében az ékesszólás tana nem pusztán a szövegalakítás technikája, hanem adott esetben a teológiai magyarázat, az érvelés tárgya (...): »A pápisták oly neveket adnak a keresztnek, melyek csak a Krisztushoz illenek: azért a Krisztust illetik bosszúsággal, midőn az ő tulajdon tiszteletit mással közlik, mint midőn a Keresztet, mi reménségünknek, üdvösségünknek, és egyéb efféléknek nevezik. Felelet: ezt merő gonosz akaratból, és, hogy magyarul szóljak, tekéltlenségből vetik szemünkre: mert jól tudják, vagy tudniok kellene, micsoda értelemmel mondják azt a keresztények, tudni illik, a Krisztus szenvedésére nézve, mellyet a Kereszt példáz, vagy arra nézve, aki a Kereszt-fán függött, mintha azt mondanánk: A Kereszt-fán függő Krisztus a mi reménségünk. Így szoktuk mondani: Megittam a pohárt, azaz a pohárban való bort. Minthogy azért a Kereszten volt a mi reménségünk, üdvösségünk, orvosságunk, azont mondjuk a Keresztről is.« (...) Szenci Molnár Albert szótárában a [Metonymia] címszó alatt a következő meghatározás olvasható: »Nevek elváltoztatása, midőn az ember a pohárt megissza«, és bizonyára nem véletlen, hogy éppen az általa adott példával illusztrálja a magyarázatot ebben a polémikus összefüggésben.»⁸⁰ Az irodalomtudománnyal érintkező terület itt a grammatika, sőt a teológia is, amint erre Bene Sándor a szereztetési igével (*Hoc est corpus meum*) felhívta a figyelmet.⁸¹ A kortárs irodalomelméleti kutatás is a „nyelvtan, a logika, az erkölcs-, a lélek- és a költészettan tartománya között” jelöli ki a retorika érvényességi körét.⁸² A történeti kommunikációelmélet kutatója pedig arról ír, hogy „az irodalmi gyakorlat egyes jelenségeinek magyarázatára nemcsak az irodalomelmélet régi műfajainak területén belül található gondolatkörök használhatók fel, hanem az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezése és megállapításai is.»⁸³ Ez a magyarázata annak, hogy disszertációmban Keckermann retorikai munkáin kívül a *Systema systematum* egyéb tudományokat tárgyaló műveit (logika, teológia, politika) is tanulmányozzam.

⁸⁰ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001, 181–182.

⁸¹ BENE Sándor – KECSKEMÉTI Gábor, *Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1)*, Literatura, (32)2006, 2. szám, 250.

⁸² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről* = SZ-M. M., „Minta a szónyegen”: *A műértelmezés esélyei*, Balassi, Bp., 1995, 29.

⁸³ Kecskeméti, „*A böcsületre kihaladott ...*”, i. m. 25 – 26.

Miközben de Man a nyelv felforgató hatásáról értekezik, a vizsgált kora újkori retorikák abban érdekeltek, hogy osztályozzák, formalizálják, ezáltal rögzítsék és megszilárdítsák a nyelvi megnyilatkozások jelentését. A retorikai alakzatoknak ezt a kettős – egymással feszültségben álló – természetét foglalja össze Valyon Eszter a 16. századi rómista retorikákat vizsgáló disszertációjának bevezető fejezeteiben: „Az alakzatok rendszere korántsem tekinthető zártnak, épp ellenkezőleg, a nyelvi alakzatok egy dinamikus, folyton bővülő halmazt alkotnak. (...) [A] retorikai alakzatok valójában olyan formai megoldások, amelyeknek ismerete már beépült a nyelvhasználók kulturális tudásrendszerébe, a beszélők ösztönösen használják őket, a befogadók pedig ösztönösen dekódolják és válaszolnak rájuk, és a róluk alkotott tudás be is sorolódik a nyelvhasználat automatizmusai közé. Ily módon az egyes retorikák akarva-akaratlan az alakzatok és trópusok mibenlétét azok kategoriális létéhez kötik, vagyis csak azt tekintik alakzatnak, amit formaként tudatosít mind az értelmező, mind pedig a befogadó.”⁸⁴ Az alakzatok manapság forgalomban lévő rendszerező kézikönyvei tekintettel vannak a retorika antik klasszikusaira és a kortárs elméletek reprezentánsaira.⁸⁵

A retorikai elméletek történetét – tanulmányának címében megjelölt szűkítéssel – az ókori görög filozófiától napjaink posztmodern elméleteiig Adamik Tamás tekintette át,⁸⁶ ugyanő írta meg az antik stíluselméletek történetét.⁸⁷ Megkerülhetetlen az ókori római retorikatörténet tanulmányozásához, de a latin terminológia magyarra fordításához is a legjelentősebb antik művek magyar tolmácsolása.⁸⁸

⁸⁴ VALYON Eszter, *A nyelvi képek osztályozása és elméleti megközelítése a XVI. századi francia rómista retorikákban*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010, 12; vö. Joachim KNAPE, *Figurenlehre = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, III, Hrsg. Gert UEDING, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1996, 299.

⁸⁵ Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, I-II, Max Hueber Verlag, München, 1960; SZABÓ G. Zoltán – SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Tankönyvkiadó, Bp., 1988; *Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*, főszerk. SZATHMÁRI István, Tinta, Bp., 2008.

⁸⁶ ADAMIK Tamás, *Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról = Classica – mediaevalia – neolatina: Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ediderunt Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Societas Neolatina Hungarica – Sectio Debreceniensis, Debreceni, 2006, 7–32.

⁸⁷ ADAMIK Tamás, *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig: Stílus, kritika, értelmezés*, Seneca Kiadó, Bp., 1998.

⁸⁸ CORNIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika: Latinul és magyarul*, ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ADAMIK Tamás, Akadémiai, Bp., 1987 (Görög és latin írók); Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, ford., jegyz. ADAMIK Tamás, CSEHY Zoltán, GONDA Attila, KOPECZKY Rita, KRUPP József, POLGÁR Anikó, SIMON L. Zoltán, TORDAI Éva,

A 20. század közepének egyik legnagyobb hatású irodalomtudósa volt Ernst Robert Curtius, aki – mint sokat idézett monográfiájának utószavában megjegyezte – az európai irodalom állandó elemeit tanulmányozta.⁸⁹ Ezért láthatta Homérosztól Goetheig egységben, mintegy szellemi folytonosságban Európa kultúráját. A *Műzsákról* szóló fejezetben így ír: „A filológus mikroszkopikus vizsgálata tette lehetővé, hogy a legkülönbözőbb eredetű szövegekben ráleljünk azokra az azonos elemekre, amelyekről bizonyítottuk, hogy az európai irodalom kifejezésbeli állandói. Ezek az irodalmi kifejezés általános és általánosan elterjedt elméletét és gyakorlatát mutatják. Ezeknek a közös nevezőknek az egyike volt a retorika. Úgy találtuk, hogy a költészet gyakran összefonódott a retorikával, ahogyan az utóbbi a filozófiával és a teológiával is. Ezek összességét kellett megvizsgálni és osztályozni.”⁹⁰

Curtius monográfiájáról Bán Imre 1954-ben jelentetett meg recenziót,⁹¹ benne nagy terjedelemben foglalkozik a *Retorika* és a *Topika* fejezettel, megállapításait elismeréssel idézi és továbbgondolja (miközben egyetért azzal, hogy Curtius a barokk fogalmát nem használja, hiszen „a barokk mint ízlés- és stílusjelenség kitűnően magyarázható a klasszikus hagyomány virtuóz továbbalakításával, tehát manierizmussal. Itt következik azután a retorika aranykora.”⁹²) A monumentális műnek magyar fordításban csupán egy fejezete jelent meg.⁹³ A retorika szerepét Bán Imre is döntő jelentőségűnek látja, és „a formai elemek gazdag összefüggéseinek pontos feltárása”-t is értékeli. „Kétségtelen, hogy Curtius professzor könyve remekül feltárja az európai irodalom formai állandóit, de” – fogalmazza meg Bán Imre a kritikáját – „az is vitathatatlan, hogy ebből a készletraktárból minden kor és minden költő annyit

Kalligram, Pozsony, 2009; *Cicero összes retorikaelméleti művei*, szerk. ADAMIK Tamás, ford., jegyz. ADAMIK Tamás, CSEHY Zoltán, GONDA Attila, KISDI Klára, KRUPP József, MEZEI Mónika, POLGÁR Anikó, SIMON L. Zoltán, Kalligram, Pozsony, 2012.

⁸⁹ Az 1948-ban megjelent munka angol fordítását használtam: „We have frequently had to discuss literary constants. We have traced and collected them – some respectable and long known (yet not wholly known), like the Muses, others misunderstood, reviled, like the long-lived topoi, the threadbare metaphors, the played-out mannerism. These are particularly odious to the correct pedagogues of standard Classicism.” Ernst Robert CURTIUS, *European Literature and the Latin Middle Ages*, transl. Willard R. TASK, Princeton University Press, Princeton, 1990⁷, 391–392.

⁹⁰ „A technique of philological microscopy permitted us to find identical structural elements in texts of the most various origins – elements which we were justified in regarding as expressional constants of European literature. They indicated a general and generally disseminated theory and practice of literary expression. One of these common denominators was rhetoric. We found that poetry frequently entered into combination with rhetoric, as it also did with philosophy and theology. All these complexes had to be examined and clarified.” Uo. 228.

⁹¹ BÁN Imre, *Európai irodalom és latin középkor (Ernst Robert Curtius monográfiája, Bern, 1948)* = B. I., *Dante-tanulmányok*, Szépirodalmi, Bp., 1988, 191–210.

⁹² Uo. 205.

⁹³ Ernst Robert CURTIUS, *A retorika*, ford. MOLNÁR Andrea, Pompeji, 1991/2, 97–125.

és úgy használ fel, ahogyan a társadalmi feladatok követelte eszmei mondanivaló meghatározza.”⁹⁴ Tarnai Andor ugyancsak a történetiség figyelmen kívül hagyása miatt bírálja Curtiust,⁹⁵ aki – ellenvetése szerint – egyrészt a *toposz* szót „Arisztoteléstől kölcsönözte, majd jelentését azonosította a római retorikák *locus*-ával, ez utóbbit az *argumentum*mal, végül a még későbből datálható közhellyel, s az így nyert, történetileg differenciálatlan fogalom határait oly bizonytalanságban hagyta, hogy nemigen lehet elválasztani a motívumtól, a metaphorától, az allegóriától, a szimbólumtól, és tulajdonképpen a szövegek minden konstans, tradicionális elemét magában foglalja”, másrészt így „a filológiai teljesen egzaktnak látszó toposz-kutatás a gyakorlatban a legnagyobb mértékben történetitlen: a toposzok továbbélését bizonyító s az irodalmi hagyomány töretlenségét dokumentáló adatok önmagukban ugyanis csak egy-egy szétszórtan jelentkező klisé meglétét bizonyítják, de az egyes előfordulások tényleges összefüggése az esetek tekintélyes részében már nem bizonyítható, mert bármily hasonlóak is tartalmilag vagy formailag az egymás mellé állított helyek, teljesen eltérőek a korok és a szövegekörnyezet, amelyből kiírták azokat.”⁹⁶

Azt, hogy Tarnai Andor a toposzkutatást művelve⁹⁷ „egy kötött nyelvi forma századokon átívelő történetét” úgy írja meg, mint „filológiai alapozású eszmetörténet”, Szilágyi Márton hangsúlyozta, hiszen „Tarnai mindig figyelemmel volt a szállóigét lejegyző státuszára és pozíciójára. Ez módszertanilag is igen fontos belátás: nem pusztán a gondolatok áramlásának, önmozgásának a folyamatában láttatja az eszmetörténetet, hanem a gondolatokat (jelen esetben a szállóigét) alkalmazó személyek egyéni döntéseinek következményeként – amely döntéseket azonban, Tarnai szerint, mindig kondicionálta a rendi státusz és a területi hovatartozás.”⁹⁸

Újabbán Imre Mihály értékelt Curtius „néhány tanulságá”-t,⁹⁹ majd Bitskey István „toposz és história” összefonódását vizsgálta a Curtiust is továbbgondoló szakirodalom fényében.¹⁰⁰ Saját kutatásaimban egy *Hungariáról* szóló *disputatio*-sorozat, illetve egy-egy

⁹⁴ BÁN Imre, *Európai irodalom...*, i. m. 209.

⁹⁵ TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseihöz*, Literatura, 1975/1, 66–73.

⁹⁶ Uo. 68.

⁹⁷ TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1969 (Modern filológiai füzetek, 6).

⁹⁸ SZILÁGYI MÁRTON, *Filológiából eszmetörténet: Tarnai Andor Extra Hungariam... című monográfiájának tudománytörténeti helyéről = Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti, Bp., (Reciti Konferenciakötetek, 7) 83.

⁹⁹ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995 (Csokonai könyvtár, 5) 234–237.

¹⁰⁰ BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, MTA, 2013 (Székhogalók a Magyar Tudományos Akadémián) 6–7.

wittenbergi és boroszlói *oratio* elemzésében hasznosítottam a fenti szempontokat.¹⁰¹ Maga Keckermann úgy határozta meg a „közhely” fogalmát, hogy a „különféle szerzőkből kigyűjtött mondásokat” értette alatta.¹⁰²

Az 1960–70-es években a retorika iránti érdeklődés és a retorikai kutatások fellendülése paradox módon ahhoz vezetett, hogy magát a retorikát, pontosabban, ahogyan nevezték, a régi retorikát kezdték lebecsülni, megvonva tőle a tudomány jellegét. 1964–65-ben készített tanulmányában Roland Barthes azt a folyamatot mutatja be, melynek során a retorikából „stilisztika” lesz.¹⁰³ A bevezetésében leszögezi, hogy „banális ismeretekről van szó: a retorika rosszul ismert, s ugyanakkor ismerete nem követel különösebb tudományos elmélyedést”.¹⁰⁴ Az a szofista retorika, amit bemutat, „nagyban hasonlít egy kibernetikus, számítógépes programra: minden egyes választás meghatározza a következő alternatívát; vagy inkább a nyelv paradigmatis szerkezetére hasonlít”.¹⁰⁵ Véleménye szerint „a retorika – amelynek elsődleges tárgya a »helyes írás« –, a stílus visszaszorul az oktatás keretei közé” – ez jelenti a retorika halálát.¹⁰⁶ Az angol reneszánsz kiváló német kutatója, Heinrich Plett ugyancsak a régi és az új retorikát állítja szembe egymással: akkori véleménye szerint a retorika rendszere a maga 2500 éves története folyamán szakadatlanul módosult, „elsődleges funkciója azonban mindvégig azonos maradt, vagyis az, hogy szövegeket állítson elő egy mesterség szabályai szerint. A retorika modern és tudományos felfogása nagyon különbözik ettől, mondhatnánk szinte ellentéte. A tudományos retorika elsődleges célja a szövegeknek nem az előállítása, hanem az elemzése.”¹⁰⁷

Jurij Lotman pedig így fogalmazott: „A »szövegalkotás tudománya« versus a »szövegértés tudománya« összevetésben a retorikát úgy értelmezték, mint szabályok

¹⁰¹ RESTÁS Attila, *A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban (Hungaria seu Disputationes miscellaneae de natura Hungariae, 1700) = Nyelv, lelkiség és regionalitás a középső- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson: Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013, 484–493; RESTÁS Attila, *A kora újkor Magyarországtoposzok történetéhez: Paczoth Ferenc (1617) és Johann Fechner (1650) beszédei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 122(2018), 4. szám, 490–507.

¹⁰² „collectas ex variis authoribus sententias, sive ut alii vocant, *Locos communes*”. *Systema Rhetoricae*, i. m. 26.

¹⁰³ Roland BARTHES, *A régi retorika: Emlékeztető*, ford. SZIGETI Csaba = *Az irodalom elméletei*, III, szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor, Pécs, 1997, 69–169.

¹⁰⁴ Uo. 70.

¹⁰⁵ Uo. 79–80.

¹⁰⁶ Uo. 106–107.

¹⁰⁷ Heinrich PLETT, *Retorika és stilisztika*, ford. VÍGH Árpád = *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Tankönyvkiadó, Bp., 1988, 132–133.

gyűjteményét, a szövegalkotás mechanizmusát. Innen a retorika »technológiai« és osztályozó jellege, valamint gyakorlati irányultsága. Ez utóbbi körülmény a retorika virágzása idején oda vezetett, hogy definícióinak rendszere egyre bonyolultabbá vált. Emellett a retorika a beszélőre, s nem a hallgatóra irányult: a szövegek alkotóinak tudós auditoriumára, s nem arra a befogadói közösségre, melynek ezeket a szövegeket hallgatnia kellett.”¹⁰⁸ A kora újkori retorikák *mai* tanulmányozói azonban aligha érthetnek egyet ezekkel a szigorú véleményekkel. Azt én sem vitatom, hogy ezeknek a tankönyveknek az egyik fontos célja az ékesszólás elsajátítása volt (*kimerítően és módszeresen adatnak elő a mesterség szabályai és azokkal együtt az ékesszólás tanulásának a teljes elmélete is megtanítatik, úgy a leveleket és a familiaris beszélgetéseket, mint a szónoklatokat illetően*), ezt azonban úgy érték el a gondosan megválogatott antik és kortárs auktorok szövegeinek imitálása segítségével, hogy az utánzást megelőzte a követendő művek *szövegszerű megalkotottságának* a tudatosítása, ami következett annak megmutatásából, hogy hogyan kell ezeket a munkákat helyesen olvasni és magyarázni (*modusque Oratores dextre legendi et resolvendi*).¹⁰⁹

Az 1960–70-es évek strukturalista retorikaelméletének alapjait Kibédi Varga Áron magyar nyelven nemcsak közvetítette, de utóbb magyar történeti anyagon alkalmazta is. Az eredetileg 1968-ban a Magyar Műhelyben megjelent áttekintéséből idézem: „A retorika nem más, mint átfogó kísérlet minden emberi beszéd, azaz minden szóbeli közlés kodifikálására, szabályokba foglalására. Crevier jegyzi meg Molière-re célozva, hogy nemcsak prózát beszél minden ember tudta nélkül, hanem a retorikát is így használja: »a rétorok és a nyelvtanok szerzői – írja – csupán nevet adtak azoknak a dolgoknak, amire a természet mindnyájunkat megtanít.« (...) A retorika, akárcsak a modern nyelvészeti irányzatok, abból indulnak ki, hogy a nyelv rendszerezhető, és hogy a beszéd felépítésénél fontos szerepe van a hallgatónak is, a »vevő«-nek, akihez a »message«-t intézzük.”¹¹⁰

Kibédi Varga, amikor Gyöngyösi István költészetét mutatja be, az európai irodalmak közös retorikai örökségét hangsúlyozza: „A korabeli irodalomelmélet fő vonalait külföldi, elsősorban francia források alapján vázoljuk fel, és ez is jogosnak tűnik: először, mert a korabeli Magyarországon nyomtatott vagy olvasott elméletírások száma sokkal nagyobb, mint gondolni szokták (...); másodsorban, mert Gyöngyösi ezeknek a munkáknak a szellemét bizonyára ismerte; harmadszor pedig – és ez a legfontosabb –, mert a 16–17. század európai irodalomelmélete

¹⁰⁸ Jurij LOTMAN, *A retorika*, ford. NAGY István, Helikon, 1999/1–2, 90.

¹⁰⁹ Ld. a keckermanni *Systema Rhetoricae* teljes címét!

¹¹⁰ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika és strukturalizmus* = K. V. Á., *Szavak, világok*, Jelenkor, Pécs, 1998, 52.

minden egyes nemzeti irodalomban azonos, és ugyanazokhoz a görög–latin forrásokhoz kanyarodik vissza.”¹¹¹ Bartók István – Kibédi Varga tanulmányát értékelve – jogosan emeli ki, hogy „Gyöngyösi István korának irodalomelméletét külföldi, elsősorban francia források alapján vázolja fel, és legnagyobb részét a XX. századi nemzetközi retorikakutatás által preferált szempontokat alkalmazza Gyöngyösi munkásságának vizsgálatánál.”¹¹² Valóban, Kibédi Varga „a Propp után kifejlődött »analyse structurale du récit«-ről beszél,¹¹³ Genette-re hivatkozik¹¹⁴ vagy a „mise en abyme” szerkezetet ismeri fel a *Proserpina Elragadtatásának* egyik jelenetében.¹¹⁵ Bán Imre is érzékelte „az új strukturalista irodalomszemlélet” retorika iránti érdeklődését az *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században* c. kismonográfiájában,¹¹⁶ s amikor a díszdoktori cím adományozásának alkalmával visszatekintett pályájára, azért is kiemelte a retorikatörténeti kutatásait, mert az „a modern strukturalista elemzés előzményeit mutatja be.”¹¹⁷

Bán Imre munkái mellett Tarnai Andor két retorikai kézikönyvről készített elemző tanulmányát emelem ki: Vossius retorikájának kolozsvári kiadásáról Tarnai megállapította, hogy az a szerző *Rhetorice contracta* tankönyvként használt összefoglalásából készült, azt azonban a sajtó alá rendező Dálnoki Benkő Márton kiegészítette az eredeti mű, az *Institutiones* (ill. *Commentarii*) hatalmas opuszának felhasználandónak ítélt részleteivel, de Buzinkai Mihály *Institutiones rhetoricae* (RMK II. 908) összefoglalásának a nyoma is fölismerhető benne. Megállapítása szerint ez a tankönyv kiválóan illeszkedett a magyarországi és erdélyi református

¹¹¹ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, Irodalomtörténet, 1983, 555–556.

¹¹² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul ...”, i. m. 109; Gyöngyösi István *amplificatio*s eljárása párhuzamba állítható Soarius retorikájának tanításaival is, ami a jezsuita iskoláztatás hatásával magyarázható: BARTÓK István, „...rút gennyetség az evesült sebekből...”: *Gyöngyösi István naturalizmusa = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben, Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Pécs, 2020, 273–284.

¹¹³ KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok*, i. m. 556–557.

¹¹⁴ „Genette egy régi írásában felállít egy tetszetős, egyszerű hipotézist – melynek sematikusságát természetesen maga is elismeri –: az európai retorika története nem más, mint fejlődés a beszéd retorikája felől a szó retorikája felé (*rhétorique du discours*, a görögöknél; *rhétorique du mot*, mely az alakzatokra szorítkozik, a 18. században, pl. Du Marsais-nál).” Uo. 558.

¹¹⁵ Uo. 586.

¹¹⁶ BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Akadémiai, Bp., 1971 (Irodalomtörténeti Füzetek, 72) 99.

¹¹⁷ BÁN Imre, „*In magnis iam voluisse sat est*” (*A „doctor honoris causa” köszönetének szavai*) = B. I., *Költők, eszmék, korszakok*, vál., szerk. BITSKEY István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11) 327.

iskolákban használt „szisztematikusnak” nevezett irányzathoz, amelynek az egyik megalapítója volt Keckermann.¹¹⁸ A váradi *Orator extemporaneus* kiadásának, majd a „hazai befogadás körülményeinek” az összefoglalása számomra kettős haszonnal járt: egyrészt a retorikai elméletek interkonfesszionális voltát igazolta, ugyanis Becker neve alatt a jezsuita Michael Radau – voltaképpen Soarius *De arte rhetorica* című művére visszavezethető – tankönyvét ajánlották a váradi református iskola puritánus meggyőződésű tanárai a nyomdásznak kiadásra, másrészt Tarnai bizonyítja a váradi iskola „csoportteremtő hatását”, illetve azt, hogy a kötet az „előkelő nemesi közönség” igényeinek megfelelő „udvari stílus” művelésére, „kifejezetten divatjelenségként, elég részletes információkat tartalmaz az acumenről.”¹¹⁹

Ahogy a kritikátörténeti antológia kísérő tanulmánya megállapítja: „A retorika egyes részei közül a szó- és mondatalakzatok (figurák és trópusok) tana vészelt át legépebben a századokat, s oly gazdag terminológiai örökséget hagyott az utókorra, amely a szövegek leírására máig használható.”¹²⁰ Az évezredes retorikai hagyományra épülő strukturalista örökség hasznosítása a hermeneutika belátásainak megfontolásával lehetséges: „Aki beéri az irodalmi mű immanens szemléletével, viszonylag könnyen rendszerezheti a figurákat. (...) Akkor válnak érezhetővé a rendszerezés nehézségei, ha érvényre akarjuk juttatni a történetiség és a befogadás egymástól elválaszthatatlan szempontjait.”¹²¹

A Bán Imrét és Tarnai Andort követő nemzedékben – az 1990-es évek folyamán – Szilasi László áttekintése három „alpművet” nevez meg, mint ami betetőzi a korábban megkezdett történeti poétikai – retorikatörténeti kutatásokat.¹²² Bartók István kritikátörténeti

¹¹⁸ TARNAI Andor, *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, KLTE Könyvtára, Debrecen, 1985, 151–157.

¹¹⁹ TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Balassi, Bp., 1994, 365–378.

¹²⁰ TARNAI Andor, *A magyar nyelvű irodalom elméleti megalapozása = A magyar kritika évszázadai*, szerk. SÖTÉR István, I, *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Szépirodalmi, Bp., 1981, 47.

¹²¹ Továbbá: „A retorizáltságnak az olvasóra tett hatás a mércéje. Az alakzatok értékének mérlegelésekor mindig ezt a szempontot kell irányadónak tekinteni. A történetiség elvének érvényesítéséhez az is hozzátartozik, hogy tudomást vegyünk a mindenkori befogadónak a történeti folyamatban elfoglalt helyzetéről. (...) Magától értetődik, hogy az irodalom változása nem egyszerűen új alakzatok teremtésével és régiek elhasználódásával jár, de sokszor inkább annyit jelent, hogy valamely régen ismert szerkezeti fogáshoz új szerepkör kapcsolódik. (...) Megkockáztatható a föltevés, hogy nem annyira magukban az alakzatokban, de kölcsönhatásukban, sőt talán egyenesen feszültségükben kereshető a retorizáltság esetleges előidézője.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről = Sz-M. M., „Minta a szényegen”*, i. m. 36–37.

¹²² Bartók István, Kecskeméti Gábor és Imre Mihály egy-egy munkájáról van szó: SZILASI LÁSZLÓ, *A történeti poétika története (1982–2000) = HORVÁTH Iván, Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Akadémiai, Bp., 2004, 314–315.

monográfiájában az 1630–1700 közötti irodalmi gondolkodást vizsgálja, a grammatikai, poétikai és logikai munkák után a világi retorikákat s az egyházi retorikákat (*ars orandi, ars concionandi*) mutatja be nagy részletességgel.¹²³ Feladatkijelölése szerint: „Tudnunk kell, milyen külföldi műveket adtak ki Magyarországon és Erdélyben; kik azok a szerzők és milyen irányzatokat képviseltek, akik szükségesnek tartották, hogy hallgatóik számára saját maguk szerkesszenek tankönyveket, és azokat itthon kinyomtassák. Azzal is tisztában kell lennünk, hogy a magyar szerzők munkássága hogyan kapcsolódott az egyes szakterületek külföldi irodalmához.”¹²⁴ Módszereiben fontos tehát a hazai és külföldi jelenségek összehasonlításának az igénye. Ennek alapján lehetett kijelentenie, hogy „a sok latin nyelvű munka nagyobb részének legfőbb kritikátörténeti jelentősége maga a megjelenés ténye. Az igényes összefoglalók létrejötte és hazai kiadása akkor is fontos, ha a követett irányzat Európa-szerte használt tankönyveihez képest nem nyújtanak újdonságot. Különösen becsesek a különböző diszciplináknak a magyar szellemi életbe való integrálását célzó kísérletek. Ezek során nem ritkán a nemzeti nyelvet is figyelembe vették.”¹²⁵ Monográfiájának egyik méltatója szerint Bartók „feladatát elsősorban forrásanyaga lehető legteljesebb filológiai föltárásában, ezen forrásanyag jelentőségének tudatosításában, értelmezésében határozta meg.”¹²⁶ Bartók később is finomítja, pontosítja az általa művelt tudományterület vizsgálati pozícióit: „A kritikátörténet számára különösen érdekes az irodalmi alkotás folyamatának teoretikus igényű magyarázata. Ezért figyelemreméltóak azok a megnyilatkozások, amelyekből kitűnik a szerzők elméleti tudatossága. (...) Sokszor hangsúlyozzák, hogy a beszéd vagy írásmű megszerkesztése során meghatározott előírásokat követnek – vagy éppen szándékosan hagynak figyelmen kívül. Az irodalom önszemléletének alakulását vizsgálva észre kell vennünk annak jelentőségét, ahogyan a különböző szerzők megfogalmazzák az előírások mibenlétét.”¹²⁷ Legutóbbi tanulmányában a prédikáció-irodalom alkotásaiban azonosítja azokat a megállapításokat, „amelyek a prédikátor céljairól, írásmódszeréről, szövegalkotási eljárásairól árulnak el egyet s mást. A nemzeti nyelvű

¹²³ BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbul...*”, i. m.

¹²⁴ Uo., 17.

¹²⁵ Uo., 19.

¹²⁶ IMRE Mihály, *A XVII. századi retorikai és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről*, Irodalomtörténet, 2001/1, 134.

¹²⁷ BARTÓK István, „*Rhetorici sumus*” – *Retorikai felfogások a régi magyar irodalomban = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31) 205; az egyházi irodalom kritikátörténeti szempontú vizsgálatára: BARTÓK István, „*Nem egyéb, hanem magyar poézis*”: *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Universitas Kiadó, Bp., 2007 (Klasszikusok) 234–245 (különösen a „*Haszontalan ékesgetés*” és a „*Mesterséges ékesgetés*” fejezetek).

irodalom kibontakozását illetően különösen fontosak az anyanyelvű művelődésre, a megcélzott közönségre vonatkozó elképzelések. Felmerül az összehasonlítás más nemzetekkel és a felzárkózás igénye. Megfogalmazódik a szóbeliség és az írásbeliség megítélése, részben a történelmi helyzet alakulásából következik a különböző médiumok arányainak változása. Bizonyos tartalmi elemek elválaszthatatlanul összefonódnak a prédikáció szerkezeti és stiláris jellemzőivel, amelyekről több esetben ugyancsak esik szó.”¹²⁸ Különösen fontos – más tanulmányomban általam is követett¹²⁹ – eljárása Bartók Istvánnak, hogy irodalmi művek „elszórt megjegyzéseiből rekonstruál” retorikai nézeteket,¹³⁰ illetve hogy bemutatja a logikai-retorikai terminológia magyarra fordításának folyamatát.¹³¹ „Bartók munkája a XVII. századi magyarországi retorikai (továbbá logikai és grammatikai) elméletét vizsgálja, némi kitekintéssel a korszak retorikai gyakorlatára. Kecskeméti monográfiája viszont éppen hogy a XVII. század egyik sajátos retorikai gyakorlata, a magyar nyelvű temetési prédikáció körüljárására vállalkozik, miközben a korszak retorikai gondolkodásának elméleti és elmélettörténeti háttérét is felvázolja. A két munka tehát termékenyen egészíti ki egymást” – summázza Bartók István és Kecskeméti Gábor könyveinek közös tanulságát Bazsányi Sándor.¹³²

Kecskeméti Gábor első monográfiájának vizsgálati alapjává az általa kidolgozott történeti kommunikációelméletet választotta.¹³³ A retorikatörténeti kutatások számára megfontolandó következtetése, hogy „egyrészt úgy tűnik, hogy a praeceptum-műfajoknak is megvan a maguk autonóm története, amely nem feltétlenül a napi gyakorlati igényekkel szoros összefüggésben alakul. Erős a gyanú, hogy a kézikönyvek megállapításai és ajánlásai sok esetben nem a tényleges gyakorlatot írják le, hanem toposzokat ismételnék, amelyek filozófiai, teológiai vagy

¹²⁸ BARTÓK István, „Máriának öccse, Márta”: *A 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásaiból*, Irodalomtörténeti Közlemények, (123)2019, 6. szám, 763.

¹²⁹ RESTÁS Attila, *Két bölöni unitárius...*, i. m. 184–188.

¹³⁰ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul ...”, i. m. 254–296.

¹³¹ BARTÓK István, *Terminusok és szakkifejezések: Medgyesi Pál és a magyar tudományos műnyelv = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Debrecen, 2008, 156–163; BARTÓK István, *Lelemények és találmányok: Adalékok a magyar poétikai szaknyelv történetéhez = "Mielz valt mesure que ne fait estultie": A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDŰS Béla, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton, SELÁF Levente, Krónika Nova, Bp., 2008, 41–47; BARTÓK István, „Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek”: *Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikátörténeti vonatkozásaihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, (121)2017, 1. szám, 23–60.

¹³² BAZSÁNYI Sándor, *Zár és nyit (és nyit és zár)*, Budapesti Könyvszemle, (13)2001, 1. szám, 43.

¹³³ KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, Irodalomtörténeti Közlemények, (99)1995, 5–6. szám, 561–576.

morális pozíciók demonstrálása végett mondatnak ki, vagy azért, hogy az ezek valamelyike által előírt kommunikációs hagyományrendszerhez való csatlakozást kifejezzék.” Ez is lehet az egyik oka annak, hogy „számos olyan finom elméleti distinkció, szubtilis osztályozási rendszer foglalja viszont a helyet a kézikönyvekben, amelyeknek az aktuális kommunikáció megformálására vagy értelmezésére való hatása jó esetben ha áttételes lehet.”¹³⁴ A szerző a következők szerint fejt ki, hogy mit kíván a történeti kommunikációelmélet szóval jelölni: „Az írók ismereteik, világnézetük teljes körének, a világra vonatkozó ismereteik egészének részeként adják elő kommunikációt illető nézeteiket. Saját működésük mikéntjéről tett észrevételeik nem tárhatók fel, nem érthetők meg, ha az irodalomelméleti jellegű tudományok keretein belül maradunk, hanem komplex művelődés- és eszmetörténeti szemléletre van szükség.”¹³⁵

Bartókhoz hasonlóan hangsúlyozza Kecskeméti is az európai kitekintés szükségességét: „A közléssel kapcsolatos elméletek és közlési gyakorlat elemzését közvetlenül azon az anyagon kell elvégeznünk, amelynek követése a magyarországi gyakorlatot kialakította. Mivel a puritánus eszményekkel kapcsolatos retorikai konvenció legnagyobb bőségben Angliában bontakozott ki, a 17. század jelentős részében a magyarországi reformátusság élénk angliai kapcsolatokkal rendelkezett, s az angol nyelvtudás is szignifikánsan szélesebb körben jelent meg ekkor, mint a megelőző és a következő időszakokban, ez lényegében az idehaza is ható angliai elméletek és a szónoki gyakorlat feltárását jelenti.”¹³⁶ Ezt az elméleti–módszertani alapállást példázza Kecskemétinek az a törekvése, hogy föltárja – angliai viszonylatban – Medgyesi Pál retorikáról vallott nézeteinek a forrásait,¹³⁷ másrészt – már szélesebb perspektívában – hogy kimutassa „a magyarországi értelmiség számára hozzáférhető, mintaadó nyugat-európai irodalomelméleti megfontolások” hazai hatását elsősorban az észak-német egyetemi központok vonatkozásában.¹³⁸

¹³⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet ...*, i. m. 561–562; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, i. m. 33.

¹³⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet ...*, i. m. 562; KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, i. m. 33–34.

¹³⁶ KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet ...*, i. m. 564.

¹³⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *Sources of the Rhetorical Handbook by Pál Medgyesi*, *Camoenae Hungaricae*, (6)2009, 84–92; KECSKEMÉTI Gábor, *Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 123(2019), 2. szám, 158–169.

¹³⁸ KECSKEMÉTI Gábor, „*A böcsületre kihaladott ...*”, i. m. 16.

Kecskeméti Gábor kutatásainak kezdettől fogva középpontjában áll a retorikai, homiletikai kézikönyvekben a szónoki művek, prédikációk műnemi besorolásának a kérdése.¹³⁹ Melanchthon úgy újította meg az antikvitásból megörökölt rendszert, hogy a *genus judiciale*, *deliberativum* és *demonstrativum* mellé bevezette a *genus didascalicum* negyedik műnemét, amivel szemben állt a Keckermann és Vossius által továbbvitt klasszikus modell.¹⁴⁰ A marburgi Andreas Gerardus Hyperius még radikálisabb változtatást vezetett be a homiletikai gondolkodásban: nála, majd követőinél öt beszédnem fordul elő a prédikációkban (*doctrinalis*, *refutatoria*, *institutiva*, *reprehensiva*, *consolatoria*). A 16–17. századi protestáns prédikációelméleti gondolkodásban aztán ezek a *genusok ususokká* váltak, még ha elnevezéseik alkalmanként változhattak is.¹⁴¹ Kecskeméti regisztrálja azt is, hogy Keckermann, akinek *Systema Rhetoricae*-jében a *didascalicum* nem fordul elő, egyházi retorikájának applikációtanában erről az öt fajról beszél.¹⁴²

Imre Mihály kutatói pályáját végigkíséri az „isteni és emberi szó párbeszédének” a vizsgálata. A *Querela Hungariae* toposz 16. századi virágzását feldolgozó munkájában fogalmazza meg a „kettős paradigmarendszer” elméletét, melyben a protestáns humanizmus alkotói számára egyaránt értéket jelentenek az antikvitás retorikai, esztétikai öröksége, valamint a Szentírás közvetítette erkölcsi, konfesszionális mozzanatok.¹⁴³ Melanchthon 1518-ban Wittenbergben elmondott beköszöntő beszéde szerint „*egyik kezünkben van Homérosz, másokban Pál apostolnak Tituszhoz írott levele. (...) Melanchthon úgy újítja meg a hét szabad művészet műveltségi rendszerét, hogy az illeszhető legyen reformátori programjához, antik-humanista kultúrájához egyaránt.*”¹⁴⁴ Johannes Sturm pedig aképpen fejezte ki e kettős paradigmarendszer feszültségét, hogy „Cicero és Krisztus szemben állnak egymással, küzdenek egymás ellen – és mindketten győznek.”¹⁴⁵ Azt, hogy e paradigmarendszer eltérő eredetű elemi

¹³⁹ Összefoglalóan: KECSKEMÉTI Gábor, *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai*, *Studia Litteraria* (LII.), 2013/3–4, 15–17.

¹⁴⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a *genus didascalicum* elméletét) = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Gondolat, Bp., 2008², 217–227.

¹⁴¹ KECSKEMÉTI Gábor, „*A böcsületre kihaladott ...*”, i. m. 314–320, 321–332.

¹⁴² Uo., 325.

¹⁴³ IMRE Mihály, „*Magyarország panasz*”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5) 55–57 (ld. különösen az *Eobanus Hessus: paradigmák interferenciája* című fejezetet, uo. 54–63.).

¹⁴⁴ *Retorikák a reformáció korából*, szerk., vál., bev. tan., jegyz. IMRE Mihály, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000² (Csokonai Universitas Könyvtár, Források, 5) 31, 402.

¹⁴⁵ Idézi: IMRE Mihály, „*Magyarország panasz*” ..., i. m. 56.

hogyan illeszthetők egymás mellé, vagy éppen hogyan kerülnek szembe egymással, több példával elemzi a Szenci Molnár-monográfia és *Az isteni és emberi szó párbeszéde* című kötet több tanulmánya.¹⁴⁶ Disszertációmnak állandó – leggyakrabban hivatkozott – alapját jelentik e három irodalomtörténész munkái, mindhármuk kutatási eredményei ösztönözték Keckermannra irányuló vizsgálataimat.

Noha megfontolandónak tartom Dávidházi Péternek azt a véleményét, hogy „a kritikai eszmék történetére szorítókozó tudós szándékosan lemond kritikai elvek és irodalmi gyakorlat egymásra hatásának kutatásáról is, mert ezek kölcsönviszonya szerinte az elhanyagolhatóságig áttételes, és figyelembe vételük esetén a kritikátörténet felolvadna az irodalomtörténetben”,¹⁴⁷ disszertációmban mégis hasznosítom néhány irodalomtörténeti munka elméleti megfontolásait. Oláh Szabolcs monográfiája Bornemisza Péter gyülekezeti énekeit vizsgálja, megállapításai szerint ezeket nem lehet „helyesen megérteni a szenvedélyek retorikai tanítása nélkül.”¹⁴⁸ Hasonlóan a vallásos beszéd és a nyelvi lehetőségek állnak Tasi Réka monográfiájának középpontjában, amikor katolikus barokk prédikációszerzők esetében vizsgálja „azt az isteni szentségről referálni képtelen nyelv elégtelenségének tudatát sejtető nyelvi tapasztalatot, mely egyben a legalapvetőbb, az Isten–ember viszonyt érintő egzisztenciális tapasztalat kiinduló pontja lehet.”¹⁴⁹ Bitskey István Pázmány Péter Szentháromság-tanáról szólva hangsúlyozza, hogy „az Isten fogyhatatlan és végtelen, emberi értelemmel felfoghatatlan”, ezt a retorikai *amplificatio* alakzata képes érzékeltetni.¹⁵⁰ Mindhármójuk irodalomtörténeti gyakorlata hozzájárult ahhoz, hogy tudatosítsam magamban azt a problémát, a kimondhatatlanról való

¹⁴⁶ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Balassi, Bp., 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31); IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád, Sárospatak, 2012. – A kérdéskör legújabb összefoglalása: IMRE Mihály, *Üdvérték és esztétikai érték kettőssége latinul a protestantizmus kulturális modelljében = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István, MOLNÁR Dávid, MTA BTK ITI, Bp., 2019 (Convivia Neolatina Hungarica, 3) 11–42.

¹⁴⁷ DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Argumentum, Bp., 1992, 19.

¹⁴⁸ OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználat*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000 (Csokonai könyvtár, 22) 15.

¹⁴⁹ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009 (Csokonai könyvtár, 45) 219.

¹⁵⁰ „... gondoly, mennél nagyobb gondolhatsz, ehez a nagyhoz sokkal nagyobb gondoly; ahoz mégis nagyobb: és eszedbe juttassad, hogy még igen messze vagy a végtelentől.” Idézi: BITSKEY István, *Pázmány a Szentháromságról = B. I., Hitvédelem, retorika reprezentáció Pázmány Péter életművében*, Universitas, Bp., 2015, 138; BITSKEY István–CSORBA Dávid–TASI Réka, „Homályban és tükör által”: *Barokk kori prédikátorok az isteni természetről*, Acta Historiae Litterarium Hungaricarum, tom. XXX, Balázs Mihály köszöntése, Szeged, 2011, 62.

emberi beszéd retorikai lehetőségének a kérdését, ami az általam is vizsgált – egyházi és világi – szónoklattani művek egyik fontos célkitűzése.

A kora újkori reneszánsz és barokk irodalom elméleti kereteinek tanulmányozására – ezen belül végzem a Keckermann-retorikák és azok recepciójának a vizsgálatát – a korszakkutatás a retorikatörténet, kritikátörténet, retorikai eszmetörténet terminusokat alkalmazza. A kora újkori retorikák alapnak leginkább Cicero és Quintilianus, valamint – néhányuk – a hellenisztikus görög szerzők (latin fordításban vagy eredeti nyelven) retorikáit használják. Annak ellenére, hogy a 20. század közepén E. R. Curtius nagy hatású monográfiájában az európai kultúra „közös nevezőjének” nevezte a retorikát, módszere azonban már nem tűnik elégségesnek, hogy regisztráljuk például az esetleges Cicero- stb. hatásokat, ugyanis így nem rajzolódnak ki a különbségek és eltérések az egyébként Cicero-követő munkák között. Annak a célnak az eléréséhez, hogy láthatóvá váljanak a különböző retorikai szerzők közötti különbségek, az eszmetörténet (Intellectual History) módszertana segíthet.¹⁵¹ Lényegében ugyanazok a retorikai témák ismétlődnek a kora újkorban is, de ezen témák egymáshoz való viszonya, a tárgyalásuk terjedelmének arányai, a munkák beosztása, szerkezete és felépítése, az imitálandó és kanonikusnak tekintett írók, költők kijelölése, a bibliai és profán példák egymáshoz való viszonya, konfesszionalitás és interkonfesszionalitás megjelenése, a retorika funkciójának a meghatározása stb. – pontosabban ezeknek a szempontoknak az egyedi módon megvalósuló variálása – összességében segítenek leírni a vizsgált korszak retorikai kultúrájának állapotát.¹⁵²

¹⁵¹ A retorikai eszmetörténet fogalmat magyarul – Nancy S. Struever módszertanára utalva – Kecskeméti Gábor vezette be: KECSKEMÉTI Gábor, „*A böcsületre kihaladott...*”, i. m. 18–22; UŐ, *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom ...*, i. m. 15. – Az eszmetörténeti irányzatra összefoglalóan magyar nyelven: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe: John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*, szerk. HORKAY-HÖRCHER Ferenc, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997; TRENCSENYI Balázs, *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció* = T. B., *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2007, 13–58; FAZAKAS Gergely Tamás, *Előszó* = „*Politica philosophiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2013, 9–21.

¹⁵² Az *Intellectual History* irányzata a fogalmakat a saját kontextusukban vizsgálja; egy ezzel rokon megoldás Bartók István tollából annak megvilágítására, „hogyan egy retorikai rendszert milyen sokféleképpen lehet felépíteni”: „Buzinkai mind a tropológián, mind a schematológián belül előbb az *affectionest*, majd a *speciest* taglalja, ezek képezik a tropusok és a figurák tanán belül a nagyobb kategóriákat. A tropusok *affectiones* és *speciales* csoportokra osztja. Ramus rövidített változatában a tropusok bevezetésénél szó esik a *catachresis*ről, a *hyperbolé*ről és az allegoriáról, de nem mint *affectiones*król. Piscator, még ha igen vázlatosan is, de a fentieket már az *affectiones* között említi, igaz, negyedikként hozzájuk téve az *Emphastis* is. Dietericus mind bővebb, mind rövidebb retorikájában már megkülönböztet *generales* és *speciales* *affectiones*kat, és az előbbieket közé sorolja a *catachresist*, a *hyperbolét* és az allegoriát. Graff retorikájában ugyancsak *generales* és *speciales* *affectiones*kkal találkozhatunk, de ő nem a *generales*, hanem a *speciales* *affectiones* közé sorolja a fentieket – és nem is

hármát, hanem négyet, mert kiegészíti a sort az emphasiszal. Ezek után elárulom Buzinkai megoldását: a tropusoknak *három* affectióját (mint Ramus és Dietericus) a *speciales* csoportban részletezi (mint Graff).” BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbúl ...*, i. m. 133.

„Amaz fő filozófus és teológus”

Keckermann és magyarországi kapcsolatai

Keckermann-nak magyarországi hallgatóival való intenzív kapcsolatáról maga a szerző tudósít több könyvének az előszavában. Az első ízben 1600-ban Hanauban megjelent *Systema Logicae* művének¹⁵³ előszavában így emlékezik meg magyar barátairól: „Nem érkeztem volna el ennek a munkának a kiadásához, ha engem – az elismerés miatt a nemzetüket is feljegyzem – néhány magyarnak a logika iránti különleges igyekezete és hihetetlen szorgalma nem ösztönzött volna művemnek csiszolására és újbóli átgondolására. Ugyanis miután két esztendeje néhány ilyen nemzetiségű hallgató, mind korukat, mind felkészültségüket tekintve éretten, részben hazájukból, részben máshonnan a mi Akadémiánkra jött, és előttem a filozófia, de különösen a logika iránt hatalmas vágyat és egyedülálló odaadást mutatott föl, sőt kitartóan azt követelték tőlem, hogy ennek a tudománynak a mindenre kiterjedő összefoglalását szabályokkal, magyarázatokkal, és oktató példaként egyéni olvasmányokkal felékesítve közreadjam. (...) Munkámban nem kis része van magyar barátaimnak, akik engem hallgatva egyrészt mohó kíváncsiságukkal, másrészt állhatatosságukkal az én igyekezetemet és iparkodásomat is fölkeltették.”¹⁵⁴

Gymnasium Logicum című munkájának előszavában ugyancsak találunk magyar vonatkozást: „Mivel tehát ez a logikai értekezés néhány éve a virágzó Heidelbergi Egyetemen a sok felkészült, érettebb korú és ítéletű szorgalmas hallgatónak – németeknek, franciáknak, magyaroknak – elő lett adva, akik a legnagyobb lelki gyönyörűséggel és háládatossággal hallgatták meg, majd ezután használhatósága miatt a tanulmányaikban csakhamar alkalmazták, és ezután is alkalmazni kell, legkevésbé sem akartam hagyni, hogy ez az annyira szükséges és

¹⁵³ Az első kiadást hamarosan követte, ugyancsak Hanauban a második 1602-ben, majd egy újabb Genfben 1603-ban. Csak Hanauban 1620-ig nyolc kiadása ismeretes, utolsó ismert kiadását 1637-ben nyomtatták Danzigban. Magam az 1628. évi frankfurti edíciót használtam. A kiadástörténetre ld. Joseph S. FREEDMAN, *The Carrier and Writings ...*, i. m. 340-341.

¹⁵⁴ „Et ne sic quidem adhuc ad edendum venissem, si me singularis quaedam industria et incredibilis in Logicam ardor Ungarorum aliquot (quam ego nationem honoris causa nomino) ad limam et recognitionem operis excitasset. Cum enim biennio ad hinc plures aliquot eius gentis studiosi, ut aetate, ita iudicio maturi partim e patria sua, partim aliunde in Academiam nostram commigrassent, suamque mihi in Philosophiam et Logicam imprimis, singularem illam de qua ante dixi, cupiditatem, et indefestum studium ostenderent, iique adeo a me enixe flagitarent, ut universae huius disciplinae corpus suis tum praeceptis, tum explicationibus, atque exemplis adornatum privatis praelectionibus proponerem, (...) eius non exigua pars amicis meis Ungaris, qui sua in audiendo tum aviditate, tum constantia studium atque industriam meam excitarunt feretur accepta.” KECKERMANN, B., *Systema logicae...*, Francofurti, 1628, 5.

hasznos munka rejtve maradjon, hanem sok más tudós férfival együtt, akik a nyilvános haszonra törekedtek, úgy döntöttem, hogy lásjon napvilágot.”¹⁵⁵

Lehetséges-e azonosítani Keckermann magyar diáktársait és hallgatóit? Keckermann 1592 októberétől 1595-ig tanult Heidelbergben, ahol február 25-én magiszteri fokozatot szerzett, majd 1596. augusztus 10-én nevezték ki a Paedagogicum tanárának, majd ettől az időszaktól 1602-ig tartózkodott Heidelbergben, amíg vissza nem tért szülővárosába. Tanulmányai két és fél éve alatt 14 magyarországi hallgató iratkozott be a heidelbergi egyetemre, majd 1595 és 1602 között újabb 37 fővel számolhatunk.¹⁵⁶

Keckermann – feltehetően gazdag – magyar kapcsolatrendszeréből név szerint néhányat sikerült azonosítanom. Thúri György, a jeles neolatin költő,¹⁵⁷ aki a Wittenbergi Egyetemre 1597. március 19-én, majd a Heidelbergi Egyetemre 1600. július 29-én iratkozott be, latin alkalmi versei mellett elsősorban teológiai tanulmányaival hívta föl magára a figyelmet: görögből héberre fordította Pál apostolnak a galátákhoz és az efézusiakhoz írt leveleit (RMK III. 926). Amikor Heidelbergben az egyetemi könyvtár őre, Paulus Melissus Thúrit és Johann Philip Pareust császári babérkoszorús költővé avatta, e kiemelkedő alkalomra többen is költeménnyel köszöntötték őket.¹⁵⁸ Amikor pedig 1619-ben Pareus megjelentette a magyarországi latin költők antológiáját (Janus Pannonius, Johann Sommer, Thúri György, Filiczki János), Thúri versei elé ezeket az őt köszöntő epigrammákat – köztük Keckermannét – is átemelte. Keckermann verse a „három sarkalatos nyelvben legjártasabb férfit” (*virum trium cardinalium linguarum peritia cultissimum*) köszönti Thúriban, aki a magyarok közül elsőként

¹⁵⁵ „Cum igitur hic de *Γυμνασία* Logica tractatus, annis ab hinc aliquot in florentiss[ima] Academia Heidelberg[ensi] multis et eruditis, iisque maturioris iam aetatis atque iudicii studiosis auditoribus, Germanis, Gallis, Ungaris, fuerit praelectus, ab iisque summa animi tum voluptate, tum gratitudine exceptus, propter utilitatem inde in studiis mox perceptam, et deinceps percipiendam; minime committendum putavi, ut haec tam necessaria et utilis lucubratio diutius premeretur, sed unâ cum aliis viris eruditioribus publicaeque utilitatis studiosis digniss[imis] iudicavi, quae in lucem et orbem literarium prodiret.” KECKERMANN, *Gymnasium Logicum, id est de usu et exercitatione logicae artis absolutiori et pleniori, libri tres annis ab hinc aliquot in Academia Heidelbergensi privatis praelectionibus traditi* a Bartholomaeo KECKERMANNO Dantiscano, S. Theologiae Licentiate, et Gymnasii patrii professore. Accessit corollarii loco duplex tabula propriae ad Gymnasium Logicum spectans, authore eodem, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1605 (*Benevolo lectori S. D.*) M. Adrianus Pauli Dantiscanus (előszó szerzője).

¹⁵⁶ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken ...*, i. m. 123–126.

¹⁵⁷ TARNAI Andor, *Latin Poetry in Hungary in the 16th and 17th Centuries*, Hungarian Studies, (10)1995, 2. szám, 281–282.

¹⁵⁸ SZABÓ András, *Thúri György, a koszorús költő* = SZABÓ András, *Respublica litteraria*, i. m. 133–134; SZABÓ András, *Coetus Ungaricus*, i. m. 261–263.

(*Pannonios inter primo tibi*) érdemelte ki a babért; a versben kihasználja a Thúri név és a tömjén (*tus, turis, n*) szó összecsengését.¹⁵⁹

*Quae laurum meruit divina Meliza Melisso
Illa eadem laurum dedit imponente Melisso
Pannonios inter primo tibi, gloria Thuris
Prima inter lachrymas, quondam de Thure Sabaeo
Suffimenta Deo gratissima, thure iuvatur
Mnemosynae sedes, ea pars qua condimus omne
Quod scimus; reor applaudens plena ominis esse
Cuncta boni, cum Thus stillantia mella coronens,
Mella inter omnes succos queis gloria summa,
Gloria coelestis conceditur aemula roris;
Quale sapor mellis, qualis fragrantia thuris
Talis eris tristi Patriae doctissime Thuri,
Tale tuum carmen celebrabitur optime vates.*

Keckermann 1605-ben is érdeklődött Szenci Molnár Alberttől barátja sorsáról: „Thúri György úrról nagyon szeretném tudni, hogy él-e és hol, mint ahogyan a többi honfitársadról is, akik Heidelbergben velem együtt barátian éltek.”¹⁶⁰

Újfalvi Katona Imre, a későbbi pataki rektor, aki 1596-tól volt a Wittenbergi, 1598. május 22-től a Heidelbergi Egyetem hallgatója, szintén a Pareus család révén örzi a Keckermann-nal való kapcsolata emlékét. David Pareus ugyanis 1611-ben közzétette Újfalvi Katona egyik, már a szerző halála után megjelentetett művét.¹⁶¹ Pareus „a könyvet Alvinczi Péternek, kassai prédikátornak ajánlja. Benne Pareus Katona életét vázolja, annak hozzá intézett levelei szerint. Ebből látjuk, hogy ő is, mint akkor a magyarok közül többen, fiának,

¹⁵⁹ *Delitiae poetarum Hungaricorum. Nunc primum in hac Germania exhibitae a Ioh. Philippo PAREO, Francofurti, 1619, 313–314 (RMK III. 1245)*

¹⁶⁰ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Magvető, Bp., 1976, 57; SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiadja DÉZSI Lajos, MTA, Bp., 1898, 188.

¹⁶¹ *Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum autoritate circa fidei dogmata (...)* authore Emerico K. UYFALVINO Baronio Ungaro. Cum praefatione Davidis Parei D. ad D. Petrum Alvinci Ecclesiae Cassoviensis pastorem de eodem argumento, cum vita authoris, Jonas Rhodius, Francofurti, 1611 (RMK III. 1095)

Pareus Fülöpnek barátja és Keckermann szintén heidelbergi tanárnak tanítványa volt.”¹⁶² Újfalvi Katona ezt írja az előszóban idézett levelében: „Ugyanis a logikában való előrehaladásra törekedve a tudós Keckermann és a fényes Johannes Philippus Pareus urat, Kegyelmességed édes gyermekét hallgattam, amíg ő Bázélbe nem távozott.”¹⁶³ Ugyancsak Ipolyi monográfiája utal arra, hogy Sári Orvos Mihálynak is tanára volt Keckermann.¹⁶⁴

A brassói származású Peter Felckmann, aki ugyancsak – többek közt – Heidelbergben tanult, majd ott letelepedve egy helybéli özvegyasszonyt vett feleségül,¹⁶⁵ s leginkább Athanasius-kiadásáról nevezetes,¹⁶⁶ szintén Keckermann barátja volt, amint egy levél címzése bizonyítja (*Petrus Felckmannus amicus meus singularis*).¹⁶⁷

Az a heidelbergi peregrinus, akinek az élete a Keckermannhoz fűződő kapcsolata szempontjából a leginkább dokumentált, Szenci Molnár Albert. Naplójából tudjuk, hogy 1599. június 11-én tanácsot kért Keckermanntól házassági ügyben. „Ő egy üvegesmester lányát ajánlja nekem, akit, amikor Karl Heuss-szal estefelé sétáltam, a piactéren átmenve megpillantottam az üvegesműhelyben: ritka szépsége csodálatos módon megindított és felkavart” – ahogyan sikertelen leánykérési ügyről beszámol. Szenci Molnár június 14-én egy cédulát ír Keckermann-nak és Alexander Becker lelkésznek, melyben megkérte őket, hogy

¹⁶² IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái: Korrajz a hitújítás idejéből*, Szent István Társulat, Bp., 1875, 247.

¹⁶³ „Studio namque in logicis proficiendi doctissimum Keckermannum et ornatissimum dominum Johannem Philippum Pareum, germanissimum Clementiae tuae filium, antequam hic Basileam proficisceretur, frequentabam.” Modern kiadásban közli: HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1989 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23) 47.

¹⁶⁴ „Már előbbi magánvitakozásai közt is, úgymond Veresmarti, melyeket az ekklezsiáról szóba hoztak vala, Sári beszélé neki, hogy bizony őket intette is tanárjok, praeceptorjok, hogy erről az artikulusról ne sokat vitatkozzanak a pápistákkal. Mire megjegyzi mindjárt, hogy Sári ezen praeceptorai, mesterei Pareus és Keckermann voltak. És hogy Keckermann logikájában is erre int; csak hogy már nem jut eszébe, mely helyen.” IPOLYI Arnold, i. m. 160–161; *VÖRÖSMARTI Mihály kálvinista prédikátor megtérése története*, s. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit, tan. JANKOVICS József, a latin szövegeket ford. és a jegyzeteket írta GERÉBY György, Argumentum, Bp., 1992, 42.

¹⁶⁵ SZABÓ András, *Miskolci Csulyak István Heidelbergben = SZABÓ András, Szepességétől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16-18. században*, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 2013 (Monographiae Comaromienses, 8) 113 (448. lábjegyzet).

¹⁶⁶ MONOK István, *A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Reciti, Bp., 2015, 103–104; MONOK István, *Peter Felckmann, egy elfeledett erdélyi szász grécista*, Irodalomtörténeti Közlemények (121)2017, 3. szám, 394.

¹⁶⁷ A levelet a Züricher Stadtarchiv Simler-gyűjteményében őrzik. W. H. van ZUYLEN, *Bartholomäus Keckermann*, i. m. 12, 136 (48. lábjegyzet).

beszéljenek az üvegesmester feleségével.¹⁶⁸ „Felfokozott várakozásban telt el újabb két nap, amikor is egy újabb sürgető levélre Keckermann jó tanácsokkal válaszolt: orvosi problémákra gyanakodott, helyváltoztatásra biztatta, arra kérte Szenci Molnárt, maradjon meg a legelső szándéka mellett, álljon ellen az ördög kísértéseinek, és a testét tartsa meg tisztességben.”¹⁶⁹

A következő találkozásukra 1601. szeptember 15-én – az őszi könyvvásár alkalmával – Frankfurt am Mainban került sor Keckermannal; együtt ebédeltek, a társaságnak tagja volt idősebb és ifjabb Rudolphus Goclenius is.¹⁷⁰ Szenci ebben az időszakban már alighanem a magyar–latin, latin–magyar szótárának megírásán gondolkozott, erre utal, hogy szeptember 27-én azt jegyzi be naplójába, hogy egy Calepinus- és egy Scapula-szótárt is megvásárolt.¹⁷¹ Keckermann a továbbiakban is támogatta Szenci pályáját, amikor az ambergi előkelőségeknek szóló ajánlólevelet ír a számára.¹⁷²

Kapcsolatuk azután sem szakadt meg, hogy Keckermann visszatért szülővárosába. Szenci 1604-ben megjelent *Dictionarium Latinoungaricum* (RMNy 919) művéhez már Danckából küldött latin nyelvű ajánló verset.¹⁷³ Ebben Keckermann mint a Heidelbergi Egyetem egykori héber professzora a magyar és a héber nyelv rokonságát hirdeti:

... *nec cognita est*
Europae in orbe lingua, quae vicinior
Pedissequa omnium parenti sit Sacrae
Deoque suetae Linguae et angelis: probant
Affixa verbo iuncta, iuncta Nomini.

Keckermann ezek alapján észlelte a héber és a magyar nyelv szerkezeti hasonlóságát, sőt rokonságát: ezt „igazolják az igéhez kapcsolt és a névszóhoz kapcsolt toldalékok” (*affixa verbo*

¹⁶⁸ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, közzéteszi SZABÓ András, Universitas, Bp., 2003 (Historia Litteraria, 13) 69, 129–130.

¹⁶⁹ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert leánykérései = Ámor, álom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Universitas, Bp., 2002, 83–84; vö. SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése ...*, i.m. 109.

¹⁷⁰ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, i. m. 76, 142.

¹⁷¹ Uo. 76, 143; IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Balassi, 2009 (Humanizmus és reformáció, 31) 21.

¹⁷² SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója*, i. m. 77, 145.

¹⁷³ *Dictionarium Latinoungaricum*, per Albertum MOLNÁR Szenciensem Ungarum, procurante Elia Huttero Germano, Noribergae, 1604. IMRE Mihály tanulmányával, MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXV).

iuncta, iuncta nomini).¹⁷⁴ Szerinte tehát „a magyar nyelv a hébernek rokona, ennek lenne bizonyítéka, hogy az ószövetségi »Hagrii« nép (tulajdonképpen Hágár leszármazottai) azonos lenne a magyarokkal. További bizonyítéknak szánja *Agria (Eger)* elnevezését, amelyet ugyancsak a Hagrii névalakból magyaráz. Ez a fajta etimologizálás egyáltalán nem szokatlan és ritka a korszakban, példát találunk rá Estienne Guichard, Guillaume Postel és mások műveiben, ahol a szerzők gyakran saját nyelvüket hozták rokonságba a héberrel. Nem ismerünk az egész földkerekségen még egy nyelvet, amelyik közelebbi leánya lenne mindannyiunk teremtetőjének, az Isten megszokott szent nyelvének és az angyalokénak. Szenci munkájával most nyilvánosan tanúsítja ezt a tényt, aki nyilvánvalóan az ősi nyelvnek kiváló művésze; ékesíti, a latin nyelvnek magyar szótárt ad, *ami annál méltóbb a dicséretre, minél inkább közelebb van a magyar a szent nyelvhez.*”¹⁷⁵ Hozzá lehet tenni azonban, hogy Szenci tartózkodóan fogadta e rokonítási kísérleteket.¹⁷⁶

Szenci Molnár naplója és levelezése (valamint az MTA Kézirattárába került hagyatéka) értékes anyagot rejt a művelődéstörténet kutatói számára, amely jórészt ismeretlen a külföldi kutatók előtt (pl. Joseph S. Freedman igen alaposnak tűnő adattára nem ismeri), bár az újabb kutatás igyekszik kiaknázni (Howard Hotson). A levelezésből derül ki, hogy Keckermann 1605-ben Szencihez fordult, „és olyan kiadványokat kért tőle, amelyek hozzásegítik Bocskai céljai megértéséhez.”¹⁷⁷ Bizonyára a Bocskai-felkelésre (és az azt követő időszakra) vonatkozik egy politikai munkájának előszavában tett – eddig feltáratlan – megjegyzése is: „Hogy semmit se [mondjak] arról a [háborúról] Magyarországon, ami oly hosszan tartott és még most is szunnyad, és alig mutatja a békének valamilyen képét, és inkább csak várakozást hoz, mint magát a békét.”¹⁷⁸

¹⁷⁴ C. VLADÁR Zsuzsa, *A korai magyar grammatikák*, Tinta Kiadó, Bp., 2016 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 191) 72.

¹⁷⁵ IMRE Mihály, „*Úton járásnak megírása*”, i. m. 96–97.

¹⁷⁶ DÁN Róbert, *Szenci Molnár Albert és Conrad Vietor = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-*reneszánsz**, a kötetet összeállította CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4) 285.

¹⁷⁷ VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár életművében*, Akadémiai, Bp., 1985 (Humanizmus és reformáció, 12) 19; „De causa illustris viri domini Boskai in utramque partem varie disceptatur. Et ego quidem, etsi eius *ἀπολογία*n aliquam legerim, nondum tamen plane statui, quid sentire velim. Si extraordinarie excitatus est ad defendendam ecclesiam Dei, miserrime perfecto a pontificiis in Ungaria vexatam, nostrum officium est iudicare de hoc facto tanquam de extraordinario. Sin secus. Sed ut dixi, non iudico de re minus perspecta nec in hanc, nec illam partem. Si quis habes scriptorum pro hac causa, quaeso, mecum communices.” Keckermann levele Szenci Molnárhoz, 1605. szept. 1-jén. SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése ...*, i. m. 187.

¹⁷⁸ „De animo autem atque iracundia pene inexpugnabili, clamant horribilia bella, quae historias consulimus, ab initio mundi longius protracta non fuerunt, quam hac ipsa mundi aetate. Nihil dicam de bellis civilibus in Gallia, quae ante annos sedecim aegerime composita, tot ante continuis annis Regnum

Szenci közvetített Keckermann és más hazai értelmiségiek között is: „Id Lam Sebestyén elveszett történeti összefoglalását kéri, hogy Szenci ossza meg” németországi értelmiségiekkel, köztük Keckermann-nal is,¹⁷⁹ ifjabb Ambrosius Sebestyén pedig azt a feladatot kapta, hogy Adam Kunischius levelét juttassa el Keckermannhoz.¹⁸⁰

Ugyanabban a levelében, amelyikben Keckermann elküldi Szencinek a szótárához írt üdvözlő verset, a danckai gimnáziumról is tudósítást nyújt: az iskolában a városi Senatus döntésére akadémiai és alsóbb fokú előadásokat is tartanak, valamint bölcséleti, jogi, teológiai stb. képzést nyújtanak.¹⁸¹

Dancka a késő középkortól kezdve fontos szerepet töltött be Magyarország baltikumi gazdasági kapcsolatai, de a szellemi kapcsolatok terén is. Alsted – a *Systema Systematum* kiadásának ajánló levelében – a pezsgő világváros képét festi le: „az Észak fővárosa, a balti városok szemefénye, a Balti-tenger legforgalmasabb kikötője, a hatalmas Lengyelország kereskedelmi központja, sőt – az élelmezést tekintve – leggazdagabb magtára, amit manapság német, francia, spanyol, angol, dán és svéd kereskedelmi hajók keresnek fel.”¹⁸² Dancka és a

istud miserabiliter funestarunt. Nihil de Ungariae tam diuturno, et vix nunc qualicunque pacis imagine, et spe potius quam pace sopito: solum illud exemplo sit bellum Belgicum, tanta animorum obfirmatione, tantisque obsidionum miraculis gestum, ut ei par nullum ex ulla historia allegaveris, ne illud quidem Peloponnesiacum, quod tanquam omnium bellorum pertinacissimum descripsit Thucydides; duravit enim id annis septem et viginti cum bellum Belgicum duret annis continuis quadraginta et amplius.” *Discursus politici de consilio, consiliario et concilio sive consultatione*, ingenii in Politicis acuendi gratia conscripti ab Andrea REY a NAGLOWICE et in celebri Gymnasio Dantiscano ad disputandum extraordinarie propositi sub praesidio Cl. Viri Bartholomaei KECKERMANNI Philosophiae Professoris, ad diem Julii 21. Anno 1607. = *Systema Systematum clarissimi viri Dn. Bartholomaei KECKERMANNI, omnia hujus autoris scripta philosophica uno volumine comprehensa Lectori exhibens, idque duobus tomis*, II, Hanoviae, apud heredes Guilielmi Antonii, 1613, 1281.

¹⁷⁹ „... nominatim cum domino Melisso, Joanne Calvino, Jano Grutero, Simone Stenio, Bartholomaeo Keckermanno.” Ambrosius (Lam) Sebestyén levele, 1600. július 7. SZENCZI MOLNÁR *Naplója, levelezése* ..., i. m. 115.

¹⁸⁰ Ifjabb Ambrosius Sebestyén levele, 1600. aug. 26. SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése* ..., i. m. 116.

¹⁸¹ „Instauravit amplissimus senatus noster gymnasium reipublicae, in quo tam academicae, tam triviales lectiones habentur, leguntur omnes philosophiae partes, iurisprudentia, theologia etc. Instituetur etiam intra paucas septimanas mensa communis pro inquilinis et peregrinis. Quod ad te propterea scribo, ut bonis et studiosis aliis iuvenibus communices.” Keckermann levele Szenci Molnárhoz, 1604. július 30. SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése* ..., i. m. 160.

¹⁸² „Caput illa est propemodum dixerim Arctoi orbis et ocellus Balthicarum urbium, portus maris Balthici celeberrimus, amplissimi regni Poloniae emporium, imo penu et horreum copiosissimum, quod Germanorum, Gallorum, Hispanorum, Anglorum, Danorum, Suecorum mercatoriis navibus frequentatur quotidie.” *Epistola dedicatoria / Viris magnificis, spectatissimis, prudentissimis dnn. proconsulibus et consulibus totique amplissimo senatui inclytae et florentissimae Reip. Dantiscanae.* = *Systema Systematum clarissimi viri Dn. Bartholomaei KECKERMANNI, omnia hujus autoris scripta philosophica uno volumine comprehensa Lectori exhibens, idque duobus tomis, quorum PRIOR disciplinas instrumentales sive propedeuticas una cum tractatibus ad eas pertinentibus complectitur; POSTERIOR ipsam paediam philosophicam sive scientias et prudentias philosophicas ipsas convenienti*

danckai *Gymnasium Academicum*, valamint – már Keckermann halála után – az ő hírneve ugyancsak nagy benyomást tett Szepsi Csombor Mártonra, aki 1616 júniusában érkezett Danckába, és itt tanult 1618. április közepéig.¹⁸³

Europica varietas című könyvében írja: „Danckában tizenkét templom vagyok” – a Szűz Mária temploma „után tisztességesb az Szürke Klastrom-béli, kit feljebb gimnázium templomának nevezék, mivelhogy az klastrombul skóla fundáltatott, felette nagy templom (...). Az birodalom benne vagyok egyedül az Helvetica confessión valóknál, kik mostan nagy orgonát építenek.”¹⁸⁴ Szepsi Csombor örökíti meg Keckermann sírfeliratát is, amit más forrásból nem ismerünk: „Ez templomban vagyok amaz fő filozófus és teológusnak koporsóköve, kin három csillag és három rózsa vagyok kifaragva ilyen írással: *Bartholomaeo Keckermanno et haeredibus.*”¹⁸⁵

Szepsi Csombor érzékelhette az a hatalmas léptékkülönbséget, ami Európában jártában nemcsak neki, hanem más utazóknak is feltűnt, azaz csak maga az iskola – az akadémiai gimnázium – épülete akkora, mint egy magyarországi végvár:¹⁸⁶ „Szép skólák vannak ez városban, kinek előljárója az Szürke klastrombul fordítottatott gimnázium. Ez épület felette szép módjával rendeltetett, foglal bé ítéletem szerint annyi helyet, mint Tokaj vára, környös-körül felette nagy bolthajtásokkal, mint az kassai elromlott klastrom, építettett felső palotájában hatvan kamora, melyekben (régén barátok) mostan deákok laknak, az ablaka felett öreg írással ez vagyok írva: *Silentium*. Az alsó része az épületnek szép auditoriumokkal, professzorok házával ékesítettett. Bémenőknek jobb kézre vagyok az auditorium philosophicum, annak utána az oeconomia, azhol az nagyságos és eszes tanács tart mindenkor harminckét deákot maga ételén és italán, kiben én is három hónapig voltam, ennek végiben az nagy auditorium, kiben amaz jó emlékezetű Keckermann tanított, ebben nincsen egy csepp kemence is, hanem alatta a földből fűtik, és az házban az pádimentomon lyukakat csináltak, hol az meleg felmegyen. Ilyen forma láttatik itt Kassán, hogy régén volt az öreg Melda Györgyné asszonyomnak (kit

ordine continet una cum adiunctis disputationibus et commentationibus, quibus una vel altera Systematis alicujus pars et materia ab autore fuit illustrata. Cum indice triplici, librorum, capitum, rerum et verborum, I, Hanoviae, apud heredes Guilielmi Antonii, 1613 (oldalszámolás nélkül).

¹⁸³ KOVÁCS Sándor Iván, *Szepsi Csombor Márton és az Europica varietas* = SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, a szöveget gondozta és magyarázta KULCSÁR Péter, az előszót írta KOVÁCS Sándor Iván, Szépirodalmi, Bp., 1979, 16.

¹⁸⁴ SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, i. m. 129.

¹⁸⁵ Uo. 130.

¹⁸⁶ TÓTH István György, *Három ország, egy haza*, Adams Kiadó, Bp., 1992, 148–149; VINCZE Hanna Orsolya, *Peregrinus diákok Európa-képe* = VINCZE Hanna Orsolya, *Helyzet, jelentés*, Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2010 (Ariadné könyvek) 106–107.

tisztességesen említék) egyik házában. (...) Meglátja mindjárt az professzorok házát, kik szép módjával egymásba vannak ragasztatván. Viszontag az klastromból kimenőknek jobb keze felől vagyon az secunda, tertia, quarta classis, az bibliotéka (...). Mely mindenféle sok könyvekkel, sok asztrolábiumokkal, szférákkal és egyéb deáki eszközökből rakva, többi között vannak régi viasztáblák, melyekre az régi rómaiak, még míg az papiros nem találtatott volt írtanak. Ide hordották bé az Keckermann könyveit is halála után, kik minden kötés nélkül csak összevarrva és kimetszve vannak.¹⁸⁷

Szepsi Csombor Márton danckai diáktársa volt az a beszercei Paulus Simoni, akinek 1619-ben írt danckai disszertációját (RMK III. 1244) közölte Kulcsár Péter.¹⁸⁸ Simoninak a másodjára közölt művének címe utal a danckai hatásokra: az ugyanis a Keckermann által bevezetett *általános rész – különös rész* felosztást idézi.¹⁸⁹

¹⁸⁷ SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, i. m. 133–134.

¹⁸⁸ Első ízben: KULCSÁR Péter, *Paulus Simoni téziszűzete*, Lymbus: Művelődéstörténeti tár, IV, szerk. MONOK István, PETNEKI Áron, Scriptum Kiadó, Szeged, 1992, 87–121.

¹⁸⁹ KULCSÁR Péter (közli), *Paulus Simoni Bistriciensis Meteorologia generalis (Dantisci, 1617, RMK III, 1187) = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, II. kötet, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 458–468; KULCSÁR Péter, *Simoni Pál 1617-es disszertációja (Fordítás)*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum (XXX.), Balázs Mihály köszöntése, Szeged, 2011, 281–292.

KECKERMANN RETORIKÁI

Keckermann retorikai rendszere

A Rhetorica ecclesiastica

Keckermann első önálló művei közé tartozik az első kiadásban 1600-ban megjelent *Rhetorica Ecclesiastica*, aminek kettős címe is mutatja a munka kettős természetét (*Rhetorica ecclesiastica, sive Ars formandi et habendi conciones sacras*), azaz egyfelől kapcsolódik a klasszikus retorikai hagyományokhoz, másfelől ahhoz a homiletikai elmélethez, melynek a századfordulón megjelenő darabjai önállósodva tudatosan válnak le erről a humanista örökségről.¹⁹⁰

Ugyancsak kettősség figyelhető meg abból a szempontból, hogy mennyiben hasznosítja Keckermann a ráamista megfontolásokat. Az *Ecclesiastica* elején táblázatba foglalva található a mű lényegét:¹⁹¹ eszerint az *Egyházi retorika* két könyvre oszlik: az 1. könyv tartalmazza a prédikáció megformálására szolgáló ismereteket (*formanda*), míg a 2. könyv az előadással (*habenda*) foglalkozik. Az 1. könyv ugyancsak két részre oszlik: a tárgyalásra (*tractatio*), aminek ugyancsak két része az *inventio* és a *dispositio*, illetve a tárgyalt dolgok díszítésére (*tractatorum exornatio*). A 2. könyv két része a *de voce* és a *de gestu*. Az ágrajz jól szemlélteti az anyag dichotóm felosztását. (1. kép) Nem fért bele e kétosztatú rendszerbe a 2. könyv 3. fejezete (*Usus Rhetoricae ecclesiasticae*), ami a tananyag felhasználásához kíván bevezetőt nyújtani, és a *lectio*, *selectio*, *imitatio* műveleteihez, valamint a sajátos prédikációs gyakorlathoz (*Concionandi propria exercitatio*) ad segítséget.

A mű az első könyv bevezetésében adja meg a cím magyarázatát, azaz a *Rhetorica Ecclesiastica* meghatározását: „az a mesterség, hogy Krisztus egyházát meggyőzze az üdvözüléshez szükséges dolgokról.”¹⁹² Ugyancsak itt tisztázza, hogy mi a célja: „A külső cél a

¹⁹⁰ A gyakorlati teológia szempontjait érvényesítő összefoglalás: SZETÉY Szabolcs, *A homiletikatörténeti kutatások problémái = Tan és módszertan*, szerk. TRAJTLER Dóra Ágnes, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, Bp., 2012 (*Conferentia Rerum Divinarum*, 3) 151–167.

¹⁹¹ *Rhetoricae Ecclesiasticae, sive Artis formandi et habendi conciones sacras*, libri duo, methodice adornati per praecepta et explicationes a Bartholomaeo KECKERMANNO Dantiscano, S. Th. L. et Gymnasii patrii professore, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1604.

¹⁹² „Rhetorica Ecclesiastica est ars persuadendi Ecclesiae Christi res ad salutem necessarias.” Uo. 31.

meggyőzés, ami két dolgot foglal magába: ezek közül az első a tanítás, a második a lelkek, azaz az érzelmek felkeltése. (...) A belső célja pedig maga az egyházi szónoklat avagy a szentbeszéd.”¹⁹³ Ezt egy példával szemlélteti: „A belső célt hívják a logikában a mesterség azonnal megfogható művének, ahogy a külső célt hívják ennek a munkának a hasznának és hasznosságának. Az építészetben – példának okáért – kétségkívül ez a mű a ház, és ezt nevezik a belső célnak. A belső cél pedig ennek a műnek a haszna, tudniillik a házban való kényelmes lakhatás. Tehát mi méltán nevezzük magát a szentbeszédet az egyházi retorika belső céljának, mivel ez az egyházi szónok műve, amit munkájával alkot meg, a meggyőzés pedig ennek a munkának a véghezvitt haszna és hasznossága a hallgatóságban.”¹⁹⁴

Tehát az első könyv (*de formanda concione sacra*) I. fejezete a *De textuali inventione in genere*: a kérdésnek felekezeti jelentősége is van, ugyanis „a szentbeszéd szabad formálása nem annyira gyakori az evangéliumi egyházban, a pápista prédikátorok használták és használják ma is: különösen a mártírok és szentek dicséretéről szónokolnak így. Ezzel szemben az evangéliumi egyházak a textusra épülő előadást kedvelik.”¹⁹⁵ Ahogyan Imre Mihály megfogalmazta: „Az egyházi retorika inventióját meghatározza a Szentírás textusának föltétlen érvényesülése, hiszen az írásmagyarázat az egész rendszer meghatározó eleme.”¹⁹⁶ Bár Ramus leválasztotta a retorikáról az *inventio* és *dispositio* tudományát, Keckermann a teljes öt részes felfogást érvényesítette *Ecclesiasticájában* is, és a sajátos módon a prédikációra jellemző részeket (*praecognitio textus, partitio textus, explicatio verborum, applicatio*) az *inventio* keretén belül veszi sorra – ahogyan az igen terjedelmes *amplificatio* fejezet is itt kerül szóba.¹⁹⁷ Ebből is nyilvánvaló, hogy retorikájának (bár használja az *ars concionandi* elnevezést is) fő részei az *inventio* és a *dispositio*, tehát egy fontos kérdésben nem rámista.

Keckermann egyházi retorikájában sem használja a Melanchthon által bevezetett negyedik stílusnemet, a *genus didascalicum*-ot, bár fontosnak tartja és megkülönbözteti

¹⁹³ „Externus [finis] est persuasio, quae duo sub se continet: quorum primum est docere; secundum, animos seu affectus movere. (...) Internus finis, est ipsa oratio Ecclesiastica sive concio.” Uo. 32–33.

¹⁹⁴ „Internum finem vocant Logici ipsum propinquum opus artis; sicut externum vocant huius operis *usum* et *utilitatem*. Opus nimirum architectonicae est, exempli gratia, domus: et haec eadem idcirco dicitur finis internus. *Externus* autem finis, est huius operis utilitas, domus videlicet commoda inhabitatio. Merito ergo a nobis concio ipsa dicitur finis internus Rhetoricae Ecclesiasticae; quia est opus rhetoris Ecclesiastici, quod operando efficit: persuasio autem est huius operis effecti usus et utilitas in auditore.” Uo. 33.

¹⁹⁵ „Libera concionis formatio valde frequens fuit et est adhuc apud Pontificios concionatores; praesertim cum de laudibus martyrum et sanctorum perorant. Sed Evangelicae Ecclesiae textualem tractationem praetulerunt.” Uo. 35.

¹⁹⁶ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig*, i. m. 434.

¹⁹⁷ *Rhetorica Ecclesiastica*, i. m. 44.

egymástól a tanítást szolgáló *didacticus* szövegeket: eltér egymástól az a gondos és szóbeli előadáson alapuló tanítás, amit az iskolákban és az akadémiákon tartanak (*forma docendi accurata seu acroamatica, quae in Scholis et Academiis tenetur*) és a tanításnak a hétköznapi formája (*forma docendi popularis*). Keckermann csak ez utóbbival foglalkozik,¹⁹⁸ azonban megállapítja, hogy a *deliberativum* és a *judiciale* a Szentírásban gyakrabban előfordul, mint a *genus demonstrativum / laudatorium*; ezt a protestánsok legfeljebb csak a temetési beszédekben kedvelik, míg sok egyházatya szinte tobzódik benne, és a pápisták is szinte féktelenül alkalmazzák.¹⁹⁹ A két előző beszédfajtaéhoz tartozó beszéd lehet *adhortatio* és *dehortatio*, *obiurgatio*, *correptio*, végül *consolatio*.²⁰⁰ Hasonlít ez a felosztás arra, amit homiletikájában a marburgi Andreas Gerardus Hyperius vezetett be – bár neve egyszer sem fordul elő Keckermann-nál – a prédikáció öt beszédnemeként (*doctrinalis, refutatoria, institutiva, reprehensiva, consolatoria*).²⁰¹

A harmadik fejezetben az érzelmek felkeltésének általános (*generalis*), míg a negyedikben a különös (*specialis*) szabályairól értekeznek. „A tárgyra vonatkozó klasszikus citátumok után Kálvin nyitja meg a keresztyén szerzőktől vett idézetek sorát. Az első korinthusi levél magyarázatából vett idézet a kegyes lelkipásztorra vonatkoztatja a klasszikus retorikai szabályt, melyet Keckermann a hatodik pont taglalása során morális síkra vezet át, a szónoki érzelmekeltés igazi lehetősége a lelkipásztor számára nem a szavak szépségében, hanem hitelességében rejlik.”²⁰² Az általános szabályok közé tartozik, hogy „érzelmet kétféle módon lehet kelteni: a *magnitudo* és a *praesentia* segítségével, azaz hogy világosan kimondjam: *amplifikálással* és *exaggerációval*, továbbá *hypotyposisszal*, azaz megjelenítéssel, tudniillik ha úgy festjük le a dolgokat és személyeket a szemünk előtt leírásokkal és képekkel, hogy úgy tűnjenek, hogy nem csak szó van róluk, hanem hogy valóban jelen is vannak.”²⁰³ Zárásként

¹⁹⁸ Uo. 47.

¹⁹⁹ „Genus demonstrativum vel laudatorium raro occurrit, et in Ecclesiis Evangelicis non admodum frequentatur, nisi forte parce in concionibus funebribus. Patres nonnulli valde in hoc genere luxuriant, quando encomia martyrum scripserunt, et Pontificii cum divorum laudes extollunt, saepe quam decebat immoderatus.” Uo. 49.

²⁰⁰ Uo. 48–49.

²⁰¹ KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ...”, i. m. 316–318; IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 40–41.

²⁰² MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”: *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*, Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2010, 200.

²⁰³ „Moventur affectus duplici ratione; magnitudine et praesentia, seu ut magis perspicue dicam, amplification sive exaggeration; deinde hypotyposi, id est, repraesentatione, si videlicet ita res et

foglalja össze Keckermann: „Amit csak ki tudunk mondani azzal a szóval, hogy *megteszem*, ugyanazt létrehozhatjuk azzal a szóval, hogy *kimondom*.”²⁰⁴ Ez a fejezet is tartalmazza azt a részt, amit majd a *Systema Rhetoricae* című munkájában is megismétel, hogy ezeknek az alakzatoknak a használata azért fontos, „mert mintha a színházba vinné az embereket érzéseik és érzelmeik megindításával”.²⁰⁵ Keckermann az alábbi érzelmeket tárgyalja a speciális szabályok alapján: bűnbánat (*poenitentia*), feddés (*obiurgatio*), Isten szeretete (*amor Dei*), vigasztalás, öröm, remény és türelem (*consolatio, laetitia, spes ac patientia*), végül ötödikként a sajnálat (*commiseratio*). Mindegyik fölkelésében az *amplificatio, exaggeratio* vagy *hypotyposis* alakzatainak van kiemelkedő szerepe.²⁰⁶ Ez az eljárás, noha nem egyedülálló a protestáns retorikaszerzők körében sem, az érzelmeikkel kiváltott lelki megindítás tekintetében a 16–17. századi jezsuita retorikaelméletekkel is rokonítja Keckermannnt.

Ennek a kérdésnek a fontosságát hangsúlyozza Kecskeméti Gábor is: „A 16–18. századi európai prédikációirodalom szakirodalma a közelmúltban, a kilencvenes években eljutott annak kimondásáig, hogy a magnitúdó és a praesentia egyidejű megértésének és kifejezésének problémájával szembesülő homiletika az affektivitás hatás eszközeinek kiterjedt ajánlásával tudta meghaladni a nyelv analitikus működését, s így lényegében episztemikus funkcióval, a kifejezés hatásossága által létrejövő megértés mással nem helyettesíthető ontológiai tétjével ruházta fel a szentbeszédet.”²⁰⁷

Keckermann-nál igen erős a retorika Szentírást magyarázó szerepe. Ezért fontos a textust megvizsgálni a logika és a retorika eszköztárával is, hogy ne tévedjen nagyot az értelmezés során. A rendszeres teológia mellett e két tudományra van szükség annak a kijelentésnek az értelmezéséhez, hogy „*Panis est corpus Christi*”, ez „*sit nihil aliud, quam relatio, non vero substantia*.” Keckermann utal a katolikus és a protestáns felekezetek közti vitára, valamint Aquinói Tamástól és Bellarminótól is idéz, akinek a nézeteit Pareus tanítványaként Heidelbergben disputációban, majd önálló könyvben is cáfolta. A katolikusok a Szentírás értelmezése során a *sensus literalis* mellett számolnak a *sensus mysticus*-szal is, amit további alcsoportokra osztanak (*allegoricus, tropologicus, anagogicus*). Keckermann viszont

personae suis descriptionibus et imaginibus ante oculos ponantur, ut non tam dici quam geri in praesentia videantur.” *Rhetorica Ecclesiastica*, i. m. 60.

²⁰⁴ „Et quicquid dicendum est per verbum *facere*, id efferendum per verbum *dicere*.” Uo. 61.

²⁰⁵ „Hoc enim quia personas *velut in theatrum* adducit sensibus atque affectibus hominum movendis est peropportunum.” Uo. 61.

²⁰⁶ Uo. 61–67.

²⁰⁷ KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, Irodalomtörténeti Közleménye, (107)2003, 6. szám, 711.

elismeri az *allegoricus* értelmezés jogosságát is.²⁰⁸ Ahogyan Tökés István összefoglalta a reformátori hagyományt: „az allegória a reformáció korában is gyűjtőfogalom”. Ezt követte Keckermann is, „mivel az allegória a Szentírás sajátja; olvasóját kényszeríti, hogy úgy értse meg, amint egyáltalán érthető, vagyis helyenként allegorikusan. Éppen ezért az allegóriát úgy tekintik, mint kifejező eszközt, melyet az ember értelmi-lelki fogyatékosága miatt adott Isten, hogy így megérthesse a mennyei üzenetet.”²⁰⁹

Egyházi retorikájának legterjedelmesebb fejezete a nyolcadik: *De amplificacione*. A szónoki bővítésnek két fajtája van: az egyik a *dilatatio*, amikor „azt, amit egy szöveg röviden és nehezen érthetően ad elő, terjedelmesebben adjuk elő”,²¹⁰ a másik az *exaggeratio*, „amikor nem csak a terjedelmet bővítjük, de azt is megmutatjuk, hogy a tárgyalt dolog mennyire nagyszerű és fontos.”²¹¹

Egy szöveget bővíteni lehet más szövegek által (*per alios textus, ex argumentis inartificialibus*), valamint úgy, hogy magukat a dolgokat bővítjük (*rebus ipsis res dilatantur, ex argumentis artificialibus*). Ez utóbbit az *inventio* helyeiről veszi, és különösen ezt a nyolcat ajánlja az egyházi szónoknak is: (1) *ex individuis seu exemplis*, (2) *ex causis*, (3) *ex effectibus*, (4) *ex antecedentibus, consequentibus et connexis*, (5) *ex partibus*, (6) *ex descriptione*, (7) *ex comparatis*, (8) *ex antithesi seu oppositis, quo et prolepsis pertinet*.²¹² Egyházi retorikájában is használja tehát a logikai terminusokat.²¹³ Erasmus, Rudolf Agricola és Bucholcer az idézett

²⁰⁸ *Rhetorica Ecclesiastica*, i. m. 72–78.

²⁰⁹ TÖKÉS István, *A bibliai hermeneutika története*, Kolozsvári Református Egyházkerület, Kolozsvár-Napoca, 1985, 102.

²¹⁰ „Dilatatio est, cum id, quod textus breviter et involute dicit, latius diducimus.” Uo. 81.

²¹¹ „Exaggeratio, cum non tantum dilatamus, sed etiam quam magna et ardua res sit, ostendamus.” Uo. 102.

²¹² Uo. 86.

²¹³ Ezt követi Geleji Katona István is prédikációiban: „Noha egy dolognak csak egy fő oka, és nem több, lehet, mindazonáltal az után azon egy dolognak, több kisebb szerű, és más nemű okai is lehetnek, kik az alá, a fő ok alá szolgálnak, és azon egy dolognak cselekedésében öszvességgel munkálkodnak, ki-ki az ő ereje, természeti, és *intentiója* szerint; amint erről az okoskodásnak és okosságának mesteri a *Logicusok* tanítanak. Ezt így lenni sok példából megmutathatnám, de ottan vegyem elől példájul az embernek nyomorúságos voltát, mely igen illendő lészen ez előttünk lévő dologhoz, melynek szereztesében az okoknak az ő nemek szerint való külömbégeket könnyű meglátni. Mert annak fő oka, csak az Istennek igaz ítéleti, melyvel az ember a testi-lelki nyomorúságok alá sentenciáztatott, és melynek *vigora*, keménysége őtet azoknak szenyvedtetésekre kötelezi és kénteleníti. Szerző okai azoknak mind az ördög, aki az embert gonosz kisztekével és ösztökélésével azokban ejtette; mind pedig önnön maga az ember és az ő szabad akarátja; mert azokban maga jó kénye szerint esett, senki kéntelenségében nem lévén, csak szintén a gonosznak a jó előtt való választatásából és tetszéséből. Indító okai, belső képpen az szívének gonosz kívánsága: külsőképpen a megtiltatott állatnak maga kívántató tettetes szépsége és jósága. Érdemlő okok azoknak az Isten parancsolatjának által hágatása, a bűn. Eszköz szerént való okai azoknak a nyomorúságoknak, akik által, tudni illik, az Istennek igaz ítéleti szerént azok az emberen *exequaltatnak*, kiszolgáltanak, nem egyebek, hanem az ellenségek, az ördögök és akár minémű

irodalom, valamint Pál apostol és Ágoston, Jeromos, Basilius, Nyssai Gergely, Nazianzoszi Gergely, Chrysosthomus, Bernát. Az amplifikáció alakzataival részletesen a következő fejezetben foglalkozom.

A bővítés érdekében példázatokat lehet venni a históriából, sőt a példázatok gyűjteményéből, a *Promptuariumból* is, azonban ezekkel mértékkel kell élni. Megrovást kapnak viszont a „pápás szerzetesek, akik annyira elköteleződtek a példákkal, hogy már nem elégszenek meg az igaz történetekkel, hanem a celláikban meséket és – ahogyan nevezik – *legendákat* találtak ki, amiket aztán a népnek szentbeszéd gyanánt megtörtént dolgokként adtak elő. Egészében úgy van, hogy az eszesebb pápisták ma elítélik a példák kitalálásában a szerzeteseknek ezt a szokását, világosan ezt teszi Augustinus Valerius veronai püspök is Egyházi Retorikája I. könyvének 25. fejezetében.”²¹⁴

Ugyanilyen módon figyelhetjük meg a távolságtartást egyéb katolikus gyakorlattal is: „Az összehasonlítás gyakori és igen hasznos *locus* a szónokoknak (...), ezért nagy ereje van az egyszerűbb lelkek megindításához is. Tehát szigorúan ajánlott a bővítés e fajtája elsősorban az egyházi férfúinak, és látjuk, hogy a legékesebben szóló egyházatyák, Cyprianus, Chrysostomus és mások tanulmányozták ezt. Manapság is a prédikátor szerzetesek és a jezsuiták különösen ragaszkodnak a bővítésnek ehhez a fajtájához, mintha azzal könnyebben tudnák a népet megfogni, ahogy ez Granatensiből, Osoriusból és másokból nyilvánvaló. Úgy kell őket utánoznunk, hogy amit ők a babonáság megerősítésére használnak fel, azt mi a kegyes vallásosság megerősítésére használjuk fel.”²¹⁵

teremtett állatok, kiket Isten a bűnért az emberekre támasztott. Vég szerént való oka pediglen, avagy az Istennek igazságának és a bűnért való haragjának kinyilatkoztatása, avagy pedig az ő irgalmasságának megmutatódása, az ő híveinek azok alól való felszabadításokban.” GELEJI KATONA István, *III. prédikáció* = GELEJI KATONA István, *A váltság titkának második volumenje, forgatókja*, Szenci Kertész Ábrahám, Várad, 1648, 34–35 (RMNy 2197). – Az okok magyar elnevezésének a kiemelése tőlem származik. R. A.

²¹⁴ „... monachi in Papatu, qui usque adeo exemplis dediti fuerunt, ut iam veris historiis non contenti, in suis cellas fabulas et *Legenda* (ut vocant) confinxerint, quae postea ad populum pro concione historiarum instar recitarent. Ita sane ut prudentiores Pontificii morem hunc monachorum infingendis exemplis hodie reprehendant, quod disserte facit *Augustinus Valerius* Episcopus Veronensis in Rhet. Ecclesiastica lib. I, c. 25.”

²¹⁵ „Comparatio frequens est et magno usui Rhetoribus locus (...) etiam expeditam vim habet ad rudiores animos permovendos. Sit ergo serio inprimis commendatum Ecclesiae hoc amplificandi genus, cui studuisse videmus eloquentissimos Patrum, Cyprianum, Chrysostomum et alios. Et hodie monachi praedicatores et Iesuitae huic amplificationis generi inprimis addicti, tanquam quo populum possint occupare facilius, ut ex Granatensi, Osorio et aliis apparet. Hos imitari debemus, ut quae illi ad confirmandam superstitionem, nos ad confirmandam pietatem ac religionem prudenter usurpemus.” Uo. 98–99.

Az egyházi *inventio* utolsó része az *applicatio*: ezt tárgyalja Keckermann a IX. fejezetben. Bőven idéz Zacharias Ursinus és Wilhelm Zepper munkáiból, valamint Bucholcer kéziratosaiból is. A *dispositio* a témája a X. fejezetnek: itt Erasmus és „a heidelbergi ecclesiánkban az igen kiváló és tekintélyes Gaspar Olivianus *concionator*” példáját idézi. Az ideális beszéd nem hosszabb egy óránál, ezzel szemben különösen a kapucinusok három-négy, vagy még több órás beszédeket tartanak.²¹⁶ A beszéd díszítéséről (*de oratione*) szóló XI. fejezetben különösen az anyanyelvi (német) példák az érdekesek: Luther, Johann Philipp Mylaeus és Bucholcer.

A 2. könyv témája a szentbeszéd megtartása, így két fejezetben tárgyalja a szóbeli előadás (*de voce*) és a testbeszéd (*de gestibus*) szabályait. Az Egyházi retorika utolsó könyve a gyakorlati ismereteket foglalja össze: ennek a fejezetnek is megvan a párja a *Systema Rhetoricae*-ban, ahol a Speciális retorika 2. könyvében tárgyalt *De lectione et selectione* fejezet tartalmaz hasonló tudnivalókat. Az egyházi szónoknak éjjel-nappal a kezében legyen Pál apostol, a már említett görög és latin egyházatyák, a skolasztikusok közül Bonaventura és Aquinói Tamás, az újkoriak közül Kálvin, Rudolf Gualter és Luther. De a pápisták közül is haszonnal lehet forgatni Ferust, a jezsuita Osoriust, Ludovicus Granatensist, akit „eloquens monachus”-nak nevez, valamint Thomas Stapleton. De a lengyel Sarnovicius lengyelről németre fordított homiliáit is ajánlja.²¹⁷

Keckermann az egész mű bevezetésében (*De Rhetoricae Ecclesiasticae utilitate; deque auctoris instituto. Praefatio ad pium et candidum Lectorem*) emeli ki, hogy nemcsak a heidelbergi Akadémián tanító teológusokat, de a heidelbergi gyülekezet lelkészeit is hallgatta, akik közül Daniel Tossanust mesterének (*praeceptor meus*) nevezi. Mellette „Németország két díszét”, Erasmust és Melanchthont említi, de nem hagyja dicséret nélkül a pápisták közül az arisztotelianus filozófust, Zabarellát és néhány katolikust, akiknek retorikai műveiből merített (a már említett Augustinus Valerius veronai püspököt, Ludovicus Granatensist, Didacus Stellát és Jacobus Peresiust).²¹⁸ A leghosszabb laudatio azonban Abraham Bucholcernek, „Szilézia

²¹⁶ Uo. 113.

²¹⁷ Uo. 147–152.

²¹⁸ Ezek mellett a *Systema Rhetoricae*-ben még előfordul a francia jezsuita Johannes Voellus (1541–1610) és Rapicius Jovita neve is. Ez utóbbinak – olaszosan Giovia Rapizza (1476–1553) – a fő műve: *De numero oratorio* (1554). – Voellusra: BITSKEY István: *Retorikák a barokk kori Magyarországon = Retorikák a barokk korból*, a szemelvényeket válogatta, a kötetet szerkesztette, a zárótanulmányt írta BITSKEY István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003 (Csokonai könyvtár. Források, 10), 255–257.

legékesszólóbb hitszónokának”²¹⁹ és a „prédikálás művészenek”²²⁰ jut, akinek részben latin, részben német nyelvű kéziratok könyvét mindkét nyelven gyakran idézi is művében.

Ecclesiasticája részeként jelent meg Zacharias Ursinus *Methodus formandi concionem* (168–172.), majd Georg Sohn *Tractatus de interpretatione ecclesiastica* c. munkája (172–194.), illetve Anton Schor *De ratione tractandarum quaestionum populariter* c. dialógusa (194–222.); ezek a művek tartalmazzák a homiletikai előírásokat.

A Systema Rhetoricae

Bartholomaeus Keckermann retorikai főműve, a *Systema Rhetoricae* első ízben 1606-ban jelent meg, és egy olyan logikai rendszer alapján tárgyalta a retorikát, mely az arisztotelizmust és a ráimizmust próbálta egyeztetni. Keckermann Németországban a legnépszerűbb szerzők közé tartozott, és a protestánsok közül csak Conradus Dietericus és Gerardus Joannes Vossius retorikai munkáinak volt több kiadása.²²¹

A *Systema Rhetoricae* a maga monumentális terjedelmével magában foglalja mindazt, amit a 17. század elején – a szinkretista retorikai hagyományoknak megfelelően – érdemes volt ismerni. A kora újkorban is általános volt, hogy az antik – cicerói, quintilianusi – hagyomány szerint a retorika tudományának ötös felosztását tanították. Ez az öt rész az *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* és *pronuntiatio* vagy *actio*. A Szent Bertalan-éj (1572) később tragikus sorsú mártírja, a sokoldalú tudós, Petrus Ramus ezt a rendszert változtatta meg úgy, hogy az *inventiót* és a *dispositiót* kivette a retorikából, és a dialektika tudományához sorolta, a *memoriát* pedig nem tárgyalta külön egységként: „Az első rész, az *inventio* az *argumentumok*, azaz jellemző tulajdonságok megtalálását jelenti, amelyek segítségével a tárgy pontosan meghatározható. A *dispositio* az *argumentumok* célszerű elrendezését jelenti, aminek révén ítéletet lehet alkotni

²¹⁹ „Dum tandem ante annos circiter tres amicus quidam meus communicaret mecum manuscriptum libellum, in quo consignata erant praecepta quaedam et regulae, atque observationes ad concionandi praxin pertinentes, quas olim Clarissimus ille Chronologus et concionator Silesiae eloquentissimus, ac mire patheticus Abrahamus Bucholcerus dictarat amanuensi suo, tumultuarie quidem et nullo ordine aut methodo, et stylo etiam partim vernaculo, partim Latino, prout quilibet prius vel posterius in mentem venerat; sed tamen ita ad docendum et movendum saepe utiles atque accomodatas, ut eas putarim inprimis ad usum meum observandas; et quae ille dispersim, et *ῥαψωδός* notarat, in certos titulos ac locos communes referanda.” *Rhetorica Ecclesiastica*, i. m. 21. – Életrajzát közli Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon*, I., Leipzig, 1750, 1452.

²²⁰ „in concionandi artifex” Uo. 54.

²²¹ Joachim KNAPE, *Barock = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, I, Hrsg. Gert UEDING, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992, 1287.

[...]. Ez az érvek kapcsolatát, a következtetések rendszerét foglalja magába.”²²² Mivel ez a két rész az összes többi tudományág fölött álló, általános módszertani útmutatóul szolgáló dialektikába került, a retorikában is két rész maradt: az *elocutio* (a retorikai művek megírása vagy megfogalmazása) és az *actio* (előadás). Így a szónoklattanban is érvényesült a rámista felfogásra jellemző kettős felosztások rendszere, dichotómiája, amely – Ramus elgondolása szerint – a könnyebb megértést szolgálta. A 17. század elején azonban bebizonyosodott, hogy a dialektikába átkerült részek nélkül a retorika nem lehet hatásos. Ezért a rámisták úgy igyekeztek megőrizni mesterük rendszerét, hogy meghagyták a két részből álló *Rhetoricát*, mellé azonban csatolták az *inventiót* és *dispositiót*, amit együttesen *Oratoriának* neveztek.²²³

A *Systema Rhetoricae* felépítésében a hagyományos ötrészes felosztás kap szerepet, bár a dichotómia is erősen megfigyelhető. Az első rész (*Rhetorica generalis*) 1. könyve az *inventióval* és *dispositióval*, II. könyve az *elocutióval*, azaz *exornatióval* foglalkozik, míg a III. könyvre marad a beszéd előadása, ahol a *memoria* és a *pronuntiatio* tárgyalatik.

A második rész szintén három könyvre oszlik, ez a *Rhetorica Specialis* terepe. Ide főleg azoknak az újkorban szükséges gyakorlatias tudnivalóknak az összefoglalása került, amelyek nem fértek bele az első rész klasszikus felosztásába.²²⁴ Szabályokat kapunk például az *oeconomica*, *politica*, *iuridica oratio* formuláiról, vagy arról, hogy hogyan kell hivatalos vagy magánlevelet írni. Ahogyan megfogalmazza Keckermann: „Elsősorban nem az iskola, hanem a közfeladatok, az Egyház és az állam számára kell szónokokat képezni.”²²⁵

„Helyesen mondják azt – kezdi retorikai összefoglalóját Keckermann –, hogy a szónok feladata, hogy tanítson, megindítson és gyönyörködtessen, miközben az is bizonyos, hogy a tanítás kevésbé alapvető feladata a szónoknak, és azt, aki tanít, jobban segíti a logika, mint a retorika. És a megindítás az, amit alapvetően keresnek az ékesszólás és retorika tudományában, és ezért vélik úgy, hogy ennek az elsajátításához kell a legnagyobb tökély, s ezé a legnagyobb dicséret. Ezt pedig részint tekintélyes szerzők, részint az észérvek bizonyíthatják. (...) Ugyanis a szív megindítása a retorika legfőbb célja.”²²⁶ A görög szerzők közül Arisztotelész és Platon,

²²² BARTÓK István. „Sokkal magyarabbúl ...” i. m. 79-90.

²²³ Uo. 114–115.

²²⁴ Vö. Brian VICKERS, *On the Practicalities of Renaissance Rhetoric = Rhetoric Revalued*, ed. Brian VICKERS, Binghamton, New York, 1982 (Medieval and Renaissance Texts and Studies) 133–141.

²²⁵ „Non agimus hoc loco de exercitatione Rhetorica in scholis, sed de orationis recitatione in officio publico, in Ecclesia aut Republica.” *Systema* ..., i. m. 353.

²²⁶ „Recte quidem id dicitur, quod officium oratoris sit docere, movere et delectare, sed interim hoc quoque certum est, quod docere tantum sit minus principale officium oratoris, et quod is, qui docet, magis iuветur per Logicam, quam per Rhetoricam. Movere autem est id, quod principalissime in studio Eloquentiae et Rhetoricae quaeritur, et unde maxima perfectio ac laus huius artis aestimatur. Id quod

a rómaiak közül Cicero és Quintilianus példája támasztja ezt alá, míg a modern szerzők közül Rudolf Agricola, Theodorus Beza és – a margón megadva a nevét – a „szerzetes Ludovicus Granatensis” („*Ludovicus Granatensis monachus*”) véleményét idézi.²²⁷ Ugyancsak a Retorika elején kerül sor a retorika és a logika megkülönböztetésére és elválasztására:

„Az emberi megértést néhány biztos szabály irányítja és teszi tökéletessé, az emberek akarata és érzelmei viszont különfélék és változékonyak – a vérmérséklet, a kor, az állapot, a hely és az idő függvényében. Így a retorika mestersége, ami mintegy az akarat és az érzelmek felkeltésében érdekelt, egyrészt különféle szabályokkal dolgozik, másrészt a körülmények nagyobb megkülönböztetését igényli, mint a logika mestersége.” – írja Keckermann.²²⁸

Az *inventiót* tárgyaló 2. fejezetben szintén ír a logika és a retorika szoros kapcsolatáról, miközben elutasítja a rámistáknak azt a nézetét, hogy a retorikában a logikai *inventiót* és *dispositiót* kellene felhasználni: „A leghasznosabb a kijelölt témát 1. a logikai *inventio* segítségével tárgyalni, és ezután úgy elvégezni a válogatást, hogy a téma logikai tárgyalásában alkalmazott argumentumokból azokat vidd át a beszédbe, amelyek a legjobban vezethetnek az érzelmek felkeltéséhez, és amelyek a leginkább igazodnak egyrészt a te, másrészt a hallgatók személyiségéhez, valamint az adott helyhez és időhöz. (5. pont)”

„Az ékesszólás tanulmányozójának elsősorban azt a tanácsot ajánlom figyelmébe – folytatja Keckermann –, ugyanis nagyban vezet a beszéd sikeres megformálásához és előadásához, sőt csodálatos módon segíti mind az értelemet, mind a szónok emlékezetét, hogy 1. a megjelölt témát logikusan tárgyalják, a *Gymnasium Logicum*-ban az egyszerű és az összetett téma tárgyalásáról átadott szabályok szerint. És miután a logikának, amit gondosan és teljességgel a dolog természetéből állítottunk össze, a tanulmányozását befejezték, és meglehetősen megjegyezték, rögtön fontolják meg rendben a tárgyalás argumentumait, és gondolkozzanak el magukban, hogy melyek közismertek és könnyebben érthetőek, melyeket hallgathat a hallgatóság szívesen és élvezettel, és melyek az alkalmasabbak az adott helyhez és időhöz. Végül pedig, hogy melyek a legalkalmasabbak a hallgatóság szívének megindítására és annak a legfőbb érzelmnek a fölkelésére, amit a beszédünkben fel akarunk kelteni. Ezen a

partim autoritatibus, partim rationibus probari potest (...) Enim motus cordis est praecipuus Rhetoricae finis.” (I. könyv, I. fejezet, *De eloquentiae sive rhetoricae natura, id est, obiecto, fine et partibus*) *Systema* ..., i. m. 11.

²²⁷ Uo. 12.

²²⁸ „(6. pont) Intellectus hominis paucis quibusdam et certis modis, instuitur et perficitur; voluntas vero et affectus hominum varii sunt et mutabiles, pro ratione temperamentis, aetatis, conditionis, locorum et temporum; ideo ars Rhetorica, tanquam quae circa voluntatem et affectus movendos versatur, et variis opus habet praeceptis et maiorem requirit discretionem circumstantiarum, quam ars Logica.” Uo. 14.

helyen szükséges két kérdést röviden kifejtteni: az első az, hogy *előbb kell-e a logikát tanítani és tanulni, mint a retorikát*. A másik, hogy *a kifejtés, bizonyítás, sőt még az amplifikáció is, amiket használunk a szónoki mesterség során, kizárólagosan a logika fogalmai-e*. Ami az első kérdést illeti, azt válaszoljuk, hogy szükségszerűen előbb kell tárgyalni és tanulni a logikát, mint a retorikát, és senki sem tud a retorikában eredményesen előrehaladni vagy bármilyen beszédet megformázni, csak ha jártas a logikában. Amit ezzel az érveléssel bizonyítunk: Amelyik mesterségnek a célja és tárgya előrébb való, azt kell előbb tárgyalni és tanulni. A logika célja és a logika tárgya pedig előrébb való, mint a retorika célja és tárgya: tehát stb. A biztos az erősebb, ugyanis a mesterségeket a céljuk és a tárgyük határozza meg, és együttesen szabályozza. A gyengébbet bizonyítjuk, mivel az értelem avagy az ismeret előrébb való az akaratnál és az érzelemnél, és semmi sincs az akaratban, ami előtte nem volt meg az értelemben. Márpedig a logika tárgya az értelem, avagy a gondolkodás. A célja pedig az értelem avagy a gondolkodás iránya. A retorika elsődleges célja pedig az akarat és az érzelem. A cél pedig az akaratnak és az érzelmeknek a felkeltése és ösztökélése. (22) Következik a másik észérv: mivel végig az egész retorikában használják a logikai szakkifejezéseket, ezért lehetetlen a retorikai tanításokat/szabályokat akár még hozzávetőlegesen is megérteni anélkül, hogy azokat pontosan kifejtjenék. Ez az, ami eléggé nyilvánvaló minden retorikai módszertani könyvből, még azokéból is, akik csak a kidolgozás és előadás maradék tudományát sorolják a retorikához. Ugyanis ezekben is logikai szakkifejezésekkel határozzák meg a szóképeket. Például: *synecdoche generis, speciei, totius, partis*. Hasonló a *metonymia causae et effectus*, mindezeket a logikai premisszák nélkül megérteni olyan, mint szárny nélkül repülni. Ezért biztosan tudják az ékesszólásra törekvők, hogy különösen azok fordítanak időt arra, hogy előbb a logikában legyenek jártasak, akik a retorika hallgatásához és tanulásához járulnak.”²²⁹ Keckermann

²²⁹ „Utilissimum est thema propositum: 1. Logica inventionem tractasse, et deinceps fecisse delectum, ita ut ex argumentis in Logica thematis tractatione adhibitis ea transferas ad orationem, quae maxime possint conducere (21) ad affectus movendos, et quae maxime sint accommodata personae tuae, tum auditoris, atque etiam adeo, praesenti loco et tempori. Studiosis Eloquentiae hoc consilium imprimis commendo, utpote quod valde conducet orationem feliciter formandam et habendam, quodque adeo mirifice iuvabit, tum intellectum, tum memoriam oratoriam, ut 1. propositum thema tractent Logice: secundum praecepta in Gymnasio Logico tradita de tractatione thematis simplicis et coniuncti. Cumque istam Logicam, accuratam, plenam et ex natura rei sumptam tractationem absoluerint, memoriaeque mediocriter mandarint: deinceps ordine considerent argumenta tractationis, secumque perpendant, quae sint popularia, ac faciliora intellectu, quae possint esse auditoribus grata et iucunda auditu; quae sint accommodatiora, praesenti loco et tempori. Et denique, quae nam sint maxime comparata, ad concitanda corda auditorum et ad movendum illum principalem affectum, quem oratione nostrâ movere intendimus. Hoc loco necessarium fuerit duas quaestiones breviter excussisse: quarum prior est, *An Logica, prius docenda et discenda sit Rhetoricâ*. Altera est, *An explicatio, probatio atque adeo etiam amplificatio, quae est in arte oratoria, sit Logicae solius propria*. Quod ad priorem quaestionem attinet, respondemus necessario prius esse tradendam et discendam Logicam, quam Rhetoricam, nec posse quemquam

megjegyzése a kifejtés végén azokra a rómista tankönyvekre vonatkozik, amik csak az *exornatio* és *actio* tudományát sorolták be a *Rhetorica* alá.

Keckermann nyomán szaporodnak meg az olyan retorikai munkák, amelyekben az általános (*generalis*) és különös (*specialis*) rész valamilyen formában elkülönül egymástól.²³⁰ Az „általános” és a „különös” ismeretek elkülönítése már az egyházi retorikájában is megjelenik, a nagy összefoglalásában azonban a szerkezet meghatározó elemévé lép elő. Keckermann *Systema Rhetoricae*-jében az első résznek csak a végén jelenik meg az „általános retorika” jelölése (*Finis rhetoricae generalis*), de a második részben már előfejként olvasható, hogy *Systematis Rhetorici Special[is] libri*. A *Rhetorica Generalis*-ban pedig többször előrebocsátja, hogy egy-egy témát részletesebben a *Rhetorica Specialis*-ban fog kifejteni. Például a *Systema* legelső fejezetében a szónok feladatairól szólva: „A szónok az érzelmek teljes felkeltésével köti össze a gyönyörködtetést, mintegy a figyelem fűszeres édességét. Ezért mondja Cicero, amint fentebb is idéztük, hogy a szónoknak három feladata van: mármint hogy tanítson, megindítson és gyönyörködtessen, s itt a gyönyörködtetést elválasztja a megindítástól, ezért a szónoknak még akkor is a gyönyörködtetésre kell törekednie, amikor a legkeményebb és leggyászosabb érzelmeket mozgatja meg. Mivel pedig az érzelmek a hallgatóságban vannak, és a hallgatóságban kell azokat felindítani, ezért aztán a hallgatóság a szónok tárgya és célja, akikért a beszédet megírják és előadják, úgyhogy a szónok elsősorban a hallgatóság eltérő viszonyait mérje fel, mármint hogy milyen a helyzete, az életkora, vérmérséklete és tehetsége, ugyanis ezek figyelembevételével tud leginkább megindítani. *Erről a dologról később a*

feliciter in Rhetoricis proficere, aut orationem ullam recte formare, nisi prius sit in Logicis eruditus. Idque probamus hoc argumento: Cuius artis finis et obiectum prius est, illa etiam prius tradi et disci debent. At Log. finis et obiectum Logic. prior est fine et obiecto Rhetoricae: Ergo, etc. Maior est certa, nam fine et obiecto artes et constituuntur, et ad invicem ordinantur. Minorem probamus, quia mens sive noticia prior est voluntate et affectu, et nihil est in voluntate, quod non prius fuerit in mente. Iam autem obiectum Logicae est mens, seu cogitatio. Finis autem est mentis seu cogitationis directio. Rhetoricae a[utem] finis primarius est voluntas et affectus. Finis a[utem] est concitatio sive impulsio voluntatis et affectuum. (22) Accedit altera ratio: quia per totam Rhetoricam subinde sit mentio terminorum Logic. sine quibus solide explicatis, impossibile est, Rhetorica praecepta, vel mediocriter saltem intellexisse. Id quod satis est manifestum in omnium Rhetorum methodicis libellis; et illorum etiam, qui solam doctrinam exornationis et actionis in Rhetorica reliquam faciunt. Illi enim habent tropos terminis Logicis definitos. E[xempli] gr[atia] *Synecdoche generis, speciei, totius, partis*. Item *Metonymia causae et effectus*, quae omnia velle intelligere, sine praemissa Logica, nihil aliud est, quam velle sine alis volare. Itaque hoc certo sciunt Eloquentiae studiosi, plane operam ludi ab illis qui ad Rhetoricam audiendam et discendam accedunt, antequam sint in Logic. versati.” (I. könyv, II. fejezet, *De tractatione oratoria thematis simplicis*) Uo. 21–22.

²³⁰ Timpler szerint Keckermann az első korabeli szerző, aki megkülönböztette az általános és speciális retorikát. Freedman úgy látja, hogy Timpler ezzel az állítással nemcsak Keckermann eredetiségét, de – közvetett módon – a sajátját is jelezni kívánta. Joseph S. FREEDMAN, *European Academic Philosophy ...*, i. m. 657 (7. l.)

specialis retorikában többet fogunk elmondani.”²³¹ Hasonlóan írja a beszédek két fajtájáról is, hogy „a retorika kétféle beszédről szól, mármint a hétköznapi és a tekintélyesről, de a tekintélyes beszédről, mint tökéletesebbéről szól elsődlegesen. A hétköznapi beszédről pedig, azaz a hétköznapi beszélgetésekről és levelekről, másodlagosan szól, mivel a hétköznapi beszéd felépítése a tekintélyesebb beszéd felépítésétől függ. *Ezt a szabályt a retorikai szisztéma különös részéből lehet bővebben megérteni.*”²³²

A specialis retorika tartalma a következő: az I. könyv első kilenc fejezete a beszédek különféle fajtáit veszi sorra, s részletes előírásokat közöl az *inventió*tól az előadásig. Például az egyszerű *consultatio* esetében önálló retorikai témaként szerepelhet a török elleni háború is.²³³ Tizenegy fejezet foglalkozik az affectusok tanával, majd egy-egy fejezet a családi, politikai²³⁴ és jogi beszédek formuláival, valamint egy-egy fejezet az *oratio textualis* és az *oratio responsoria* tudnivalóival. Négy fejezet tárgyalja a különféle stílusnemeket,²³⁵ míg az utolsó

²³¹ „(3) Omnia affectus est vel lenis, ut est favor, benevolentia, gratia etc. et dicitur ἡθoς, vel vehemens, ut ira, odium, maeror, gaudium, et dicitur παθoς. (4) Orator cum omni affectuum commotione, velut quoddam condimentum et illecebram audiendi, coniungit delectationem. Unde Cicero, quod et supra citavimus, tria dicit esse oratoris officia: nempe docere, movere et delectare, ubi delectationem à commotione distinguit, propterea quod etiam tum orator, debeat et cupiat delectare, quando acerbissimos et maestissimos affectus movet. (5) Quia vero affectus resident in auditore et in auditore sunt movendi, ideo auditor quoque est obiectum oratoris, et finis, cui oratio formatur atque habetur, ita ut oratorem inprimis habere oporteat rationem et discretionem auditorum, nempe, cuius sint status, cuius aetatis, temperamenti et ingenii, et quibus nam rebus potissimum commoveri possint. *Qua de re infra in speciali Rhetorica plenius docebimus.*” (I. könyv, 1. fejezet, *De Eloquentiae sive Rhetoricae natura, id est, obiecto, fine et partibus*) *Systema Rhetoricae* ..., i. m. 14.

²³² „Rhetorica tractat de duplici oratione, nempe de familiari et de gravi, sed de gravi oratione, tamquam perfectiori tractat principaliter: De familiari autem oratione, id de familiaribus colloquiis et epistolis, tractat secundario: quia orationis familiaris structura, pendet a structura orationis gravioris. *Hic canon ex speciali parte systematis Rhetorici uberius intelligitur.*” Uo. 16.

²³³ „(1) Argumenta, quae ad simplicem consultationem adhibentur praecipue sumuntur 1. ex causis finalibus, 2. ex effectis et propriis accidentibus: itemque ex effectis ac accidentibus communibus, fortuitis, quae quomodocunque circa actionem evenire possunt, 3. ex subiecto, 4. ex connexis, 5. ex circumstantiis loci et temporis. Denique ex connexis antecedentibus et consequentibus. Ut si instituat consultationem, quomodo, sive quibus mediis avertendum sit bellum Turcicum, quia thema seu consultatio simplex est, ideo argumenta ex locis ante enumeratis peti debent. (2) Amplificancia argumenta pauca debent adhiberi, et potissimum ea, quae ab exemplis et historiis gignuntur. (3) Exordium et peroratio non debent longe peti, sed statim ex circumstantia loci vel temporis, et re ipsa sumi. (4) Exornatio et actio admodum modica est et parca esse debent.” (I. könyv, 8. fejezet, *De orationibus thematum coniunctorum, et primo quidem de tractatione them. coniunctorum magis theoreticorum*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 443. – A consultatio műfajához bővebben: TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, (90)1986, 6. sz, 637-656.

²³⁴ *A családi ügyekre vonatkozó beszédek formuláiról és A politikai beszédek formuláiról* fejezetek magyar fordításban olvashatók: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 232–235, 235–238.

²³⁵ Ezek közül a 28. fejezet *A gyorsan folyó szónoki beszéd neméről, a lassúbból és szellemesebből* magyarul is olvasható: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 238–249.

három fejezet a beszélgetésekkel és a levélírással foglalkozik. A II. könyv – a *Rhetorica Ecclesiastica*-hoz hasonlóan – még gyakorlatiasabb tudnivalókat tartalmaz (*lectio, selectio, exercitatio*).²³⁶

A rámizmus Keckermann retorikáiban

Láthattuk az előző fejezetből, hogy Keckermann különbséget tesz a logikai és a retorikai *inventio* között, ugyanakkor a logikai fogalmakat felhasználja a retorika tárgyalása során is. Keckermann azzal folytatja a bizonyítást, hogy – mivé a retorika nem a pusztá értelemre irányul, hanem az érzelmekre – még ha valaki képes lenne is logikai módon valamit kifejtteni és bizonyítani, mégsem tudná ezt szónoki módra is megtenni, mivel a gyakorlat is azt tanúsítja, hogy akik a logikával foglalkoznak, legyenek bár a legsikeresebbek és leggondosabbak, nem szónokok, és nem tudnak olyan népszerűen kifejtteni és bizonyítani, mint kellene. Ezért van az, hogy „ha a logika és a retorika azonos lenne, azok, akik valamit logikai módon képesek kifejtteni és bizonyítani, rögtön, abban a pillanatban ugyanazt szónoki módon is meg tudnák tenni, ez viszont nem igaz, amint a gyakorlat tanúsítja”.²³⁷

Az *inventio* tárgyalása után a *dispositio*ról szólva is megerősíti Keckermann a logika és retorika különbségét: „A logika ugyanis azért nem amplifikál, mert az amplifikáció nem törekszik az értelem kiművelésére (a logika viszont egyedül erre irányul), hanem csak az argumentumok kiterjesztése (*dilatatio*) útján mozgásba hozza az érzelmeket. Amennyire nyilvánvaló különbség van tehát a logikai és a retorikai *inventio* között, úgy még nyilvánvalóbb a különbség a logikai és a retorikai *dispositio* között, ugyanis a logikai *dispositio* nem foglalkozik az *exordiummal* vagy *peroratióval*, ami viszont fontos része a retorikai *dispositiónak*.”²³⁸

Keckermann bírálatából kiderül, hogy szerinte a logikai *inventio* segítségével megalkotott beszéd sem a *movere*, sem a *delectare* retorikai követelményének nem tud megfelelni:

²³⁶ Magyar fordításban: *Az olvasás és válogatás* című fejezet: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 250–259.

²³⁷ „Si autem eadem esset Logica et Rhetorica, ubique illi, qui aliquid Logice possint explicare et probare, statim etiam et eodem momento, id possent agere Rhetorice; quod tamen falsum est, ut experientia testator.” Uo. 22.

²³⁸ „Logica enim nihil amplificat, propter ea, quod amplificatio nihil faciat ad mentem erudiendam, quam sola Logica spectat, sed tantum ad affectus per istam argum[entorum] dilatationem commovendos. Iam ergo, sicut manifestum est discrimen inter inventionem Log. et Rhetoricam, ita quoque manifestissimum est inter dispositionem Log. et Rhetoricam, Logica enim dispositio nec curat exordium, aut perorationem, quae tamen sunt praecipuae partes dispositionis Rhetorici.” Uo. 24.

„Mindenesetre a tapasztalat is gazdagon tanúsítja, hogy a kifejtésnek és a bizonyításnak az összeszorított rövidege, ahogyan a dolgokat a logika tárgyalja, nem tesz olyan hatást a hallgatóság lelkére, és nem hatja meg olyan mélyen lelkét és érzelmeit, mint a kifejezésbeli gazdagság és szónoki bőség. Ezért van az, hogy a logikát ökölbe szorított kézhez, a retorikát pedig széttárt és nyitott tenyérhez hasonlítják, természetesen az amplifikáció mesterfogásai miatt.”²³⁹

Retorikai rendszerének mindegyik részében talál alkalmat arra Keckermann, hogy bírálja a ramusi beosztást, így a *De exornatione* fejezeteiben is. Ramus és Talaeus például azért, hogy ezzel hangsúlyozzák a szónoki és a költői numerus különbségét, az egész verstant a retorika rendszerén belül tárgyalták, amit Keckermann teljességgel elutasított: „A szónoki és a költői numerus különbségéről a következő szabályok tanítanak, amiket mielőtt megtanítanánk, arra a zavaros elrendezésre kell figyelmeztetni a retorikával foglalkozókat, amit ezen a helyen Petrus Ramus és Audomarus Talaeus megengednek maguknak. Azt akarják ugyanis, hogy ide tartozzon az egész poétika, sőt itt tárgyalják a különféle verssorokat is. Az, hogy ez mennyire nem helyénvaló, egyértelmű onnan, hogy a költői mesterség célja, tárgya és eszközei mások, mint a retorikáé. Eltér egymástól a költői *inventio*, amit *kitalálásnak* nevezünk, és a retorikai *inventio*, amiben semmit sem szabad kitalálni.”²⁴⁰

Természetesen Keckermann értékelése Ramusról kiegyensúlyozottabb annál, hogy csak elítélő módon fogalmazott volna róla. Euphonia-fejezetében elismerően idézi Ramust: „Végkövetkeztetésként az ő szavait lehet idézni a *Schola Oratoria* végéről: A dallamosságnak

²³⁹ „Et sane experientia etiam ubertim testatur, quod contracta illa explicandi et probandi brevis, quae res tractat Logica, non ita feriat animos auditorum, nec ita alte penetret in eorum animos aut affectus, ut latitudo, et copia Rhetorum. Unde est, quod Logica compatetur pugno et manui contractae; Rhetorica autem manui dilatatae et manui expansae, propter artificium nempe amplificationis.” (I. könyv, VII. fejezet, *De amplificatione in genere, et in specie de dilatatione*) Uo. 68; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 190.

²⁴⁰ „De differentia numeri oratorii et poetici sequentes canones docebunt, quos antequam tradamus, monendi sunt Studiosi Rhetoricae de confusione artium, quam hoc loco admisit P. Ramus et Audom. Talaeus. Dum nempe huius loci esse volunt totam poeticam, atque adeo hic tradunt de diversis carminum generibus. Quod quam sit alicuum, ex eo patet, quod et finis et obiectum et media artis poeticae sint diversa à fine, obiecto et mediis Rhetoricis, et quod alia sit inventio poetica, quae *fictio* dicitur, alia item *inventio Rhetorica*, quae nihil debet fingere.” (II. könyv, XXI. fejezet, *De numero oratorio*) Uo. 271; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 221. – Pirnát Antal az alábbi módon foglalja össze a dialektikai-retorikai és a poétikai értelemben vett *inventio* közötti különbséget: „A retorikai *inventio* lényege, hogy a szónok *megtalálja* az álláspontja igazolásához szükséges, helytálló tárgyi és logikai bizonyítékokat, a poétikai *inventio* lényege ezzel szemben a *kitalálás*, a *fikció*”. PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Balassi Kiadó, Bp., 1996 (Humanizmus és reformáció, 24) 38.

a vitathatatlanul indokolt dicséretében a betűk hangzása foglalja el az első helyet. A hangnak e jeles tulajdonsága nélkül a szónoki beszéd egész felépítése vértelenül és holtan kerül el.”²⁴¹

A különös részben (*Rhetorica Specialis*) Ramus szónoklatainak az olvasását szintén tanácsolja mindenki számára: „A jelenkori szónokok közül elsősorban azokat kell olvasni, akik a közepes stílust használják, ilyen Erasmusnak jó néhány beszéde, ilyenek Muretus szónoklatai, majd azokat, akik a fennkölt stílusban írtak, ebben Ramus és Perpinianus beszédei emelkednek ki.” Keckermann szerint: „A jelenkori *asiaticus* és *atticus* szónokok között van Muretus, Maioragus. Ramus beszédei a *laconismushoz* közelítenek.”²⁴² Ramus latin prózastílusát a fennkölt stílusnembe sorolták, így azt csak a közepes stílusnem elsajátítása után ajánlotta Keckermann is.

Azok számára, akik Cicero olvasásához kommentárokat kívánnak felhasználni, Freigius mellett szintén Ramus használatát tanácsolja.²⁴³ A Cicero olvasásához írt bevezetőjében pedig azt ajánlja, hogy „Ramus *Ciceronianus*át lehet olvasni, amelyben Cicero ékesszólását, műveit, valamint könyveinek a sorrendjét, végül ennek a kiemelkedő szónoknak az életútját hasznosan tárgyalja.”²⁴⁴

Keckermann a *Praecognita logica* értekezéseinek Guilielmus Antoniushoz írt előszavában foglalta össze a Petrus Ramusszal kapcsolatos nézeteit: „Petrus Ramusról mindig úgy vélekedtem, mint aki a skolasztikusok és a sorbonisták ellenében kiváló képességű, hihetetlen szorgalmú és lángoló lelkű férfiúként a filozófiát és a logikát gyakran tövisekkel, gyakran teljesen hiábavaló haszontalanságokkal vette körül. Ha valaki Krisztus állhatatos mártírjaként akarja megnevezni Ramust, én nem vitázom vele. Azt is elismerem, mert nagyon igaz, hogy Ramusszal is az történt, ami többnyire a ritka és kiváló tehetségekkel szokott, hogy azt a tudományt, amit meg akart javítani, teljességgel megengedhetetlen szabadossággal

²⁴¹ „Atque haec quidem de Euphonia, de qua licet adscribere conclusionis loco verba Petri Rami, circa finem Scholarum Oratoriarum: »In tota, inquit, numeri laude, quae sane permagna est, literarum soni primas obtinebunt. Sine hac virtute soni, omnis compositio orationis exsanguis et intermorta iacebit.«” Uo. 269; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 220.

²⁴² „Inter recentes Oratores legendi primo ii, qui stylo mediocri usi sunt, quales sunt Orationes nonnullae Erasmi, Orationes item Mureti; deinde illi, qui grande genus dicendi habent, in quo genere excellunt orationes Rami et Perpiniani. (...) Inter Oratores recentes Asiatici et Attici sunt Muretus, Maioragus; Rami orationes ad Laconismum vergunt.” (II. könyv, I. fejezet, *De lectione et selectione*) Uo. 651; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 252–253.

²⁴³ *Systema Rhetoricae*, i. m. 653; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 253.

²⁴⁴ „...legi potest *Ciceronianus Rami*, in quo de Ciceronis Eloquentia eiusque acquisitione, deque dispositione et ordine librorum eius, adeoque de curriculo praestantissimo oratoris utiliter tractatur.” *Introductio ad lectionem Ciceronis et aliorum oratorum et dexteriolem, pertinens ad specialem partem Systematis Rhetorici*, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1610, 19.

megcsonkította és pusztította, mikor egy szélsőséges nézetet akart megváltoztatni, ami veszélyes módon másik irányba ragadta. Az igazságtól hajtva azt tanuljuk, hogy se Ramus javára, se Ramus szektájának a javára ne döntsünk. Én szeretem és tisztelem Ramust, de nem akarom Arisztotelész filozófiáját megtiporni, és Ramusét előnyben részesíteni.”²⁴⁵

A korabeli értékelések szinte érthetetlen sokféleségét is figyelembe véve roppant nehéz Keckermann-nak és a rámista koncepciónak a kapcsolatáról szólni. Bartók István idézi, hogy a német elméleti szakirodalom szerint Keckermann erős rámista hatás alapján szerkesztette újra a humaniorákat. Ezt olyan tapintatosan tette, hogy a heidelbergi orthodoxia sokáig benne tisztelte az igaz tudományosság letéteményesét.²⁴⁶ Walter Ong szerint viszont Keckermann kevésbé rámista, mint Alsted vagy Piscator, ugyanakkor az anyag közlésében – *divisiók divisiók* után – ugyanazt az örökséget mutatják.²⁴⁷ Howard Hotson arra figyelmeztet, hogy Keckermann-nál – akár a többi kortárs tudósnál – az eszmék keveredését lehet megfigyelni.²⁴⁸ Mindezek alapján azt a következtetést lehet megfogalmazni, hogy Keckermann „Ramus életművét retorikai és filológiai centrumúnak állította be”, a filozófiai jelentőségét elvitatta, így a ramusi nézetek nem jelentek meg markánsan sem Keckermann tankönyveiben, sem a heidelbergi egyetem kínálatában, és a „rámizmus hatásának szórványos nyomait csak az előkészítő osztályokban, a Paedagogiumban sikerült kimutatni.”²⁴⁹

Retorikai rendszerében Keckermann elutasítja a ramusi felosztást, és Philip Melanchthon, valamint a strassburgi Melchior Junius és Johannes Sturm nyomán visszatér a klasszicizáló rendszerezéshez, amiben majd Vossius lesz a követője.

²⁴⁵ „De Petro Ramo ita semper iudicavi, ut de viro excelsi ingenii, singularis industriae, et ardentis zeli adversus Scholasticorum et Sorbonistarum in Philosophiam et Logicam saepe intextas spinas, saepe intritas inanissimas nugas. Si quis et constantem Christi martyrem velit nominare Ramum, equidem non repugno: modo id quoque mihi, quod verissimum est, concedatur, Ramo id accidisse quod plerumque solet raris et altis ingeniis, ut unum extremorum declinaturus, in alterum periculose abreptus, quas sanare volebat disciplinas, mutilarit ac truncharit, minime probanda licentia. Hoc quando veritate compulsi discimus nihil certe Ramo, nihil Rami sectatoribus praeiudicatum imus. Ramum amo, colo; sed Aristotelis Philosophiam proculcari nolim, et Rameam praeferri.” KECKERMANN, *Praecognita logica Tractatus III*, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1604, 12.

²⁴⁶ BARTÓK István, *Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija*, Irodalomtörténeti Közlemények, (101)1997, 5-6. szám, 552.

²⁴⁷ Walter J. ONG, *Ramus: Method and the Decay of Dialogue*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), London (England), 1983, 299.

²⁴⁸ Howard HOTSON, *Commonplace Learning*, i. m. 135.

²⁴⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámizmus*, Gerundium, (9)2018, 3. szám, 40–41; összefoglaló jelleggel: KECSKEMÉTI Gábor, *A rámizmus Magyarországon és Erdélyben*, Gerundium, (10)2019, 3–4. szám, 65–83.

A retorikatörténeti szakirodalom elsősorban Philip Melanchthon retorikai munkásságára irányítja a figyelmet, amennyiben a Szentírás értelmezésében is hasznosított retorikai és poétikai tudást és érzékenységet vizsgáljuk, mely többek között Cicero és Quintilianus szemléletét használja fel, és a középkori Szentírás-magyarázathoz képest abban jelent újdonságot, hogy az antikvitás esztétikai, retorikai örökségét követve e paradigmarendszer kompetenciáját kiterjeszti a Szentírásból származó szövegek értelmezésére is.²⁵⁰ E kettős paradigmarendszer érvényesülésére tömérdek példát találhatunk,²⁵¹ általános szándékként regisztrálható a homológiára való törekvés, amely a mikrostruktúráktól kezdve a teoretikus makroszerkezetekig terjedhet.²⁵² Melanchthon – és nyomában Sturm²⁵³ – nem választotta szét az egyházi és világi retorikát: egyrészt a Szentírás magyarázatához szükséges a trivium (grammatika, dialektika, retorika) ismerete, hiszen az isteni Ige értelmezéséhez is fel kell használni az antikvitás retorikai kultúrájának a tapasztalatait. A retorika így üdvközvetítői, üdvértelmezői szerepbe került, sőt „az írásmagyarázat, a bibliai hermeneutika meghatározó eszközévé vált, egyenrangúvá a másik nagy univerzalizáló rendszerrel, a teológiával. Ennek az is a következménye, hogy a retorika nem különül el a homiletikától sem írásértelmező, sem szövegalkotói módszerként, sőt, kiterjedten érvényesül szövegelméleti-beszédművészeti funkciója a retorikai szisztéma teljes vertikumában.”²⁵⁴ Másrészt nemcsak a Szentírás vizsgálható a klasszikus retorika segítségével, de „a konfesszionális igényeket szolgáló, ám

²⁵⁰ IMRE Mihály, *Antik-humanista és reformátori szemlélet szintézise Melanchthon retorikájában*, Credo, 1997/3–4, 29–37.

²⁵¹ Enyedi Györgynek a János-evangéliumhoz írt magyarázatát értelmezte hasonló felfogásban BALÁZS Mihály: „Az antitrinitárius szellemű magyarázatok közül ez próbál először szembenézni a retorikai stíluszintek tanában megfogalmazott értelmezési hagyománnyal.” BALÁZS Mihály, *Bevezetés = ENYEDI György Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, jegyz. Balázs Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Kriterion, Bukarest–Kolozsvar, 1997, 15.

²⁵² IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század magyar irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai könyvtár, 5) 54–63.

²⁵³ „Sturmnál az ideális Orator uralkodik a tudományok, művészetek összességén, otthonos valamennyi világában: mindenekelőtt a filozófiában, dialektikában, grammatikában, zenében, ismeri az irodalmat és a költőket, érti és értelmezi a természet dolgait, befolyásolja, tökéletesíti az emberek erkölceit, közösségi szokásait, viselkedését a politikában, de még a kézművesség, gazdálkodás ágazataiban is járatos. Enciklopédikus képességek univerzális elsajátítója és alkalmazója, fölhasználója, részben újak teremtője. Képességei már-már átcsapnak verbális omnipotenciába, a deifikáció mértékét súrolva.” IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus? A reformáció 16. századi retorikáinak egyik dilemmája* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde*, i. m. 35.

²⁵⁴ IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?* i. m. 21–22.

esztétikai megformáltságot sem nélkülöző alkotások sem teremthetők meg a retorika eszköztárána nélkül.”²⁵⁵

Az ugyancsak népszerű Andreas Hyperius viszont „határozottan elkülöníti egymástól a prédikációt és a szónoki beszédet, ezt terminológiája is tükrözi: következetesen *contióról* és *oratórióról* beszél, amelyek eltérő fogalmakat is jelölnek. (...) A prédikációt elszigetelni kívánja a világi – ókori és reneszánsz – retorikai hagyománytól, legalábbis erősen korlátozni ennek érvényesülését.”²⁵⁶ Ugyanakkor Hyperius önálló dialektikai és retorikai tankönyvet is írt, e két műve „kizárólag világi szemléletű, egyetlen bibliai, szakrális utalás sem szerepel azokban. Ugyanakkor természetesen bőven támaszkodik az antikvitás ciceróniánus retorikai hagyományaira, vagyis mindarra, amit homiletikai alaplátvából teljesen kiiktatott. Ez is azt bizonyítja, hogy a retorika és homiletika teljes elkülönítését vallja, és e két ágnaa ugyancsak elkülönülten kell a maga *praeceptum* művét megteremteni.”²⁵⁷ Kecskeméti Gábor oly módon egészíti ki Imre Mihály fenti nézetét, hogy bemutatja a humanista Hyperiust: retorikája és dialektikája mellett ráirányítja a figyelmet Hyperius *Topica* című munkájára, „amely a retorikai diszciplína belső rendjének megfelelő szerkezetben tesz kísérletet bibliai exegézisre, teológiai következtetések levonására. (...) Az egész könyv azt bizonyítja, hogy a Bibliában foglalt illetve onnét kibontható teológiai tartalmat mennyire befolyásolja a bibliai kifejtés- és kifejezés mód, s ezért retorikai analízis hiányában dogmatikai deficit állhatna elő. A világi retorikai hagyomány és a szakrális tartalom integrációja igen erősnek mutatkozik.”²⁵⁸ Összefoglalása szerint Hyperius „jelentős különbséget érvényesített a világi retorika és a homiletika műnemi rendszere között. A *genus didascalicum* mint homiletikai beszédnemmél számolt, ott azonban azt teljesen új műnemi rendszerbe illesztette.”²⁵⁹

A 16–17. század fordulóján erősödik meg az a folyamat, amely gyengíteni igyekszik az antik és reneszánsz retorikai hagyomány, valamint a homiletika közötti kapcsolatokat. Az Amandus Polanus, Abraham Scultetus, Guilielmus Bucanus által írt egyházi retorikák már szétválasztják és szembeállítják egymással „az emberi ékesszólás képességét és az isteni kinyilatkoztatás nyelvi üzenetét. Az előző évszázadban Melanchthon, Dresser, Sturm és mások szerint az emberi ékesszólás, a retorika képességében a Szentlélek ajándéka nyilatkozik

²⁵⁵ IMRE Mihály, „*Magyarország panasza*”, i. m. 108.

²⁵⁶ IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?* i. m. 40.

²⁵⁷ Uo. 41.

²⁵⁸ KECSKEMÉTI Gábor, *A „böcsületre kihasadott ...”*, i. m. 307–308.

²⁵⁹ Uo. 311.

meg és adatik számunkra: az isteni képesség nyelvi adományként alászáll, és számunkra is elérhető, használhatóvá lesz: ezért lényegében a kettő egy és ugyanaz.”²⁶⁰

Az önállóan megjelentetett *Rhetorica Ecclesiastica* mellett viszont Keckermann megírta a *Systema Rhetoricae* művét is. Míg a *Systemának* vannak olyan fejezetei, amelyeket az egyházi szónok is haszonnal forgathat, addig az *Ecclesiasticának* a kettős címe (*Rhetorica Ecclesiastica, sive Ars formandi et habendi conciones sacras*) jelzi, hogy a szentbeszéd megírásánál és előadásánál sem nélkülözhetők a klasszikus retorika szabályai: az egyházi és profán ékesszólás tudománya nem állítható egymással szembe.

A *Systemában* például az *Exornatio*val foglalkozó fejezetben világi és bibliai példákat egyaránt találunk a *climax* (fokozás) illusztrálására: „De a megpróbáltatásokkal is dicsekszünk, mivel a megpróbáltatás munkálja ki az állhatatosságot, az állhatatosság a kipróbáltságot, a kipróbáltság a reménységet, a reménység pedig nem szégyení meg.” (Róm 5: 3-5.) Ugyanerre másik példa: „Minden igyekezetetekkel törekedjete arra, hogy a hitetekben mutassátok meg az igaz emberséget, az igaz emberségben az ismeretet, az ismeretben önuralmat, az önuralomban állhatatosságot, az állhatatosságban kegyességet, a kegyességben testvéri szeretetet, a testvéri szeretetben pedig minden ember iránti szeretetet.” (2Péter 1: 5-7.) Az antik példák közül a Herenniushoz írt retorikából hoz a *fokozásra* példát.²⁶¹

A *parrhesiára* (feddés) a következő példákat találjuk az apostoli levelekből: „Közületek ki tud rám bünt bizonyítani?” (Ján 8: 46.) Pál apostoltól: „Halál, hol a te fullánkod?” Hasonlóan a Jelenések könyvéből (Jel 18: 2.) „Leomlott, leomlott a nagy Babylon.” A retorika írásmagyarázó szerepét mutatja tehát az, amikor az idézett helyeket a *feddés* retorikai alakzataként olvassa. A világi példák közül e helyütt Hérodotosznak egy történetét olvashatjuk.²⁶²

E párhuzamok mellett Keckermann-nak a szónokra, szónoklatra vonatkozó terminológiája is figyelemre méltó. A humanizmus korában az antik retorikai szabályok szerint felépített beszédet nevezték *oratió*nak, sőt, ez az elnevezés az egyházi gyakorlatban is felbukkant már a 15. századtól kezdve.²⁶³ Erasmus *Ecclesiastes*ének megjelenését követően azonban általánosan a klasszikus retorika keretei között folytatódott a homiletikai gondolkodás.

²⁶⁰ IMRE Mihály, *Cicero és/vagy Krisztus?* i. m. 44.

²⁶¹ *Systema Rhetoricae*, (II. könyv, 15. fejezet, *De figuris peculiariter ornantibus expressionem affectuum*) 211–212.

²⁶² *Systema Rhetoricae*, (II. könyv, 16. fejezet, *De figuris ad alium magis relatis*) 231; v.ö. Wojciech RYCZEK, *Speaking Freely: Keckermann on the Figure of Parrhesia*, *Rhetorica* (XXXVII), 2. szám, 2019, 167–188.

²⁶³ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, i. m. 60.

Erasmus olyan terminust használt művében az egyházi beszédre, amelynek korábbi használatára kevés példát lehet találni, prédikációt jelölő előfordulására pedig alig néhányat,²⁶⁴ így a 16. század második felében már a *contio* szó jelenti az elfogadott terminológiát mindkét vallási tábor homiletikai műveiben.²⁶⁵

Keckermann, amikor a *Systemában* Cyprianusnak vagy Nazianzoszi Gergelynek a beszédéből idéz, azokat következetesen *oratió*nak nevezi.²⁶⁶ Más a helyzet az *Ecclesiasticában*: ugyanezeket a beszédeket hol *homiliá*nak, hol *sermón*nak, hol *conció*nak nevezi.²⁶⁷ A *contionator* és *orator* terminusokat azonban egyaránt használja, sokszor egymás mellett is. Ezekből a példákból úgy tűnik, hogy nincs különbség e két kifejezés jelentésében.²⁶⁸ Tudatosnak tekintem azonban azt, hogy éppen *Ecclesiasticájának* az elméleti igénnyel megírt *praefatió*jában használja a klasszikus örökségre utaló kifejezést: „*Oratoris Ecclesiastici munere nullum est in humanis rebus dignius, praestantius nullum.*”²⁶⁹ Ha a terminológiahasználat bizonyító lehet e kérdésben, az *oratio ecclesiastica*, *orator ecclesiasticus* terminusok használata is jelezheti a kettős paradigmához való kapcsolódást.

Az antik eredetű világi műveltség és a bibliusság összeegyeztetésének lehetősége szintén megosztotta a teológusokat és szónokokat egyaránt. A bibliai retoricitás, a *stylus Paulinus* megítélése segít tovább pontosítani Keckermann helyét a retorika történetében.²⁷⁰ Kecskeméti Gábor az alábbi négy csoportra osztotta az erről szóló véleményeket:

²⁶⁴ Francis P. KILCOYNE, Margaret JENNINGS, *Rethinking „Continuity”: Erasmus’ Ecclesiastes and the Artes Praedicandi, Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, XXI, 4(1997) 15–24.

²⁶⁵ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, i. m. 67–68.

²⁶⁶ „Aliud exemplum sumamus ex oratione quadam Gregorii de septem fratribus Maccabaeis ...” *Systema*, (I. könyv, 7. fejezet, *De amplificatione in genere, et in specie de dilatatione*) 76; „Ita si quis vituperare velit invidiam, et ducere argumentum ab effectu, poterit hoc argumentum dilatare comparatione cum aliis vitiis, sicut facit Cyprianus in oratione de invidia.” Uo. 80.

²⁶⁷ „Sic Cyprianus in egregia illa concione de invidia” *Rhetorica Ecclesiastica*, (I. könyv, 8. fejezet, *De amplificatione*) 90; „Et extat pulchrum exemplum apud Gregorium in homil[ia] de 7. Macchabaeis” Uo. 94; „Sic D. Cyprianus in illo praeclaro sermone de invidia” Uo. 101.

²⁶⁸ „qui Oratores Ecclesiastici fieri volunt, concionatores eloquentes attente et assidue audire debent.” *Systema* ..., i. m. 653.

²⁶⁹ Magyar fordításban: „Az egyházi szónok hivatalánál az emberi dolgok közül semmi sincs méltóbb, sem előbbre való.” *Rhetorica Ecclesiastica*, i. m. 8.

²⁷⁰ A páli levelek modern retorikai elemzéséhez: C. Joachim CLASSEN, *St. Paul’s Epistles and Greek and Roman Rhetoric*, *Rhetorica* (X), Number 4 (Autumn), 1992, 319–344; BOLYKI János, *Retorikai elemek a Római levél 8. fejezetében = Oratoris officium: Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. DÉRI Balázs, L’Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Bp., 2008, 59–64; PECSUK Ottó, *A Római levél mint logos protreptikos? Mérlegen egy kísérlet a levél retorikaelméleti meghatározására = Oratoris officium*, i. m. 159–166.

1. A mai lelkészeknek még Pálnál is ékesszólóbbnak kell lennie, hiszen a profán tapasztalatok is javunkra fordíthatók. Egyébként Pál is használt világi idézeteket.

2. Az ékesszólás érvényes mintáit a Bibliából kell meríteni, világi díszítmények csak nagyritkán, megfelelő tudós közönség előtt használhatók. A retorikai ékességek bibliai eredetűekre való korlátozása ugyanakkor nem jelent keresetlenebb *elocutiót*, hiszen a Biblia is csodás retorikai ékítmények tárháza.

3. A bibliai stílust nem az ékesszólás, hanem egyszerűbb, közvetlenebb meggyőzési stratégiák, valamint egyszerű világos stílus jellemzi. A stílusnak pálinak kell lennie, nem annál ékeesebbnek.

A bibliai elokúciós fogások kiegészíthetők a hétköznapi életből vett hasonlatokkal, hiszen ezekkel az apostolok is éltek, és az ezzel való élés isteni ajándékával a mai prédikátorok is fel vannak ruházva.

4. Még a bibliai retorika imitációja is káros, és ezért kerülendő.²⁷¹

Nézzük meg, hogy hogyan nyilatkozott erről Keckermann *Ecclesiasticájának praefatiójában*: „Sokan azt idézik Pál apostoltól, amikor ezt írta: »Én is, amikor megérkeztem hozzátok, nem úgy érkeztem, mint aki az ékesszólás vagy a bölcsesség fölényével hirdeti nektek Isten bizonyágtételét.« De ki kárhozzatná az ékesszólását annak, akit az összes apostol közül egyedül ékesszóló lévén beszédének nagy ereje miatt Mercuriusnak néztek? Aki a legnagyobb mesterségbeli tudással építette fel beszédét Félix és Festus római tisztartók előtt, ügyét előadva? Augustinus is egyedül az ő prédikációját olvassa meggyőző ereje miatt.»²⁷² Keckermann az *eloquentiát* a Szentlélek legfontosabb ajándékának tartja, ezért Krisztus minden hívének ezzel a feladattal méltón kell megállni.²⁷³

A *Disputationes orationum* című beszédvázlatkönyvében az első helyen magyarázza a Szentlélek kiáradását: „Az ékesszólás gyakorlásának a kezdetét nem másból, mint a szent históriából kell megfigyelni.” Istent itt *Eloquentiae autor*-nak nevezi, és az ékesszólást az isteni dolgokkal kapcsolatosnak mondja: „Isten az emberi beszéden és ékesszóláson keresztül annyira csodálatos dolgokat képes alkotni, amiket csak értelemmel alig vagyunk képesek felfogni. Sőt,

²⁷¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, i. m. 94–95.

²⁷² „Citant nonnuli illud Apostoli, cum scribit, »ad Corinthios sese non venisse cum eminentia facundiae, nec fuisse praeconium suum in persuasoris humanae sapientiae verbis«; at parum profecto ii considerant, vel quis ita dixerit vel quo sensu aut scopo. Qui enim eloquentiam damnet is, qui unus omnium Apostolorum eloquentissimus, ob summam dicendi vim pro Mercurio fuit habitus? qui artificiosissime structis orationibus apud Felicem et Festum praesides Romanos, caussam dixit? quem denique pro suggesto concionantem audire unice omnium in votis habuit D. Augustinus?» *Rhetorica Ecclesiastica*, i. m. 12–13.

²⁷³ *Rhetorica Ecclesiastica*, i. m. 14.

a mi jelenlegi ékesszólás-gyakorlatunk is az akkori apostoli ékesszólás által megszentelődik, és mi is, mint az apostolok, ékesszólásunkat ennek a dicsőségében megszenteljük.” Az apostolokat e helyen *oratorok*nak nevezi, s kéri az Urat, hogy amiként akkor Jeruzsálemben, úgy itt, az ékesszólás gyakorlására rendelt *Gymnasium*ban is áradjon szét a Szentlélek.²⁷⁴

A *praefatio* utolsó bekezdésében, tehát hangsúlyos helyen, így fohászkodik: „De te, Isten fia, aki az örök Atya Igéje vagy, és aki szónokként működtél a földön, és aki erősen és hatásosan beszélsz az emberek között, tedd meg, hogy a bölcsességnek ebben az iskolájában a tudományok olyanok legyenek és úgy virágozzanak, hogy neked hozzanak dicsőséget, és az Egyháznak és az Államnak üdvére legyenek.”²⁷⁵ Mindezek felidézhetik Erasmust, aki a szenvedélyes beszédet védve kapcsolatot keresett a Szentlélek, a prédikátor saját lángoló kifejezőképessége és a hatásos beszédmód között. Az elméleti igénnyel megírt *praefatio* alapján is azok között helyezhetjük el Keckermann, akik nem a retorikusság használatának mértéke alapján választják szét a profán *oratiót* és a prédikációt. Sőt, úgy tűnik, az ékesszólás értékének megemeléséről van szó, hiszen az isteni szférával érintkezik.

A 17. század elején – szemben a fentebb említett homiletikákkal – több olyan egyházi retorikát is lehet találni, amelyek – akár önálló könyvként jelentek meg egyházi használatra, akár az általános retorikához csatolták őket – már címükben is jelzik a kettős paradigmarendszerhez való tartozásukat, azaz kísérletet tesznek az egyházi és világi műveltség összeegyeztetésére.²⁷⁶ Keckermann egykori tanára, Clemens Timpler, aki nemcsak túlélte tanítványát, de annak halála után Keckermannéhoz hasonló rendszerben tette közzé retorikai összefoglalóját, *Rhetoricae systema methodicum* című művének V. könyvét szentelte a *Rhetorica Ecclesiastica*-nak (amit a politikai ékesszólással együtt a *Rhetorica specialis* részének tekintett). Ennek bevezető fejezeteiben tekinti át a *concio* szó használatának kérdéseit (elsődleges jelentése a „népgyűlés”, másodlagos jelentése – *per metonymiam* – a nép előtt

²⁷⁴ „Quod nimirum Deus per hominis sermonem et eloquentiam tam stupendas res in mundo efficere possit, quantas vix ratione comprehendere possumus: atque adeo quod nostrum quoque hoc praesens exercitium Eloquentiae institutum, per istam Apostolicam Eloquentiam consecrarit et sanctificarit, modo nos quoque perinde ut et Apostoli nostram Eloquentiam ipsius gloriae consecremus.” *Disputationes orationum*, i. m. 4.

²⁷⁵ „Tu, fili Dei, qui es Verbum aeterni Patris, et qui ipse oratorem egisti in terris, et potenter atque efficaciter inter homines es locutus, fac in hac quoque Schola Eloquentiae studia ita tractentur, et floreant, ut tibi sint gloriosa, Ecclesiae vero et Reipublicae salutaria.” Uo. 11.

²⁷⁶ „Concio est oratio persuasoria. (...) Concionator est orator Ecclesiasticus ad res sacras Ecclesiae persuadendum intentus.” Johan-Henrici ALSTEDI *Orator*, sex libris informatus: in quorum I. Praecognita, II. Oratoria Communis, III. Epistolica, IV. Methodus Eloquentiae, V. Critica, VI. Rhetorica Ecclesiastica. Accedit Consilium de Locis Communibus recte adornandis, editio tertia, Herbornae Nassoviorum, 1616, 206–207.

mondott *oratio*). Az antik szóhasználat után tér rá az egyházi szóhasználat magyarázatára.²⁷⁷ Annak ellenére, hogy Timpler bőven idéz Keckermann *Ecclesiasticájából*, sosem a példákat veszi át, hanem csak a száraz szabályokat hozza, és munkájában nincs utalás az antik szerzőkre,²⁷⁸ így munkája inkább tekinthető homiletikának, mint – címével ellentétben – retorikának.

Ahogy Alsted írja *Oratorának praefatiójában*, számára a pedagógiai hatékonyság a legfontosabb. Ezért tartja zavarosnak, tökéletlennek vagy elégtelennek a retorikai irodalom megelőző műveit – beleértve a közelmúlt jezsuita szerzőit és Keckermann is, s helyettük ajánlja a saját munkáját.²⁷⁹

Hasonlóképpen Ludovicus Crocius *Orator Ecclesiasticus*-a is egyenértékűnek tekinti egymással a klasszikus „*Orator ecclesiasticus*”-t a közkeletű (*vulgo*) megnevezésekkel (*concionator, praedicans, praedicator, pastor, praeco, curio*), miközben ő az előbbi kifejezést részesíti előnyben.²⁸⁰ Crocius sem utasítja el tehát a világi műveltséget egyházi retorikájában,

²⁷⁷ „Verum hoc loco in secunda tantum significatione usurpatur; et sic definitur concio in genere a Polano in Methodo concionum sacrarum, quod sit oratio, quae ad populum legitime vocatum habetur ab eo, cui iure est concessum. Eaque ab eodem dividitur in sacram et profanam. Concio sacra dicitur, qua in sancta congregatione populi Christiani sacra Scriptura Prophetica et Apostolica explicatur a ministro verbi divini ad evidentem usum Ecclesiae.” *Rhetoricae Systema methodicum libris V. comprehensum*, in quo modus bene dicendi, generalis et specialis, politicus et ecclesiasticus, per praecepta et quaestiones breviter ac perspicue declaratur. (...) Authore M. Clemente TIMPLERO Stolpensi Misnico, Philosophiae in illustri schola Steinfurtensi professore, apud haeredes Guil. Antonii, Hanoviae, 1613 (*Systematis Rhetorici liber quintus, in quo Rhetorica Ecclesiastica explicatur*, I. fejezet) 637.

²⁷⁸ Freedman statisztikája szerint Timpler *Rhetoricae Systemá-jának* egészében Keckermann a leggyakrabban idézett kortárs forrás; a 40 szerző közül 73-szor írja le a nevét, míg utána Talon következik 17 idézettel. Joseph S. FREEDMAN, *European Academic Philosophy ...*, i. m. 303–304; Timpler *Ecclesiasticájában* viszont Hyperiusra van a legtöbb hivatkozás.

²⁷⁹ „Longum enim est, ait Seneca, iter per praecepta, breve et efficax per exempla. Praecepta itaque oratoria omnino cognoscenda sunt illi, qui in hac facultate, non dico excellere, sed infra mediocritatem expeditus esse cupit. At qualia praecepta, inquit aliquis, tu nobis commendas? Multa enim a multis tradita commemini? Num Ciceronis? At ille tumultuario scripsit ordine? Num Quintiliani? Ille non satis plene? Num recentiorum, Voelli, Cypriani Soarez, Junii, Treutleri, Keckermanni? Sed hi vel confuse, vel imperfecte, vel nimis prolixè scripserunt? His responsum volo, omneis illos et singulos esse legendos, quibus addi velim Aphthonium et Hermogenem, et Ciceronem Germaniae nostrae disertissimum, Johannem Sturmium. Hos ita oportet legere, ut in singulis notentur rariora atque illustriora monita, quae ad locos hosce communes et titulos oratorios juxta hanc nostram methodum disponendos referantur. Hoc enim fine meditatsum hos ORATORIAE bellos: in quibus universum praeceptorum oratoriorum apparatus ex optimis quibusque oratoribus congestum videre licet iis, qui caput non gestant in calcaneo.” Johan-Henrici ALSTEDI *Orator*, i. m. 7–8.

²⁸⁰ „Ego vero hic ita eum appellare malui, quoniam hoc ille est in ecclesia, quod alii perspicue, ornate et ad persuadendum apte dicentes in foro, ut demonstrat Augustinus lib. 4. de doctrina Christiana. Qui autem artium et linguarum cognitione praeditus et aliquo modo exercitatus in rhetorum scholis prius fuerit, quam in concionatorum recipiatur ordinem, is fere multos alios post se relinquens cum laude et gratia aliquid in ecclesia praestabit, modo caveat, ne ornamenta in lenocinia et ambitiosam pompam vertat: id quod arguit praeclara institutio in humanioribus literis et facultate bene dicendi maximorum vitorum Cypriani, Chrysostomi, Basilii Magni, Gregorii Nazianzeni, aliorum, qui Oratoriae instrumentis

és *Orator Ecclesiasticus*-a is tele van antik szerzőkre való utalásokkal (Cicero, Quintilianus, Dionysius Halicarnassaeus, Demetrius Phalereus, Hermogenes) és érdekes példákkal.²⁸¹

Összegzésül megállapítható, hogy – a fentebbi példákkal egybevetve, a hasonlóságokat és különbségeket észlelve – Keckermann retorikájának szerves része az egyházi retorika, hiszen mind a Szentírás értelmezéséhez, mind a prédikációk megírásához és előadásához fel kell használni a klasszikus retorika szabályait. Az *Ecclesiastica* előszavában leszögezi, hogy – ellentétben elődeivel – nem annyira a hitszónok hivataláról vagy az ahhoz való előkészületekről, a szentbeszéd előtti és utáni könyörgésről, a gyülekezetekről, a hallgatóság kötelességeiről ad át ismereteket, hanem az *ars*-ot, azaz a retorika mesterségét tanítja.²⁸²

A *Systema Rhetoricae Specialis*-ban pedig az *oratio textualis*-ről szólva jegyzi meg, hogy előző munkájában, az *Ecclesiasticában* a szentírási szöveghelyek értelmezésére alkalmazott szabályok alkalmasak arra, hogy más szövegeket is értelmezzenek a segítségükkel, azaz – Keckermann ezt a példát hozza – Lipsiusnak az az értekezése, amit Seneca *De clementiá*-ja alapján készített, és Németalföld kormányzóinak, Albert főhercegnek és feleségének, Izabella főhercegasszonynak ajánlott, nemcsak gyakorlatias írásművek, hanem egyházi beszédek elkészítéséhez is gyümölcsözően alkalmazható.²⁸³

non mediocriter adjuti, facile omnium excellentissimi oratores evaserunt. Ac scite Gregorius Nazianzenus in Apologia de fuga dixit: *insigniter desipientium esse hominum, vel prius alios docere, quam ipsi satis edocti sint: id enim esse juxta proverbium, in dolio figulinam, et cum animorum periculo doctrinam meditari pietatis*. Haec propter orator ecclesiasticus non tantum divinas, verum et iam humanas res, inque his politicas et oeconomicas aliquo modo calleat, ac tantum quidem calleat, quantum quantum ad consulendum ecclesiae sibi creditae, maximeque ad prohibendum omnis generis vitia erit necessarium, ut patet exemplo Jeremiae, Ezechielis, Danielis, aliorumque prophetarum, qui fuerunt multarum rerum civilium diligentes observatores et sapientes aestimatores.” Ludovici CROCII *Orator Ecclesiasticus*, typis Villerianis, Bremae, 1624, 16–17.

²⁸¹ Például a *memoriáról* szólva írja, hogy a testes magyar bor nehezíti az emlékezőtehetséget: „Plurima vini nimis potentis praesertim, quale est Creticum, Hispanicum Petri Simonis, Hungaricum, Moravicum, Austriacum dulce et crassum, potio pessima est. Nam caput vehementer humectat.” Ludovici CROCII *Orator Ecclesiasticus*, i. m. 227.

²⁸² *Rhetorica Ecclesiastica*, i. m. 24.

²⁸³ „Exemplum textus oratione tractati, est in disceptione Lipsii ad Albertum et Isabellam, quâ dissertiunculâ explicatur textus Senecae, ex libr. De clement[iâ] capite 3. Rhetorica Ecclesiastica sive sacra potissimum occupatur circa Orationes textuales, sive loca sacrae Scripturae ad populum tractanda: idcirco totam nostram Rhetoricam Ecclesiasticam potissimum ad textualem Eloquentiam accomodavimus: ita, ut Studiosi Eloquentiae ea, quae ibi de S. textibus tractandis praecipimus, et facile et cum fructu possint applicare ad alios quosvis textus Ethicos, Oeconomicos, Politicos et Iuridicos feliciter oratione tractandos.” *Systema* (I. könyv, 24. fejezet, *De oratione adstricta textuali*) 567–568.

Keckermann retorikáinak áttekintéséből megfogalmazható az a következtetés, hogy egyrészt folytatója és összegzője a wittenbergi és strassburgi retorikai örökségnek, hogy Melanchthon, Johann Sturm és Melchior Junius nyomán, műveik alapján és a bennük áthagyományozódott reneszánsz filozófiát követve saját korának, a 16–17. század fordulójának a sajátos problémáira is eredményesen tudjon reagálni. Imre Mihály véleménye szerint „Keckermann műve talán arra példa, hogy a retorika ekkoriban veszíti el tudományelméleti integratív szerepét s a mégis vállalt enciklopédikus jelleg földuzzasztott terjedelme, extenzitása az inkoherenca veszélyét növeli meg.”²⁸⁴ Másrészt Keckermann *Systemájában* számos olyan részterületet próbál integrálni, amelyeket a kortársai vagy a következő nemzedék tagjai már önálló művekben fognak kifejni. Ugyancsak Imre Mihály fogalmazza meg, hogy ez a retorikai irodalom „föladja ezt az enciklopédikus igényt s bekövetkezik a retorikai praeceptum irodalom viharosan gyors feldarabolódása.”²⁸⁵ A Keckermann nyomán 1613-ban ugyancsak *Rhetoricae Systema* címen szintén monumentális összefoglalást megjelentető Timpler munkásságát áttekintő Joseph S. Freedman állapítja meg, hogy „úgy tűnik: a retorika nem játszik olyan központi szerepet Timpler gondolatvilágában, mint a *metaphysica*, a *physica* és a *logica*, mindazonáltal a retorika tudománya fontos a fenti területek számára.”²⁸⁶

Arra nincsen adat, hogy Keckermann olvasói közül hányan fordultak meg főúri, fejedelmi udvarokban, hogy a politikai reprezentációban is gyakorlatban alkalmazzák azokat az ismereteket, amiket az iskolában tanultak. Imre Mihály hívta föl arra a figyelmet, hogy a „társadalmi magán- és közreprezentáció” kommunikációs funkciói irányába mozdul el ez a praeceptum-irodalom („a hadüzenet vagy békekötés”, „követek küldése és fogadása, ostromlott vár kapitulációja vagy a hadvezér csatamezőn, ütközet előtt elmondott beszéde” mellett olyan familiaris alkalmak, mint „a lánykérés, jegyesség, esküvői, illetve a funerációs szónoki feladatkörök”).²⁸⁷ Figyelmet érdemel, hogy hazai viszonylatban a 16–17. század fordulójától éppen ezeken a területeken növekszik az igény – a főúri rend mellett, azok ünnepi szokásait átvéve – elsősorban a német városi polgárság részéről, hogy „ahogyan a házi ünnepeken, úgy az élet minden területén” élhessenek a „szellemi műveltség latin termékeivel” (alkalmi

²⁸⁴ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig*, i. m. 436.

²⁸⁵ Uo. 437.

²⁸⁶ Joseph S. FREEDMAN, *European Academic Philosophy ...*, i. m. 324.

²⁸⁷ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától ...*, i. m. 438.

költemények; gyászversek vagy lakodalmi köszöntő énekek).²⁸⁸ Ezekre az alkalmakra felkészülni pedig volt lehetőség a különböző reprezentációs formákat tárgyaló retorikákból. E „valódi alkalmi nyomtatványok” legújabb áttekintése az „egyrészt az uralkodókhöz, főrendekhez, főpapsághoz és a nemesség leggazdagabb rétegéhez” intézett, az őket ünneplő, dicsőítő, köszöntő kiadványtípusról állapítja meg, hogy „a műfaj alapvető retorikai kategóriája a laudáció”.²⁸⁹

Látszik tehát, hogy Keckermann a retorika általános tudnivalói közül azokat fejt ki bővebben a különös részben, amelyek gyakorlatiasabb ismereteket nyújtanak: ezeket a gyakorlatiasabb dolgokat fontosabbnak tartja az általános szabályoknál: „A mi rendszerünkhöz pedig úgy kell, hogy hozzáfogjanak, hogy először az általános retorikát vessék elméjükbe egy egyszeri, majd másodszori olvasással, majd a speciális retorikát háromszor olvassák végig.”²⁹⁰ Keckermann nem tartja alkalmasnak az elődei munkáit arra, hogy a tanítványokat felkészítsék a gyakorlati szónoki feladatokra. Ezért így folytatja: „A mai rétorok között nincsenek olyan sokan azok, akiket külön-külön is ajánlhatnék azok számára, akiknek másfajta tanulmányokhoz kell felkészülniük. *Sturm* és utána *Junius* magaslik ki nagyon ebben a mesterségben. Akinek szabad ideje van, remélhetőleg olvasta őket. Nekem éppen az volt a célom, hogy ami náluk kiváló, azt az én rendszeremben mind átadjam. Azt tanácsolom tehát, hogy akik nem iskolákban ékesszólást tanító tanárok akarnak lenni, a maiak közül senki másnak a retorikai szabályait ne olvassák, csak a miénket, amit most átadunk.”²⁹¹ Amint az első fejezet címéből kiderül, Keckermann a szónok felkészülésében az olvasást és a válogatást nevezi meg a

²⁸⁸ Péter Katalinnak a hazai könyvtermést vizsgáló összegzése szerint „1571 és 1600 között az összes szépirodalom 22%-a volt alkalmi vers, 1601 után ez az arány 57%-ra ugrott. (...) A lakodalmi köszöntő énekek pedig a kezdetektől szinte a polgárok műfaját jelentik. 1571 és 1600 között a 12 ilyen versből 9-et polgárok lakodalmára készítettek, 1601 után a 23 köszöntő fele, 12 hangzott először el polgári esküvőn.” PÉTER Katalin, *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotában* = PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8) 92.

²⁸⁹ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, Bp., 2008 (Res libraria, 2) 257–258.

²⁹⁰ „(2) Incipiendum autem fuerit a nostro hoc Systemate, ita, ut primo generalis Rhetorica, una et altera lectione menti imprimatur. Deinde specialis Rhetorica ter perlegatur.” (II. könyv, 1. fejezet, *De lectione et selectione*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 649; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 250.

²⁹¹ „Inter recentes Rhetores, non ita multi sunt, quos singulariter possim iis, quibus ad alia studia properandum est, legends commendare. *Sturmius* et post eum *Iunius* multum in hac arte praestiterunt. Cui otium est, ille poterit legere. Mihi sane id propositum fuit, ut quod illi eximium haberent, id omne in Systemate hoc Rhetorico traderetur. Suaserim ergo, ut qui non sunt ex professo eloquentiae in Scholis magistri future, praecepta Rhetorica recentium nulla alia legant, quam haec nostra, quae dedimus.” uo.; magyar fordításban: uo.

legfontosabbnak. Részletesen kifejti azt, hogy mely szerzőket érdemes olvasni, majd az következik, hogy műveikből hogyan kell a szükséges szónoki közhelyeket kiválogatni és feljegyezni: „Egyesek az ékesszólás semmilyen közhelyét nem rendezik el maguknak, mások megpróbálják ezeket elrendezni, de úgy, hogy vagy a betűrendet követik, vagy valami mást, ami mégis idegen az ékesszólás módszerétől és rendszerétől, így ezek semmit sem tudnak megfelelően kidolgozni. Johannes Sturm, mivel látta, hogy mennyire fontos a közhelyek elrendezése, nagymértékben felbuzdulva azon dolgozott, hogy az ékesszólás bizonyos helyeit elrendezze, amiben valamiképp mindenkit megelőzött, miként azok a könyvei bizonyítják, amelyeket a beszédgyakorlatról és a latin nyelv elemzéséről írt. Igazából mégis sok olyan dolog van, amiket ezekből a sturmi helyekből méltán hiányolunk. (...) A speciális retorikának a szokásos témáit vagy teljesen mellőzi, vagy pedig ezekből néhányat beerőszakol az általános retorikába.”²⁹²

A fenti idézetekből is kiderül, de Keckermann a *Systema Rhetoricae* címében is szerepelteti, hogy a „a szónoki közhelyek illő elrendezésének a módja” lényeges szerepet játszik retorikai elméletében.²⁹³ A mű elejétől az utolsó fejezetekig végigkövethető ez a téma: „Retorikai kézikönyvünkben a továbbiakban, a beszédek megalkotásának összefoglalásai közt, azt is javasoljuk, hogy ki-ki könnyen tud beszédet alkotni, ha rendelkezik a különféle szerzőkből kigyűjtött mondásokkal, vagy ahogy mások mondják, *közhelyekkel*. Ezekből a mondásokból a dolog hatásos és szemléletesebb sajátosságait választhatja ki, és azt a néhányat amplifikálhatja hasonlításokkal és példákkal. Amint ezt megteszi, rögtön látni fogja, hogy képes rendes és tökéletes beszédet alkotni; még hozzá olyat, ami megfelel a hallgatóságnak. Ugyanis arra az egyre vigyázzon az, aki az ékesszólásra törekszik, hogy ha sikeresen akar szónokolni, ne terhelje magát az argumentumok túlzott bőségével és változatos sokaságával, hanem elégedjen meg egy első, egy második és egy harmadik argumentummal.”²⁹⁴ Meg is adja

²⁹² „Quidam nullos plane L. C. eloquent. sibi disponunt, quidam eos disponere conantur, sed ita, ut vel alphabetarium ordinem sequantur, vel alium, aliquem, qui tamen non sit formalis ipsi methodo et Systemati alicui eloquentiae, utpote quod illi nullum dextre adornatum habeant. Ioh. Sturm quia vidit, quantum positum esset in Loc. Com. ideo admodum sollicite in eo elaboravit, ut certos quosdam locos Eloquentiae concinaret, in quo quidem aliquid etiam praestitit prae aliis omnibus, sicut ipsius libri, quos scripsit de exercitatione dicendi et de resolutione linguae Latinae, testantur. Verum tamen multa sunt, quae in istis locis Sturmianis merito desiderentur. (...) Specialis sane Rhetoricae titulus vel omittit plane, vel nonnullos ex iis inculcate in Rhetoricam generalem.” Uo. 656; magyar fordításban: uo. 257.

²⁹³ Ld. a *Systema Rhetoricae* teljes címét!

²⁹⁴ „Infra in manuactione nostra ad usum Rhetoricae, inter alia compendia conficiendi orationes, etiam illud suggeremus, quod facile orationem aliquis possit conficere, (27) si habeat collectas ex variis authoribus sententias, sive ut alii vocant, *Locos communes*. Et ex istis sententiis effecta et propria illustriora rei excerptat, eaque nonnihil amplificet similitudinibus et exemplis; quod ubi fecerit, videbit statim iustam et plenam orationem confici posse; et talem omnino, quae auditorio satisfaciat. Est enim

Keckermann, hogy hol lehet könnyen ilyen exemplumokat találni: Valerius Maximus *Facta et dicta memorabilia*, Philip Lonicer (†1599) *Gesta Danorum*, Andreas Hondorff *Promptuarium Historicum*, Theodor Zwinger *Theatrum humanae vitae* című munkáit sorolja fel.²⁹⁵ Egy másik helyen Joannes Stobaeus idézetgyűjteményét és a *Florilegium magnum sive Polyanthea* című gyűjteményt említi.²⁹⁶ Sturmot idézve emeli ki az *onomasticonok*, valamint a görög és latin *thesaurusok* jelentőségét is.²⁹⁷ Mindezekkel a szónoki bővítés és nagyítás (*amplificatio*, *exaggeratio*) lehetőségét is megteremti, hiszen ezek az eljárások alkalmasak leginkább az érzelmek felkeltésére.

Ugyancsak kifejti Keckermann, hogy a *Rhetorica Specialis*-hoz tartozó különleges témákból (például király- és fejedelmválasztás) hogyan lehet felkészülni a jövőendő szónoknak: „A szónoki közhelyek között ezeknek a beszédeknek a művészi eszközeit külön cím alatt jegyezzék fel. Ugyanis, ahogy az előbb mondtam, a szónoklatoknak ezeket a speciális fajtáit abból a megfontolásból követem figyelemmel a retorikában, hogy a sok beszéd olvasásából vagy hallgatásából származó, és az egész emberi életre hasznos szónoki közhelyeket a tanulók képesek legyenek összegyűjteni és elrendezni. Ismételten csak arra hívom fel a figyelmet, amire rögtön az elején kellett, azaz, hogy a szónoki formulákat egészen másképpen kell felhasználni, mint az általános retorikában, ahonnan e formulákat vettük. Ugyanis ott a formula a retorikai eszköz kifejezésének bizonyos módját jelentette, mint *formula digrediendi*, *formula communicandi*. Ott a formula vagy egy szó, vagy néhány szóból álló szókapcsolat volt. Itt azonban a formula teljes beszédet jelent, amit egy bizonyos témáról tartottak vagy írtak.”²⁹⁸

haec magna cautio ad studiosos Eloquentiae pertinens, ut si velint feliciter perorare, non onerent se nimiâ copiâ, varietate et multitudine argumentorum, sed sint uno, alio et tertio loco contenti.” (I. könyv, 2. fejezet, *De tractatione oratoria thematis simplicis*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 26–27.

²⁹⁵ Uo. 28.

²⁹⁶ (I. könyv, 6. fejezet, *De argumentis probantibus, ex primo quidem de iis, quibus probatur aliquid esse verum aut falsum*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 57.

²⁹⁷ „Caeterum formulae exaggerationis satis per se notae sunt, et habent collectas plures aliquot libr. Erasmus de copia verborum. Paulo ante ostendimus, quomodo per interrogationem exaggerationem exaggeratio commode formari possit. Est et haec non negligenda forma, quâ Sturmus subinde utitur, ut quando cap. II. libri de Resolutione linguae Latinae vult exaggerare utilitatem Locorum communium, ita inquit: *Valeant libri de copia rerum et verborum, valeant onomastici, valeant thesauri linguae Latinae et Graecae, nullo loco erunt si cum hac ratione comparabuntur, et si haec ratio a nobis perficietur.*” (I. könyv, 8. fejezet, *De exaggeratione*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 96.

²⁹⁸ „Quarum singularia artificia in locis communibus Rhetoricis, sub his titulis notabunt. Nam, ut ante dixi, nullo alio consilio, haec omnia Orationum specialia genera in Rhetoricis persequor, quam, ut Loci communes Oratorii ad omnem vitam humanam utiles, ex multarum Orationum tum lectione, tum auditione possint concimari et colligi. Illud autem moneo obiter, quod statim ab initio monuisse oportuerat, formulas Orationum hic longe aliter usurpari, quam in generali Rhetorica, ubi de formulis egimus. Nam ibi formula significabat modum aliquem exprimendi artificia Rhetorica, ut *formula digrediendi*, *formula communicandi* etc. Itaque formula ibi erat vel vox una vel paucarum vocum

Formuláskönyveket (*Formular Bücher*) ajánl itt Keckermann, ezeket „az ékeszólást tanulók alkalomadtán átfutják, és kiírnak közülük néhányat a saját közhelyeik közé. Amit kiválogattak, mondom. Ezekben a könyvekben ugyanis a legtöbb dolog olyan, ami a gyermeki ízlésnek megfelel, de utánzásra nem méltó.”²⁹⁹ A politikai beszédek formuláihoz hasonlóan kell összegyűjteni a jogi formulákat, amiben ugyancsak a formuláskönyvek nyújtanak segítséget: „A formuláskönyvek, amiket kicsivel előbb idéztünk, tele vannak jogi formulákkal, amiket a népek sokféleségének megfelelően variálnak úgy, hogy kinek-kinek, ahol él, annak a népnek a szokásai szerint kell kiválogatni és elrendezni az ilyen formulákat a közhelyek közé. Erről a speciális ékeszólásra való törekvésről nem lehet mást mondani, csak azt, hogy csodálatos módon járul hozzá a jogi gyakorlathoz. (...) Mi most itt befejezzük a tanítást a szónoki formulákról, és azt reméljük, hogy azt a módszert, amit átadtunk az ékeszólásra törekvőknek, azt fel fogják használni a közhelyek összegyűjtésében és az ékeszólási gyakorlatukban, mivel ilyet eddig egyetlen rétor tanításában sem láttunk.”³⁰⁰ Ez a gyakorlatias szemlélet járulhatott hozzá ahhoz, hogy Keckermann módszerét széles körben vették át a német egyetemeken – így Wittenbergben vagy Strassburgban is – amint a módszer továbbélését a következő fejezetekben bizonyítom.

Kortársi elemek a keckermanni retorikákban

Az előző alfejezetekben azt mutattam be, hogy milyen elemeket vett át Keckermann egyrészt a humanista retorikai hagyományból, másrészt a német protestáns egyetemek retorikaoktatási elméleteiből. Ezeket az elemeket azután olyan rendszerbe (*Systema*) foglalta,

coniunctio. Hic autem formula significat integram orationem, de certo aliquo argumento scriptam vel habitam.” (I. könyv, 22. fejezet, *De formulis orationum politicarum*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 558; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 235.

²⁹⁹ „Quomodo nomen formulae, sumitur in libris Formularum, ut vocant, *Formular Bücher*. Quos libros Studiosi Eloquentiae data occasione percurrent, atque ex iis enotabunt selectiora in suos locos communes. Selectiora dico. Nam plurima in istis libris sunt eiusmodi, quae puerilem quandam affectationem sapiunt, et imitatione digna non sunt.” Uo. 558; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 235–236.

³⁰⁰ „Libri formularum, quos paulo ante citavimus, pleni sunt formularum iuridicarum, quae pro varietate gentium variant ita, ut quemlibet oportebat ex sua, in qua victurus est gentis consuetudine, tales formulas colligere et ordine in Locos C[ommunes] digerere: Quod specialis eloquentiae studium dici non potest, quam mirifice conferat ad praxin iuridicam. (...) Nos hic doctrinam de formulis orationum concludimus, et speramus istam, quam dedimus Meth. plurimum eloquent. Studiosis profuturam ad L. C. atque ad praxin eloq. siquidem a nullo antehac Rhetore tale quid monitum aut traditum vidimus.” (I. könyv, 23. fejezet, *De formulis orationum Iuridicarum*) 563.

amely alkalmas lett a retorikának – és a Keckermann által művelt többi tudományágnak – a hatékony és gyors oktatására. Maga Keckermann foglalta össze módszerének a gyors eredményeit: kiindulásként Cicero két vagy három *asiaticus* beszédét javasolja, amelyek alapos feldolgozása után jöhet a többi, ezeket gyorsan kell végigolvasni, s belőlük nem kell minden dolgot feljegyezni a szónoki közhelyek közé, „hanem csak azt a néhányat, amiről a mi retorikánk speciális szabályai alapján úgy ítélik, hogy valamikor hasznos lesz a közügyek során. (...) Így, ha közepes is a szorgalmunk, hat hét alatt Cicero összes beszédét haszonnal tudjuk végigolvasni. Ugyanilyen módon kell előrehaladni a *laconicus* beszédekben úgy, hogy „természetesen először Livius vagy Sallustius egyik-másik beszédét, vagy valamelyik panegyricust, Pliniusét vagy másét, dolgozzuk fel alaposan retorikánknak a *laconismusról* szóló általános és speciális szabályai szerint.” Ilyen módszert követve a *laconicus* beszédek is „60 vagy 70 nap alatt úgy végigtanulmányozhatjuk, hogy ez az olvasás egész életünkben hasznunkra lesz, és nem lesz szükség arra, hogy valaha is megismételjük.”³⁰¹ Howard Hotson mutatott rá arra, hogy számos demográfiai, politikai és konfesszionális folyamatot kell figyelembe venni, ami hozzájárult a ráimizmus elterjedésének a sikeréhez – és magyarázatul szolgálhat a keckermanni „szisztémák” népszerűségéhez is. A fenti folyamatok vezettek el egy „oktatási forradalomhoz”, hiszen mind a kiformalódó bürokratikus államok, mind a konfesszionalizáció megnövelték a tanult emberek iránti keresletet. Mivel azonban ezek a folyamatok szinte egész Európában megfigyelhetőek, Hotson egy különleges, az észak-rajnai területeken megfigyelhető ténytet tart döntőnek az iskolahálózat rohamos bővülésében, ami „ezt a régiót a kései XVI. és a korai XVII. század Európájának pedagógiai laboratóriumává” tette: azt, hogy „bizonyíthatóan felekezetiileg is a legösszetettebb régiója volt Nyugat-Európának.”³⁰² Ebben a korszakban jelent meg egy új iskolatípus a hagyományos gimnáziumok mellett: a *gymnasium illustre* (akadémiai gimnázium), amelyekben nemcsak a trivium anyagát tanították, mint az egyetemre előkészítő gimnáziumokban, hanem az egyetemi fakultások (jog, orvoslás,

³⁰¹ „... non omnia, sed maxime singularia, et quae hausto ex praeceptis specialibus nostrae Rhetoricae iudicio existimant sibi aliquando in Republica usui futura. (...) Ita si mediocrem diligentiam adhibeant, sex septimanarum spatio omnes orationes Ciceronis cum fructu possent perlegi. Eodem modo procedendum erit in Laconicis orationibus, ut nempe primo unam et alteram orationem Livii vel Sallusti, aut etiam aliquam Panegyricam, ut Plinii vel alterius studiose resolvamus secundum praecepta Rhetoricae tam generalia, quam specialia de Laconismo. (...) etiam duorum vel decem ad summum septimanarum spatio ita perlegemus, ut tota vita posthac ea lectio nobis prosit, nec opus sit, eam unquam iterare.” (II. könyv, 1. fejezet, *De lectione et selectione*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 652–653; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 254.

³⁰² Howard HOTSON, *Ramizmus ...*, i. m. 131–134.

teológia) anyagának összefoglalását is.³⁰³ Ugyancsak Hotson mutatott rá arra is, hogy „Keckermann kifejlesztette a ramizmus egy még kifinomultabb alternatíváját, amely lehetővé tette a hagyományos arisztotelészi filozófia egy hasonlóan hatékony, célratoró, könnyen tanulható és könnyen alkalmazható tanítását.”³⁰⁴

Pedagógiai hatékonysága miatt válhatott tehát Keckermann módszere követhetővé és követendővé. Tanítványa, Johann Heinrich Alsted írja, hogy Keckermann a teljes filozófiai encyclopaediáját három év alatt tanította meg.³⁰⁵ (Keckermann a *cyclopaedia* terminust alkalmazta erre a hároméves filozófiai kurzusára, életrajzírója, Melchior Adam pedig *orbis scientiarum*-ként fordította latinra a kifejezést.)³⁰⁶ Ez a hatékonyság indokolhatja azt a felekezeti ellenségeskedés korában különös tényt, hogy nemcsak a „nemzetközi kálvinizmus” világában terjedtek el Keckermann könyvei, de az evangélikus iskoláztatásban is – ahogyan Thurzó Imre wittenbergi tanulmányaiból vagy a strassburgi magyar peregrinusok kötetéből nyilvánvaló, ez disszertációm második felének lesz a témája.

Ami ugyancsak hozzájárult Keckermann népszerűségéhez, az az volt, hogy ugyan latinul írta munkáját, tájékozódása azonban kiterjedt a modern nemzeti nyelveken megszólaló irodalmakra is – ahogyan a politikai vagy jogi szövegek elkészítéséhez is *Formular Bücher*-t ajánlott. Az anyanyelvekről így vélekedett: „Mivel pedig a retorika semmiképp sincs hozzákötve egy meghatározott nyelvhez, és a mesterség minden nyelven közös, még ha az iskolában leginkább a latin nyelvből vesszük is a példákat, ezért minden nyelven kell beszédeket hallgatni: olaszul, franciául, németül, lengyelül, bárhol is élj, vagy bárhová utazz el végül. A mesterségbeli fogásokat pedig azokon a nyelveken kell feljegyezni a közhelyek közé, amelyiken hallottad, ha azt a nyelvet annyira szereted és becsüled. De ha kevésbé törődsz a nyelvvel, fordítsd vagy az anyanyelvedre, vagy latinra azt a szónoki fogást, amit hallottál, és úgy jegyezd fel a közhelyek közé. Nagy tévedés volna, ha valaki azt gondolná, hogy a retorika a latinul beszélés művészete, amikor az a franciául, olaszul, németül, lengyelül és bármilyen más nyelven való beszélés művészete is. Semmi módon nincs a retorika a latin nyelvhez kötve, még kevésbé a göröghöz, és nemcsak azért tanuljuk a retorikát, hogy latinul beszéljünk, hanem hogy az anyanyelvünkön is ékesszólóak legyünk. Mármost mivel a rétoroknak az iskolákban csak latin és görög példákat tanítanak – így van, elmondom, mert ez a helyzet – a tanítók valamilyen hibája folytán, akik vagy nem tudtak más nyelveken, vagy mert ők maguk is csak

³⁰³ Uo. 135–137.

³⁰⁴ Uo. 138.

³⁰⁵ Idézi: Howard HOTSON, *Commonplace Learning*, i. m. 155 (130. jegyzetpont)

³⁰⁶ Uo. 164.

görög vagy latin nyelven tanulták a retorikát, valamiképp ezt ehhez a két nyelvhez kötötték. Mi ez ellen tesszük le a voksunkat.”³⁰⁷

Az *exornatio* könyvében olvashatunk egy-egy fejezetet *De soni concinnitate, sive euphonia*,³⁰⁸ illetve *De numero oratorio*.³⁰⁹ Az előbbi fejezet részben hangszimbolika, ahol Platón Kratüloszát követve többnyire vergiliusi példákön mutatja be az egyes hangok rejtett jelentését, másrészt a jóhangzás általánosabb szabályaival foglalkozik.³¹⁰ Határozottan ramusi eredetű Keckermann-nál az euphonikusság ilyen mértékű hangsúlyozása, egyetértően idézi a *Schola Oratoria* című tankönyvéből Keckermann, hogy „a dallamosságnak a vitathatatlanul indokolt dicséretében a betűk hangzása foglalja el az első helyet. A hangnak e jeles tulajdonsága nélkül a szónoki beszéd egész felépítése vértelenül és holtan terül el.”³¹¹ Joggal mutat rá Imre Mihály arra, hogy az euphonikusság határozottan jelentésképző a reformáció korának retorikai műveiben, bár a beszédművészetben a fogalmi szint alatti jelentések megteremtésében van szerepe.³¹² Az általa fölvázolt Sturm–Ramus–Keckermann–Buzinkai-hagyományt azonban ki kell egészítenünk Piscator említésével is: a Váradon megjelentetett *Rudimenta Oratoriae* című tankönyve XX. fejezetében (*De ornatu orationis*) szó szerint veszi át Keckermanntól a szabályokat és elméleti tudnivalókat, a példáit azonban erősen szelektálja.³¹³ A szónoki

³⁰⁷ „Cum autem Rhetorica nulla modo sit alligata ad ullam linguam, sed si ars omnium linguarum communis, etsi in schola exempla potissimum a lingua Latina petantur; idcirco omnium linguarum orationes audiendae sunt: Italicae, Gallicae, Germanicae, Polonicae, ubicunque tandem visis et peregrinatis, earumque artificia in Locis Comm. annotanda ipsis istis verbis, quibus audivisti, si modo linguam istisita ames etc. digneris. Sin autem minus cures linguam, verte vel in vernaculam tuam, vel in Latinam istud orationis artificium, quod audivisti, et sic nota in Locos Communes. Magnus error foret, si quis existimaret Rhetoricam esse artem Latine perorandi, cum sit ars etiam Gallice, Germanice, Italice, Polonice etc. quacunq;ue alia lingua perorandi. Nullo modo adstricta est Rhetorica ad Linguam Latinam, multo minus ad Graecam, nec propterea tantum Rhetoricam discimus, ut Latine peroremus, sed ut etiam in materna nostra lingua eloquentes reddamur. Quod enim sola Latina et Graeca exempla Rhetoricis in scholis addantur, fit, ut dicam, quod res est, quadam culpa doctentium, qui vel ignorant plures linguas, vel quia ipsi sola Latina et Graeca lingua Rhetoricam didicerunt, quodammodo eam ad has linguas adstringunt. Nos contra iudicamus.” (II. könyv, 1. fejezet, *De lectione et selectione*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 654–655; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 255–256.

³⁰⁸ A fejezet magyar fordításban olvasható: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 206–220.

³⁰⁹ A fejezet magyar fordításban olvasható: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 220–231.

³¹⁰ IMRE Mihály, *A fogalmi szint alatti jelentések szerepe a reformáció korának retorikáiban* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 72–74.

³¹¹ „In tota numeri laude, inquit, quae sane permagna est, literarum soni primas obtinebunt. Sine hac virtute soni, omnis compositio orationis exsanguis et intermorta iacebit.” (II. könyv, 20. fejezet, *De soni concinnitate sive Euphonia*) *Systema Rhetoricae*, i. m. 269; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 220.

³¹² IMRE Mihály, *A fogalmi szint alatti jelentések ...*, i. m. 67.

³¹³ [Ludovicus Philippus PISCATOR], *Rudimenta oratoriae in usum illustris scholae Albensis*, apud Abrahamum Szenci, Varadini, 1649 (RMNy 2301) [oldalszám nélkül]. – Ez a fejezet figyelmeztet arra,

numerusról szóló könyvben pedig Keckermann főleg Sturmot követve értekezik a dallamosság szükségességéről, ugyanakkor óvakodni kell még a keresettség látszatától is. Mindezek a szónoki fogások a *delectare* és a *varietas* kívánalmainak tesznek eleget.³¹⁴

A *De genere dicendi incitato et tracto, lentiori item et argutiori* című fejezetről nemcsak azért kell szólni, mert Keckermann saját kijelentése szerint ő az első, aki ebben a témában általánosan használható és biztos szabályt ad,³¹⁵ hanem mert a 17. sz. elejének nagy retorikai kérdése éppen a *laconicus*, *asianus* és *atticus* stílus és a *stylus argutus* problémája. Így Keckermann a *ciceronianus*–*anticiceronianus* vitákban is állást foglal.³¹⁶

Az *acutum sive argutum dicendi genus*-ról csak néhány bekezdésben emlékezik meg, de hangsúlyozza, hogy ezt nem lehet összekeverni a *laconicus* beszédfajtaival: 1. Az elmés azaz szellemes beszédfajta keresett és ritka érveknek a feltalálásán alapul, 2. Az érveit rövid kijelentések, sőt *apophthegmák* útján adja elő, 3. A szavak átvitt értelműek, azaz mást jelentenek. 4. A szavak összekötése nagyrészt szaggatott, így a zárlatokat és a numerusokat a helyzethez és a körülményekhez képest kell megítélni.³¹⁷ Az *acumen* vagy *argutia* elméleti kérdései a jezsuita retorikákban jutnak nagyobb szerephez, például Cyprianus Soarius (1524–1593) retorikáiban „a világi életben forgolódó nemesember” számára hasznos ismeretként jelennek meg, de kéziratban terjedő munkájában a lengyel jezsuita Maciej Kazimierz Sarbiewski is terjedelmes fejezetben tárgyalja (*De acuto et arguto liber unicus, sive Seneca et Martialis*,

hogy a *Rudimenta Oratoriae* és *Rhetoricae* többi fejezete is megvizsgálandó a Keckermann-recepció szempontjából.

³¹⁴ Mindezek a szónoki fogások a korabeli magyarországi olvasókat is megfogták, például a Debreceni Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) G. 2138. jelzetű kötetében a lapszálon a következőképpen találjuk meg az *euphonia* magyarítását: „szépen szólás, hangadozás, eggyező szép szó”. *Systema rhetoricae*, i. m. 257; a magyarítás nem független Szenci Molnár Albert fordítási megoldásától: „Szépen szólás, hangozás, vagy eggyező csengő szó”. *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 471.

³¹⁵ Erik van der Putten (Puteanus), aki 1607-ben Lipsiust követte a leuveni egyetem professzori székében, 1609-ben publikált könyvet ebben a témában: Eryci PUTEANI *De laconismo syntagma, Adjuncti Thyrsi Philotesii Stili et sermones Aculei*, Lovanii, Gerardus Rivius, 1609; Puteanus jelentőségére: Morris W. CROLL, „Attic Prose” in the Seventeenth Century, ed. by John WALLACE = M. W. C., „Attic” and Baroque Prose Style: The Anti-Ciceronian Movement, ed. J. Max PATRICK and Robert O. EVANS, with John M. WALLACE, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1969, 71.

³¹⁶ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától ...*, i. m. 439–440.

³¹⁷ „Acutum seu argutum dicendi genus 1. inventionem habet argumentorum exquisitorum et rarorum, 2. argumenta proponit per sententias quasdam breves et concisas, atque adeo per apophthegmata, 3. verba huius generis translata, immutata, conversa, 4. structura verborum magna parte concisa est, ita, ut clausulae et numeri pro rebus ipsis et pro tempore et verborum necessitudine aestimandi.” *Systema Rhetoricae*, i. m. 606–607 (I. könyv, 28. fejezet, *De genere dicendi incitato et tracto, lentiori item et argutiori*); magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 241.

1619).³¹⁸ Közismert a kora újkori retorikák interkonfesszionális jellege: az udvari–közéleti pályára készülők számára írt keckermanni *Systema Rhetoricae* ebből a szempontból is a jezsuita retorikákkal tart rokonságot

A *laconicus* és *asianus* stílus között helyezkedik el az *atticus*, ami a legelterjedtebbnek mondható, akár Rotterdami Erasmus beszédei miatt is, bár – ahogyan hozzáteszi – Cicero ezt sohasem használta. Mindezeket a beszédfajtákat Keckermann szerint mindig a helyzethez alkalmazva kell használni, megvizsgálva, hogy *ki, mikor, milyen alkalomból* beszél. Az *asianus* avagy terjedelmes beszédek használandók azokban a témákban, amelyek nem annyira nagyszerű tárgyban és kevésbé fontos emberek ügyében hangzanak el. A terjedelmes beszéd fajta szavai terjengősek és terjedelmesek, bővében vannak alakzatoknak, és körmondatai hosszan elnyúlnak.³¹⁹

Ezzel szemben tömör, azaz *laconicus* beszédet leginkább politikai ügyekben tartanak, ezt nemcsak a mai szónokok, de Livius és Sallustius is bizonyítja. Keckermann elítéli azokat, akik a *laconismus* használatát vitatják, és a mesterkéeltséggel kapcsolják össze. Vannak helyzetek, amikor szerinte csak a *laconismusszal* lehet élni: „Egyedül a *laconismusnak* van csak ereje, amikor csatába kell menni, ahol az ellenség nem enged késlekedést, és rövid, hatásos beszédet kell tartani a katonák számára. Így ne csodálkozzunk azon, hogy a spártai emberek, akik a háborúra születtek, és a háború edzette meg őket, ilyen beszédekhez folyamodtak. Ezért, ha a dolog természete is ezt tanácsolja, megbocsátjuk az elfoglalt tehetségeknek, hogy röviden és tömören írják akár beszédeiket, akár leveleiket. Ezzel szemben bizony csak mosolygunk azokon, akik akkor is, amikor elég idejük volna, és semmi sem sürgeti őket, írásban és beszédben mégis túlzott rövidezséggel fognak a dologhoz, és nem a közepes stílusnemet veszik célba.”³²⁰

³¹⁸ Soariusra és Sarbiewskire hivatkozik a szintén jezsuita Michael Radau (1617–1684) is *Orator extemporaneus*-ában, amit a váradi református iskola használatára nyomtattak ki 1656-ban. TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus*, i. m. 367–368; az *argutia* elmélete a későbbiekben önálló kifejtést is kap: Jacobus MASENIUS, *Ars nova argutiarum eruditae ac honestae recreationis, in duas partes divisa: Prima est epigrammatum, altera inscriptionum argutarum*, Coloniae Agrippinae, 1687.

³¹⁹ *Systema Rhetoricae*, i. m. 609–615; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 243–247.

³²⁰ „Solus Laconismus valebit, ut si proelium sit ineundum, ubi hostis moram non concedit, stricta atque efficaci oratione feriendi sunt militum animi. Ut mirum non sit, si Lacedaemonii ad bellum nati et bello indurati, eiusmodi orationis genere usi fuerunt. Idcirco ipsa etiam natura suadente ignoscimus viris occupatis, si breviter et stricte scribant, sive orationes, sive epistolas; contra quodam modo ridemus eos, cum satis otii habeant, et nulla magna necessitate urgeantur, magnam tamen in dicendo aut scribendo brevitatem affectant, et non contra mediocritatem tenent.” Uo. 611; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 244.

Lipsius szerint minden életkornak megvan a rá jellemző stílusváltozata: „az ifjak is először a bőségről tesznek tanúbizonyságot a stílusukban, mielőtt ennek a bőbeszédűségnek véget vetnek, és *laconicus*okká nem válnak.”³²¹ Utal arra, hogy Livius, Cassius Dio, Sallustius művei tanúsága szerint a szenátorok, katonák használták ezt a beszéd-fajtát, valamint hogy Angelo Politiano és Justus Lipsius alakította ki ezt a stílusfajtát Plautus, Seneca, Tacitus, Symmachus, Apuleius és más szerzők alapján.³²²

A *laconicus* stílus jellemzője az *ellipsis* (kihagyás), *paronomasia* (szójáték), többjelentésű szavak használata, váratlan képzettársítások, az ámulat (*admiratio*) kiváltására való törekvés; Lipsius példája arra, hogy „egy szót gyakran két különböző jelentésben kell használni: *Deus tibi servet hanc mentem et te rei publicae*.”³²³ A másik példa abból a levélből való, amelyben Justus Lipsius Utrecht városának a jóakarátát köszönte meg: „*Quod eo maius vestrum beneficium, quia tam munus in re et in verbis in immunem, id ne ultra sim, verborum saltem et scripti munus hoc capite*.”³²⁴ Itt a *munus* és *immunis* szavak összecsengése éri el ezt a hatást. A *paronomasiára* példa: „*In epistolis, si a decoro nihil abitur, omnia recta, et si non usquequaque recta*.”³²⁵ Annak, hogy Keckermann a legkorszerűbb retorikaelméleti irányzatokra is tekintettel van, Lipsius gyakori idézése a jele: csak ebben a fejezetben tíz alkalommal hivatkozik rá.³²⁶

Azt a példát, ami IV. Henrik követének beszédéből származik, amit VIII. Kelemen pápa jelenlétében mondott el 1597-ben, két alkalommal is idézi: egyszer az *abrupta peroratio*, máskor az *aposiopesis/reticentia* (elhallgatás) példajaként:

„Caeterum in peroratione etiam hoc moneamus, quod sicut exordia abrupta valde sunt nervosa et efficacia, ita quoque debeamus perorationes abruptas usurpare, praesertim in orationibus

„Exempla Ciceronis et aliorum passim occurrunt. Hic placet recens exemplum allegare, cuius quoque mentionem fecimus in doctrina perorationis, quod extat in oratione Mauriti

³²¹ „De qua re praeclare monet Lipsius in libello de Epistol. instit. c. 10, ubi distinguit stylum puerilem, crescentem et adultum. Et alibi in quadam epistola dicit, quod ut generosae vites prius luxurient, antequam amputentur; ita quoque iuvenes primo luxuriare in stylo antequam luxuriam istam orationis praecedant, et Laconici reddantur.” *Systema Rhetoricae*, i. m. 609; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 243.

³²² Uo.

³²³ „Őrizze meg Isten az egészségedet, és őrizzen meg téged a köz javára.” *Systema Rhetoricae*, i. m. 612; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 245.

³²⁴ „Mert annál nagyobb a ti jótéteményetek, mivel oly nagy kegy az magában is, leírva is, hogy adómentes lettem, azért, hogy ne felejtsem el, legalább ebben a fejezetben nektek szavakkal, azaz írásban adózom.” Uo. 613; magyar fordításban: *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 246.

³²⁵ „A levelekben minden helyes, ha nem tér el az illendőségtől, ha nem is mindenütt helyes.” Uo.

³²⁶ Lipsius stíluselméletét elemzi: Deborah K. SHUGER, *Sacred Rhetoric: Christian Grand Style in the English Renaissance*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1988, 163–164.

Senatoriis, de quibus suo loco docebitur. Libet autem exemplum abruptae perorationis subiicere, ex oratione cuiusdam Mauritii Bressii, quam pro Henrico IV. adhuc superstite Rege Galliarum habuit ad Clementem VIII. pontificem, quae talia est: *Tua igitur beatitas, quae ipsius, ut parentis optimi, sunt partes, tam pium regem foveat et amet, arctissime complectatur. Sin autem propendere et inclinari in lancem alteram libra coeperit: Sed praestat festo faustoque die faustam orationem ominatione fausta concludere.*³²⁷

Bressii, habita ad Clementem 8. Pontif. nomine regis Galliarum anno 1597., quae oratio tali peroratione concluditur: *Tua igitur beatitas tam pium, tam sedi Rom. deditum et addictum regem regnumque foveat, amet, arctissime complectatur, memor quam diu Christianorum regum aequis laudibus imperia vibrabuntur, et regum ipsorum fore et totius rei Christiana disceptatores et arbitros, summos pontifices: Sin autem propendere et inclinari in lancem alteram libra coeperit. Sed praestat festo faustoque die faustam orationem ominatione fausta concludere.*³²⁸

Ugyancsak a közelmúlt eseményeiből származik az a példa, ami az angliai Lőpor-összeesküvés (1605) leírását elemzi mint retorikai gyakorlatot, aminek a segítségével az *exaggeratio* alakzatát mutatja be: „Így ha valaki azt a tételt akarja exaggerálni, hogy a pápisták a spanyol összeesküvőkkel, miután alagutakat ástak a parlament alatt, és puskaport szállítottak oda, azt meggyújtva a királyi palotát, magát a királyt, a király fiát és az ország összes rendjeit akarták felrobbantani és elpusztítani. Ha valaki akarja, az *exaggeratio* argumentumait veheti 1. az alanyból: mert azok a pápisták próbálkoztak ezzel, akik nemrég kötöttek szövetséget Anglia királyával, és azoknak a tanácsosoknak az érdekében szövetkeztek, akik maguk is pápisták voltak; aztán a kijelentés részeiből, mármint [vesszük]: 1. a palotát, sőt a királyi várat, valamint London városának nagy részét, 2. a királyt, aki annyira együgyű természetű volt, hogy az elődeinél jobban hitt a pápistáknak; majd a király fiát, az ország rendjeit stb.”³²⁹

De nemcsak a politikai élet aktualitásaiból, hanem a frissen megjelent retorikai tankönyvekből is bőven merít. A jezsuita Johannes Voellus első ízben 1590-ben megjelent *Generale artificium* című retorikáját³³⁰ és *De ratione conscribendi epistolas* című munkáját

³²⁷ *Systema Rhetoricae*, i. m. 134. (I. könyv, 11. fejezet, *De exordio*)

³²⁸ *Systema Rhetoricae*, i. m. 217. (II. könyv, 15. fejezet, *De figuris peculiariter ornantibus expressionem affectuum*)

³²⁹ „Ita etiam si quis exaggerare velit hanc propositionem: *Pontificii consciis Hispanis cuniculis sub parlamento actis et importato pulvere tormentario eoque incenso palatium regni, ipsum regem, eiusque filium et universos regni ordines, cremare ac disiicere voluerunt. Poterit, si quis velit, argumenta exaggerationis capere 1. ex subiecto: quod Pontificii id tentarunt, qui foedus recens inierant cum rege Angliae, et quod tentarint in consiliarios etiam eos, qui ipsi Pontificii erant; Deinde ex partibus praedicati, nempe, palatium 1. atque adeo etiam arcem ipsam regiam et magnam partem urbis Londinensis. 2. regem, tam simplicis naturae, qui plus ipsis crediderat, quam antecessores eius; deinde regis filium, omnes regni ordines, etc.*” *Systema Rhetoricae*, i. m. 96. (I. könyv, 11. fejezet, *De exaggeratione*)

³³⁰ Voellus művéből több fejezet magyar fordításban: Johannes VOELLUS, *A szónoklás általános elmélete (1600)*, ford. RESTÁS Attila = *Retorikák a barokk korból*, a szemelvényeket válogatta, a kötetet

többször idézi, akárcsak Joannes Gerardus Vossius *Oratoriarum institutionum libri sex* (1606) tankönyvét.³³¹

szerkesztette, a zárótanulmányt írta BITSKEY István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003 (Csokonai könyvtár. Források, 10) 143–155.

³³¹ Vossiusnak ez a műve – a cím hasonlósága ellenére – nem azonos a későbbi, nagyobb terjedelmű, 1630-tól négy kiadásban megjelenő összefoglalással: *Commentariorum rhetoricorum sive oratoriarum institutionum libri sex*, ex officina Joannis Maire, Lugduni Batavorum, 1630; a mű kiadástörténete további kutatást igényel, ugyanis az 1616-ban megjelent harmadik kiadás alcíme „exempla illustriora ad singula causarum genera eorumque status ex Collegio Oratorio cum primis B. Keckermanni”, azaz Keckermann *Dispositiones Orationum sive Collegium Oratorium* című beszédvázlat-gyűjteményéből vett példákat tartalmaz.

Az *amplificatio* alakzatai és a protestáns mártirológia

Keckermann retorikáiban

Keckermann szerint „az *amplificatio* a szónoki mesterség legfontosabb kútfője, ami kiváltképp fontos ahhoz, hogy heves érzelmeket váltson ki a hallgatóban. Aki logikával foglalkozik, ha valóban járatos a logikában, nem bővít, hanem a dolgot egyszerűen fejezi ki, mert nyilvánvalóan az ésszerűsége és a tiszta észre van tekintettel, és arra vágyik, hogy pusztán csak a dolgot ismerje meg. De heves érzelmeket, amire a szónok kiváltképpen törekszik, pusztán magyarázattal és bizonyítással nem lehet hatásosan kelteni, hanem az egyszerű magyarázatoknál és bizonyításoknál bővebb előadásra van szükség.”³³² Miközben a logika és a retorika különbözik egymástól, a retorikában fel kell használni a logika által kidolgozott módszereket. „A kiterjesztéshez leginkább használatos 1. a nemből, 2. az egyediből, 3. a ható okból, 4. a hatásból, 5. a kísérő körülményekből, 6. a részekből vett locusok. Eközben más sincs kizárva, de ahogy mondtam, leginkább ezeket kell megjegyezni a *dilatatio* hasznosságához.”³³³ A nem (*genus*) kifejtéséből származó hatást alkalmazta például Cicero az Archias érdekében mondott beszédében, ahol a költő Archias műveltségét bemutatva tér ki a tudományokkal való foglalkozás közhelyére.

Az amplificatio alakzatai a Systemában és az Ecclesiasticában

„Olykor különösen az előidéző és a végső okból vett bővítést alkalmazzuk a beszédben. Ha valaki Krisztus szenvedéseit akarja előadni, a szenvedésnek az előidéző okaiból veheti az *amplificatio*kat. Mert a szenvedés Krisztus lelkében keletkezett, amikor megtapasztalta azt a rettenetes isteni haragot, és belekóstolt abba az örökös büntetésbe, amit mi, bűnösök,

³³² „*Amplificatio potissimum est Rhetoricae artis caput, pertinens praecipue ad movendos affectus in auditore. Logicus enim, quatenus Logicus est, non amplificat, sed rem simpliciter vel explicat, vel declarat; quia nempe ratio et mens pura quam Logicus respicit, nuda solum modo rem cognoscere cupit. Sed affectus quem respicit orator praecipue, non nuda explicatione aut probatione satis efficaciter commovetur, sed oportet eum rem ampliorem reddere, quam redditur per explicationem et probationem.*” *Systema Rhetoricae*, i. m. 67; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m. 189–190.

³³³ „ad extendum maxime est accomodatus 1. locus a genere, 2. ab individuo, 3. a causa efficiente, 4. ab effectu, 5. ab accidentibus, 6. a partibus. Aliis interim locis non exclusis, sed his ut dixi, potissimum notandis ad dilatandi utilitatem.” *Systema Rhetoricae* i. m. 70; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m. 191.

megérdemlünk. De szenvedésének testi okai is voltak, mert kificamodott és megfeszült minden tagja, ina és ere stb. Ugyanígy, ha valaki a hatásával akarja érzékeltetni a kegyetlenséget, mert az adja vissza az emberek kétségbeejtő és felkavarodott érzéseit, ezt a hatást vagy előidéző okot fogja bővíteni, mivel az istentelen embereknek sem Isten, sem ember nem tud semmi jót ígérni.”³³⁴

Rudolf Agricólától idézi: „Az amplifikálásnak az a legjobb módja, amikor azt a dolgot, amiről beszélünk, a részeire bontjuk és az egészet a részein keresztül mutatjuk be, a részt pedig az egyedi dolgok rendje és felosztás alapján, a fontos részeit a fontos részein keresztül, a lényegest a lényeges részein keresztül. Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy Krisztust a leglángolóbb szeretettel kell szeretni, azzal érvel, hogy értünk, bűnösökért szenvedte el a legsúlyosabb szenvedést. Ezt az érvet bővíti Krisztus szenvedésének a *felosztása* a testi és lelki szenvedésről, amit így lehet mondani: Vajon ki az, aki nem a leglángolóbb szeretettel szereti őt, aki értünk lelkileg szenvedett, aki belekóstolt a szörnyű gyötrelembe, kísértésekbe és az örök büntetésbe, aki megtapasztalta az örök büntetést, aki kiállta az isteni haragnak az elviselhetetlen súlyát, aki testileg is szenvedett, elviselve esendőségét, a siránkozást, a könnyeket, a fáradoalmakat, a virrasztást, az éhséget, a szomjúságot, a megvetést, a becsmérést, a véres verejtéket, a bilincseket, a köpdősést, az ökölcsapásokat, a megvesszőzést, azt, hogy szentséges fejét töviskorona szaggatja, a kereszthordozást, azt, hogy kezét, lábát szegekkel verték át, azt, hogy minden ina és ízülete a fájdalomtól megfeszült és kifordult, a gúnyos megjegyzéseket, miközben haldokolt, végül kereszthalálát az átkozódások közepette.”³³⁵

³³⁴ „Ut, si quis explicet thema de Passione Christi, poterit amplificationes ducere ex causis efficientibus istius Passionis; quod nempe passio in anima Christi orta sit, ex intuitu, horrendae irae divinae et gustu quodam aeternarum poenarum, quos peccatis nostris meriti eramus. Respectu vero corporis, passio orta sit ex distractione et distentione omnium membrorum, nervorum, venarum et arteriarum etc. Sic si quis velit explicare impietatem a proprio effectu; nempe quod reddat hominum conscientias afflictas et turbatas, dilatabit hunc effectum vel causam efficientem: quia nempe impii nihil boni sibi possunt polliceri, neque de Deo, neque de hominibus.” *Systema Rhetoricae*, i. m. 72; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m. 193.

³³⁵ „E. g. si quis probare velit, *Christum ardentissime amore complectendum esse*, inde ducto argumento, quia pro nostris peccatis gravissimam passionem sustinuerit. Amplificabit istud argumentum divisione passionis Christi, in passionem animae et corporis, atque ita dicit: Ecquis non ardentissimo amore complectatur eum, qui pro nobis passus est in anima sua, horribiles cruciatus, tentationes et gustum aeternarum poenarum; qui onus irae divinae intolerabile sustinuit, qui in corpore suo toleravit plurimas infirmitates, eiulatum, lacrymas, defatigationes, vigiliam, famem, sitim, contemptum, ignominias, sudorem sanguineum, vincula, conspuationes, colaphos, virgas, lacerationem sanctissimi capitis per coronam spineam, baiulationem crucis, transfixionem clavorum per manus ac pedes omnium nervorum et artuum, saevissimam distractionem et distorsionem, sarcasmos acerbissimos in ipso agone, mortem denique plenam cruciatuum, plenam maledictionis.” KECKERMANN, *Systema Rhetoricae*, i. m. 75; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m. 195.

A mártíromság kérdése, a hitvallás és tanúbizonyság Jézus Krisztus igazságáról, aminek az egyik lehetséges változata akár a tényleges vértanúság és a hitért vállalt szenvedés is lehet, összekapcsolódik Jézus szenvedésével és halálával. Jézus Krisztus szenvedésének részletező leírása retorikai szempontból rokon a mártírtörténetek leírásának részletezésével. Az Agricolától átvett Krisztus-szenvedéstörténet után közvetlenül következik a Makkabeusok szenvedésének a leírása:

„Más példát vehetünk Gregoriusnak a hét Makkabeus fivéről szóló beszédéből, akiknek az édesanyját azért dicséri, mert különösen erős lelkű volt, amiről bizonysgot is tett, amikor végignézte fiainak szigorú megbüntetését. Ezt a dicsérő argumentumot bővíti a büntetésnek a részeivel, így: Ennek az anyának az állhatatosságát nem lehetett semmivel megingatni és megtörni. Nem törték meg a kínzóeszközök, amivel végtagjait törték, sem az előhozott kerekek, sem az éles vaskörmök, sem a dühös vadállatok, sem a kihegyezett kardok, sem a forró fazekak, sem a lángra kapott olaj, sem a kegyetlen csatlósok, sem az embertelen hóhérok, sem a testrészek feldarabolása, sem a szétmarcangolt hús, sem a patakzó vér.”³³⁶

Ez a példa azon hagyomány alapján kapcsolható a mártírtörténetekhez, amely a zsidó vértanúkat keresztény mártírokká formálta. A történet egy variánsát Rotterdami Erasmus rendezte sajtó alá. Az ifjakat kivégző Antiokhosz fontos szerepet kap a Carion-krónikában is: a wittenbergi történelemfelfogás szerinti harmadik világbirodalom végén uralkodik, személye így lesz jelentős az apokaliptikában. Ahogyan Ács Pál megállapította, ebből az eredendően zsidó filozófiai műből katolikus átdolgozáson keresztül hamisítatlan protestáns példázat lett, hiszen a Makkabeusok által fölkinált magatartásminta egyúttal Krisztus követését jelentette.³³⁷

Erasmus *Adagiorum Chiliades* (1508) művének megjelenése után szinte önállósodott a közmondásokkal, szólásokkal foglalkozó tudományág, a paroemiológia, aminek a jelentőségét az adta, hogy mind a régi profán íróknál, mind az Ó- és Újszövetségben nagy számban fordulnak elő ezek a retorikailag megformált gyöngyszemek. A korszak rétorai nem győzik

³³⁶ „Aliud exemplum sumamus ex oratione quadam Gregorii de septem fratribus Maccabeis, quorum matrem laudat a singulari animi robore, quod ostendit in gravissimo supplicio filiorum suorum septem, cuius spectatrix fuit. Atque hoc argumentum laudis amplificat per partes istius supplicii, hoc modo: Matris istius constantiam nihil emollire, nihil flectere potuit. Non instrumenta luxandis artibus accomodata, non rotae propositae, non ferrearum unglatum acies, non furentes bestiae, non enses, qui acuebantur, non ferventes ollae, non spumans ad flammam oleum, non urgentes saevissimi satellites, non crudelissimae carnifices, non membra quae discerpebantur, non dilaniatae carnes, non diffluentes sanguine rivi.” *Systema Rhetoricae*, i. m. 75–76; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i. m. 195; ugyanezt a példát Keckermann Egyházi retorikája is idézi: *Rhetoricae Ecclesisticae*, i. m. 94.

³³⁷ Az Erasmus-kiadás nyomán született átdolgozások (Sztárai Mihály, Bornemissza Miklós, Zombori Antal) értelmezése további szakirodalommal: ÁCS Pál, *A Szent Makkabeusok nevei = „Az idő ósága”*: *Történetiség és történeteszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris–2000, 2001, 165–185.

méltatni ezeket, hiszen Baranyai Decsi János szerint is „bennük különösen érvényesül a szavak és a dolgok bősége, mert azokban, mint a tudományokkal zsúfolt könyvesboltban, elsősorban a költészet és a szónoklás művészetének minden díszítményét a legékesebben feltalálhatod.” A magyar irodalomtörténet számára is ismert Sebastian Frank pedig azért méltatja a paroemiát, mert „kicsinységük ellenére is magukban hordják a sokkal több kibontásának és értelmezésének lehetőségét”, és „mert ez két-három szóval egész prédikációra valót foglal magába, amihez igazán hosszan kellene beszélni, sok ezernyi szó és ívnyi papiros sem lenne elég”.³³⁸ Nem meglepő tehát, hogy Keckermann is így nyilatkozik a hasonlatról: „Ez az eszköz minden szónoknak, de különösen az egyházi szónoknak nagyon hasznos, mivel a Szentírásban gyakoriak az ilyen hasonlatok. Így a hasonlatok segítségével a szónok képes lesz a szentbeszéd nagy részét szenvedélyesen és szépen előadni, mert ezeket az isteni Ige is megtámogatja. Például, amikor Krisztus magát a jó pásztorhoz vagy a szőlőtőkéhez, vagy Isten szavát a búzaszemhez hasonlítja. Így tesz Dávid is a 7. és a 119. zsoltárban.”: 'Szabadíts meg az üldözőimtől és ments meg engem, hogy szét ne tépjenek, mint az oroszlán, szét ne szaggassanak menthetetlenül.' (Zsolt 7: 3)³³⁹

Ezekben a példákban egyaránt kiemelhető az érzékletességre, képszerűségekre való törekvés, de egyben a rejtettség, elfedettségek mozzanata is. A jelképszerűség és utalásosság nem a beszéd díszítésének szolgálatában áll, hanem „uralkodó gondolatalakzatként jelentkezik, mely nélkül nem artikulálódhatnának nyelvileg a transzcendentális és rejtett értelmű metafizikai tartalmak, melyeknek közvetítésére hivatottak.”³⁴⁰ Augustinus, akinek a *De doctrina Christiana* című munkájából Keckermann is gyakorta idéz, azt írja, hogy a lélek Isten iránti szeretetének „a táplálásához és élesztéséhez tartozzék hozzá valamilyen módon mindaz, ami képes értelemben (*figurate*) tárul elénk, hogy mint valamilyen súly, felfelé vagy befelé irányítson bennünket lelki nyugalmunk elnyeréséhez. Ezek ugyanis jobban felkeltik és élesztik szeretetünket, mintha a dolgok pőrén és a szent titkok hasonlatainak segítségével tárulnának

³³⁸ Idézi IMRE Mihály, „*Úton járásnak megírása*”, i. m. 124–125.

³³⁹ „Valde prodest hoc artificium diducendae similitudinibus omnibus oratoribus, praesertim autem Ecclesiasticis, quia in scriptura frequentes fiunt similitudinum comparationes; ita ut saepe magnam concionis partem possit concionator pathetice, et cum magna gratia consumere in similitudinibus, quas verbum divinum suppeditat, ita diducendis. E. g. cum Christus se comparat bono pastori; item, cum se comparat viti; cum verbum Dei comparat semini. Sic quando David Psalm. 7. et 119.” (79.) – A magyar irodalomtörténet-írásban is megfogalmazódott természetesen az az elv, mely a hasonlatban nem csupán a dekoratív-díszítő jelleget veszi észre, hanem szerepet szán neki „az adott vershangulat kifejezésében”. KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Bp., 1992, 26.

³⁴⁰ THOMKA Beáta, *A kinyilatkoztatás alakzatai* = *Uő, Áttetsző könyvtár*, Jelenkor, Pécs, 1993, 11.

elénk.”³⁴¹ Augustinus másutt egész fejezetet szentelt a kérdésnek (*Miért hasznos a Szentírás trópusokban és alakzatokban mutatkozó homályossága*), ahol külön hangsúlyozza annak a fokozott figyelmet és elmélyülést igénylő tevékenységnek a fontosságát, amelyet a bibliai nyelv és szemantika megfejtése igényel.³⁴²

A hosszabb amplifikálás lehet leírás (*descriptio*), finomítás (*politio*) és megjelenítés (*hypotyposis*) „*Hypotyposis*ról beszélünk, ha egy dolgot vagy tettet bővebben adsz elő. Például, ha valaki azt akarja bizonyítani, hogy Krisztust a legnagyobb szeretettel kell szeretni, mert érettünk vállalt szörnyű kereszthalált, ezt az érvet úgy kell hosszasan dilatálni, hogy olyan szenvedéllyel fested le Krisztus szenvedéseit, mint Augustinus: 'Nézd a kereszten függő Krisztus sebeit, a haldokló Krisztus vérét, a megváltó Krisztus jutalmát, a feltámadó Krisztus sebhelyeit. A feje lehanyatlik, hogy megcsókolják, a szíve megnyílik, hogy szeressék, a kezeit ölelésre tárja. Az egész test a megváltást példázza: meg kell ezt fontolni, és vizsgáld meg a szíved mérlegén, hogy egészen a szívedbe zárjad őt, akit éretted szegeztek a keresztfára.’”³⁴³

Keckermann mindkét művében kapcsolatba hozza egymással az érzelmek felkeltését és a *hypotyposis*-t, amit *descriptio graphicá*-nak is nevez.³⁴⁴ Egy másik helyen pedig hozzáteszi: „A görögök ezt *energeiának*, azaz *evidentiának* is nevezik.”³⁴⁵ A múltbéli események tehát bizonyos értelemben a hallgatóság szeme előtt jelennek meg, mintha ők is résztvevői lennének

³⁴¹ Augustinustól idézi: THOMKA Beáta, *A kinyilatkoztatás alakzatai*, i. m. 14–15.

³⁴² Uo. 15.

³⁴³ „*Hypotyposis idem est, ac si dicas pictura alicuius rei gestae et eius latior diductio. E. g. si quis probet Christum summo amore complectendum esse, quia pro nobis horribiles cruciatus sustinuerit, poterit latius hoc argumentum dilatare, depingendo istam Christi passionem, sicut alicubi facit Augustinus, cum ita inquit: 'Inspice vulnera pendentis Christi, sanguinem morientis, precium redimentis, cicatrices resurgentis: caput habet inclanatum ad osculandum, cor apertum ad diligendum, manus extendas ad amplectendum, totum corpus expositum ad redimendum: haec quanta sint, cogita, haec in statera cordis tui perpende, ut totus sibi figatur in corde, qui pro te fixus fuit in cruce.*

*Ita si quis accuset crudelitatem Herodis eo argumento, quod innocentissimos infants occiderit, poterit uti efficacissima hypotyposi istius caedis, quae extat apud Gregorium Nyssenium in Homil. de nativitate Christi: Quis ante oculos narrando ponere possit clades et vulnera, promiscuam illam lamentationem, flebiles puerorum gemitus, matrum eiulationes, partum fremitum ad carnificum manus miserabiliter exclamantium: Ecce nudo ense carnificem, ut sinistâ manu puellum rapit, ut torvis, et micantibus oculis intuetur, ecce matrum retinere conantium repressions, vide extremos filiolorum amplexus: Ecce ut misellus infans simul et matris mamillae adhaeret. Et lethale vulnus per viscera accipit. Ecce ut honesta mater simul et ubera infantis ori admovet, et filioli innocentissimum cruorem toto haurit sinu.’” KECKERMANN, *Systema Rhetoricae*, i. m. 85-86; magyar fordításban: *A retorika rendszere*, i.m. 203-204.*

³⁴⁴ *Ecclesiastica ...*, i. m. 62.

³⁴⁵ *Ecclesiastica ...*, i. m. 96. – az *energeia / enargeia* retorikai kifejezés használatához ld. BORZSÁK István, *Nyelvi energia? = Uő, Dragma*, IV, Telosz Kiadó, Bp., 2000, 427–430.

a megjelenített jelenetnek.³⁴⁶ Ahogy az egyházi retorika elején hatásosan megjegyzi: „Az érzelmeket két dolog, a nagyszerűség és a megjelenítés kelti.”³⁴⁷

A Keckermanntól idézett formula protestánsoknál, például Alstednél, és katolikusoknál, például Carbónál és Granatensissnél is regisztrálható. Úgy tűnik, hogy a *magnitudo* és *praesentia* összekapcsolása összefüggésbe hozható az arisztotelianus episztemológia központi előfeltevésével: eszerint fordított kapcsolat van a tárgy nagyszerűsége, és az erről való tudásunk pontossága között. Amiben van *magnitudo*, az híján van a *praesentiának*, és ugyanez fordítva is igaz. Ez az ősi dilemma Szent Tamáson keresztül került be a keresztény gondolkodásba, ahol az *incarnatio*val és a szentségekkel került összefüggésbe. A megtestesülés és a szentségek ekvivalenciája a retorikai elméletben a látható test szavakban való megjelenítése, azaz metaforája, *hypotyposis* – ahogyan Deborah Shuger alapján össze lehet foglalni azt a problémát, amit a *hypotyposis* ilyen kiemelése mutat.³⁴⁸ Így ez a megjelenítő leírás a dolgokat nemcsak leírja, hanem lefesti, s aki ezt meghallgatja, az sem csak hallja, hanem látja is ezeket. Ennélfogva az egyházi retorikák arra utasítják a szónokot, hogy éljen a megjelenítő leírásokkal, ami nem más, mint a *magnitudónak* és a *praesentiának* az összekapcsolása a retorikában.

A *hypotyposis* szinte dramatizálja az írott szöveget. Keckermann is azt tanácsolja az egyházi szónokoknak, hogy a személyek érzéseit úgy mozgassa meg, mintha színházban lennének.³⁴⁹ Meglehet, hogy Keckermann ebben a kérdésben is a többször idézett egyházatyák példáit követte: Nüsszai Gergely is így akarta a szebasztói negyven mártír emlékét megidézni és róluk mindent elmondani, valamint „küzdelseiket a hallgatóság szeme elé hozni, mint egy

³⁴⁶ Vö. „A *hypotyposis* nem monologikus, valakihez, egy másik személyhez szól, aki bennünket, olvasó-nézőket helyettesít, s akinek érzelmi reakciói megelőzik a mieinket; ez a személy a keresztrefeszítést ábrázoló festmények szélén látható szentekhez vagy apostolokhoz hasonlítható, akik kézmozdulataikkal a hívőket az isteni titok értelméről való elmélkedésre buzdítják. A megszólított érzelmi reakcióinak intenzitásáért a deiktikus szavak és a megfelelő igealakok felelősek, amelyek az ábrázolt eseményt a jelenbe helyezik át. A *deixis*-nek egyébként kettős funkciója van: aktualizál és vizuális illúziót kelt.” KIBÉDI VARGA Áron, *A realizmus alakzatai = Az irodalom elméletei*, IV, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 138–139.

³⁴⁷ „*Moventur affectus duplici ratione: magnitudine et praesentia.*” (60.)

³⁴⁸ Deborah SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance = Renaissance Rhetoric*, ed. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1993, 134–138.

³⁴⁹ „*Hoc enim quia personas velut in theatrum adducit sensibus atque affectibus hominum movendis est peropportunum.*” *Systema Rhetoricae*, i. m. 61.

igazi színpadra (146, 8: *tó paronti theatró*)”.³⁵⁰ (A „teátrum” kifejezést, bár az antikvitásban³⁵¹ és a kora újkorban egyaránt gazdag jelentéstartalma van,³⁵² én „színház”-nak fordítom.)

Ugyanezeket a Keckermann által is idézett egyházatyákat a jezsuita szónoklattanok szerzői is gyakran idézték. Granatensis egyházi retorikájának az amplifikálás értelméről és az érzelmekről írt 3. könyvében retorikai elemzésnek veti alá Gregoriusnak a Keckermann által is bemutatott részletét a Makkabeusok haláláról, majd későbbi fejezetben is folytatja az elemzést.³⁵³ Nicolaus Caussin (1583–1651) a *De eloquentia sacra et humana* című munkájának az érzelmekről szóló 8. könyvében a Makkabeusok történetét Chrysostomus és Nüsszai Gergely leírásában is idézi.³⁵⁴ Gabriel Franciscus Le Jay (1657–1734), aki *Bibliotheca rhetorum* művének 3. könyvében a *De Hypotiposi et Etopeia* fejezetben a két alakzat elméleti megmagyarázása után egy kb. másfél oldalas mintaszónoklatot közöl a hét Makkabeus fivér édesanyjának a dicséretére.³⁵⁵

A szónoknak Krisztust kell megszólítania, dialógust kell alkalmaznia, megszemélyesítésekkel kell élnie: mindez arra szolgál, hogy vizuálissá tegye a

³⁵⁰ „Az arénaként értelmezett teátrum metaforája egyszerre teremti meg a hallgatóság számára az érzelmi és értelmi azonosulás és távolságtartás lehetőségét.” D. TÓTH Judit, *Az emlékezet retorikája – Nüsszai Szent Gergely első homíliája a szebasztói negyven mártír magasztalására* = D. T. J., *Mártírok, szentek, keresztény filozófusok Nüsszai Szent Gergely műveiben*, Bp., Kairosz Kiadó, 2019 (Catena. Monográfiák, 19) 98.

³⁵¹ A szó jelentése lehet: „színhely (ti. ahol valamit látni lehet v. ahol valamit bemutatnak, illetve mutogatnak); színház, színpad; (a római-görög) cirkusz, körszínház (amfiteátrum, ennek is elsősorban a színpada, az aréna); látványosság: nézőközönség, a nézők; színdarab. – Újsz. 1. színház, nyilvános gyűlések színhelye – 2. színjáték, színpadi előadás (produkció) és ennek tartalma: látványosság a szó pejoratív ért.: a gladiátorok, de még inkább a vadállatok elé vetett emberek kiszolgáltatott helyzetére, «halálra szánt» voltára utal.” VARGA Zsigmond J., *Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1992, 435.

³⁵² „A »teátrum anatomicum« az anatómiai gyakorlatokat bemutató terem. (...) A vesztőhely neve Európa-szerte: véres teátrum. (...) Lehet a mai értelemben vett színház, és ne feledjük: a kórházi műtő és a hadszíntér angolul ma is egyaránt *operation theatre*.” R. VÁRKONYI Ágnes, *Teátrumi valóságok* = R. V. Á., *Századfordulóink: Esszék, tanulmányok*, Bp., Liget Műhely Alapítvány, 1999, 83–85; *Theatrum Europaeum: A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren/Die Kronik des Rákóczi-Freiheitskampfes im Kulturkreis Europas*, vál., tan., jegyz. KINCSES Katalin Mária, ford. TUZA Csilla, Bp., Nap Kiadó, 2013, 6–8 (*A 'theatrum' fogalmának XVII – XVIII. századi tartalma* című fejezet).

³⁵³ *Rhetoricae ecclesiasticae sive de ratione concionandi libri sex*, Ludovico GRANATENSI Monacho Dominicano authore, apud Franciscum Zilletum, Venetiis, 1578, 89, 112–114. – Ez a kiadás Granatensis műve mellett Valerius veronai püspök *De rhetorica ecclesiastica ad clericos* c. munkáját is tartalmazza, együttes bemutatásuk: BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8) 41–44.

³⁵⁴ Nicolai CAUSSINI Trecensis SJ, *De eloquentia sacra et humana*, sumpt. Joannis Amati Candy, Lugduni, 1637, 543–545.

³⁵⁵ P. Gab. Franc LE JAY SJ, *Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla complectens, quae tam ad oratoriam facultatem, quam ad poeticam pertinent*, apud Gregorium Dupuis, Parisiis, 1725, 83–87.

természetfölöttit, amit leginkább a katolikus prédikációkban találhatunk. Az *amplificatio* egyszerre szolgálta a *movere* és a *delectare* igényeit.

Keckermannak ez az *amplificatio*s kultusza, amit egyes kutatók a barokk, mások a manierizmus eszményeivel hoznak összefüggésbe, nem pusztán stilisztikai kérdés. Hangsúlyozni kell azonban, hogy *amplificatio*-tanát az *inventio*, és nem az *elocutio*, azaz stilisztika részben tárgyalta, így retorikai rendszerében mélyebben megalapozza. A nyelvi és tárgyi bővítések tehát magának a beszédnek az anyagát jelentik.³⁵⁶

Jellemző a különbség, ha például Nógrádi Mátyásnak a Szent Pál-levél magyarázatával vetjük össze Keckermann beszédvázlat-gyűjteményét. Nógrádinál előfordul, hogy „csak a tanulságot határozza meg, az azt alátámasztó érvek és hasznok kifejtését az igehirdető végezze saját belátása szerint. Leggyakrabban a terjesztés módját bízza a prédikátorra, »*amplifica, amplificetur, amplificabis*« és hasonló fordulatokkal.»³⁵⁷

A *hypotyposis*ról szólva is megerősíthető tehát, hogy minden vallásos beszéd rászorul figurák és trópusok használatára: az, amire a hit munkája irányul, távol van, ily módon csak retorizálással tehető jelenvalóvá. Keckermann is retorikáiban hosszasan érdeklődik „a hitélmény szimulálásának technikái iránt”. A nyelvi bővítés (*amplificatio*) alakzatai egyházi és világi megnyilatkozások befogadói esetében különösen alkalmasak arra, hogy mozgásba hozzák a lelkeket.³⁵⁸

E helyütt bizonyára megér egy kis kitérőt, hogy megvizsgáljuk, milyen viszonyt tételez föl Keckermann a *res* és a *verba*, azaz a dolgok és az őket jelentő szavak között. Részben módosítva vette át Sturm keresztény humanista rendszeréből azt az elgondolást, mely a dialektikának és a retorikának a legszorosabb egységét tételezte fel: a teremtett világ (*copia rerum*) a retorikai képzés által kialakított erény, a *copia verborum* által ismerhető meg, a megismerés és kifejezés között tehát az egységet hirdette.

³⁵⁶ Így az alakzatok és a szóképek nem csupán „esztétikailag, ékítményként értendők (...). Ellenkezőleg: a trópus a nyelvnek nem származtatott, marginális vagy torzult formája, hanem a par excellence nyelvi paradigma.” Paul DE MAN, *A trópusok retorikája (Nietzsche)* = Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái: Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, ford. FOGARASI György, Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1999, 145. – Maga Keckermann is megkülönbözteti egymástól az elokúciós alakzatokat azoktól, amelyek nem az *elocutio* tanára tartoznak, például: *Systema*: „Ad dilatationem ex oppositis pertinet illa figura, quam Rhetores vocant prolepsin, non quidem quatenus est figura, aut quatenus *ornat orationem, sic enim pertinet ad doctrinam elocutionis*, sed quatenus in se continet locum oppositorum, et quatenus in se complectitur tacitam quandam obiectionem, quam orator sibi ipsi movet, etiamsi a nullo alio movetur.” (82.)

³⁵⁷ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul ...”, i. m. 213.

³⁵⁸ OLÁH Szabolcs, *Hitélmény és tanközlés*, i. m. 17.

„Minden beszéd terjedelmessé tehető, egyrészt szavakkal, másrészt dolgokkal – írja Keckermann. Jóllehet a szavak bőségét és kiterjesztését a retorikában később tanítják, nyilvánvaló az *elocutio* tudományában, hogy a szavaknak és a dolgoknak a bősége a gyakorlatban összekapcsolódik. A maga helyén meg fogunk tanítani bizonyos szabályokat a szavak beszédbeli bőségéről. Itt mégis arra figyelmeztetek, hogy kicsi és csekély a szavak bőségére való gond, igen nagy és lényeges azonban a szónok gondja a dolgok bőségére, azaz a bizonyító, magyarázó, bővítő argumentumoknak a bőségére. Mert ez a három dolog van minden beszédben, nem több. A dolgok bőségét követi a szavak bősége. Mert ahogy maguk a szavak és azok jelentése, úgy a szavak bősége is leginkább a dolgoktól függ és a dolgokból származik.”³⁵⁹ Ebben a rendszerben a szavak és az általuk jelölt dolgok szorosan összekapcsolódnak, s ez utóbbi jelentőségét kell a dialektikának hangsúlyoznia, míg a *copia verborum* a retorikai gondolkodás tárgya. Jellegzetesen platónikus vonása ez a 16–17. század fordulóján az irodalomelméleti gondolkodásnak.³⁶⁰

Erasmus *Ecclesiastes*-éből vett példával: „Számos példája van annak, hogyan hatódott meg a római nép, nem beszédben leírt képtől, hanem magától a dologtól, amit a szemük elé tettek. Ugyanis Antonius, miután temetési beszédében a nép előtt Caesart dicsérte és tetteit tehetségéhez mérten szavakba foglalta, végül a halálra sebzett Caesar vértől szennyes díszköpenyét vette elő: Milyen kegyetlenül ölték meg ezt a férfiút az összeesküvők. A beszédet egykedvűen hallgatta a tömeg, de mikor meglátták Caesar köpenyét, annyira felzúgtak, hogy a jelen lévő összeesküvőknek menekülniük kellett, nehogy széttépjék őket. Ilyen nagy ereje lehet egy kéznél lévő tárgynak, de ha az nincs ott, akkor annak képét kell a retorika szabályai szerint

³⁵⁹ „Caeterum omnis oratio ampla redditur, tum verbis, tum rebus. Etsi autem copia atque extensio verborum posteriori loco in Rhetoricis tradatur, nempe in doctrina elocutionis, tamen in ipso usu copia verborum et rerum coniunguntur: et tradentur quidem suo loco praecepta quaedam de copia verborum in oratione. Hoc loco tamen illud moneo, parvam et exiguam illam esse curam de copia verborum, maximam autem et potissimam oratoris curam esse de cura rerum, id est, argumentorum probantium, explicantium et amplificantium; haec enim triplices res sunt in omni oratione, non plures. Quam copiam rerum sequetur copia verborum. Ut enim verba ipsa et eorum significatio, ita quoque verborum copia a rebus potissimum pendet et ex rebus nascitur.” (69.)

³⁶⁰ A szavak és a dolgok platóni paradoxonát tárgyalja: KELEMEN János, *A nyelvfilozófia rövid története: Platónról Humboldtig*, Aron Kiadó, Bp., 2000, 34–35.

kifejezően lefesteni.”³⁶¹ A latin szövegben az *imago depicta* kifejezés szerepel, a vizuális megjelenítésben tehát maga a *res* tesz érzékelhető hatást a hallgatóra.³⁶²

Tárgyaknak a felmutatása a középkori egyházi szónoki gyakorlatban is bevett szokásnak számított. Kapisztrán Szent János „a század más itáliai vándorprédikátoraihoz hasonlóan, a legkülönfélébb színpadias látványelemekkel tette hatásossá prédikációit. (...) A boroszlói ciklus szerkesztője például a »halál tizenkét fájdalmát« (*12 dolores mortis*) tárgyaló beszédbe a következő megjegyzést szúrja: »A beszéd során felmutatott egy koponyát és tükörnek nevezte, amelyben ’mindazt megláthatjátok, amit cselekedtetek és amiben örömetek telt’. ’Nézzétek’, mondta, ’hol van a haj, amit annyira szépnek találtatok, hol van az orr, amellyel illatos dolgokat éreztetek, hol a nyelv, amellyel másokat megszóltatok ... férgek rágják majd.’«³⁶³ Az olasz nyelvű prédikációnál, még ha szakaszonként fordították is, meghatározóbb lehetett a „látvány, a tudat, az élmény, a hangulat”.³⁶⁴ A barokk korig követni lehet ennek a gyakorlatnak az előfordulását, a segnerianus missziók is igénybe vettek a prédikációkon kívül más kellékeket a hallgatóság megindítására: „A körmenetre mindig sötétedés után került sor, mindenfelől fáklyák világítottak, gyászos hangon szólt az ének, majd a prédikátor bűnbánati öltözetben, nyakán kötéllel, fején töviskoronával fellépett az emelvényre. Tüzes buzdító beszéddel biztatta a hallgatóságot a penitenciatartásra, majd elővett egy koponyát, és dialógust folytatott vele a halálról és a pokolbéli kínokról, végül korbácsolni kezdte magát. Ekkor nők és férfiak egyaránt sírni, jajveszékelnéi kezdtek.”³⁶⁵ A jezsuita missziókról szóló korabeli leírások világossá teszik, hogy „a misszionárius elsősorban a »movere« funkcióját teljesítette”,

³⁶¹ „Ubi exempla multa adducit, atque inter alia addit, quomodo admirabiliter commotus sit populus Romanus per imaginem non oratione expressam, sed re ipsa et in medio ob oculos positam. Antonius enim cum oratione funebri Iul. Caesarem laudasset apud populum, eiusque praeclara gesta, quantum potuit, verbis extulisset, tandem extulit Chlamyden Caesaris multis vulneribus perfusam, multoque sanguine contaminatam: En, inquiens, qualem, virum, quam crudeliter trucidarunt coniurati. Orationem sat aequo animo audiebat multitudo, sed conspecto Caesaris pallio, tantus exortus est tumultus, ut coniuratis, qui aderant, fuerit profugiendum ne discerperentur. Tanta nimirum potest rei praesentia, aut, si res non adsit, evidens rei imago per artem Rhetoricam depicta.” (86–87.)

³⁶² Az Erasmus idézte példára éppúgy igaz megállapítás, mint Shakespeare *Julius Caesar*jára, amelyben megtalálhatjuk ugyanennek az eseménynek a leírását. Az ehhez hasonló fogásoknak a célja „úgy bemutatni a jelenetet, mintha az a szemünk előtt játszódna le. Quintilianus jegyzi meg, hogy ilyen hatáskeltés nélkül a páthoszra appelláló felszólításokat nem lehet meggyőzően kifejezni. Antonius nagymértékben kihasználja a holttestnek, azaz a vérnek, a sebeknek, a véres köpenynek a ’jelenlétét’ (...), ugyanis ezek szemmel látható, kézzelfogható dolgok.” Don J. KRAEMER, Jr., „*Alas, Thou Hast Misconstrued Every Thing*”: *Amplifying Words and Things in Julius Caesar*, *Rhetorica*, 1991/2, 173.

³⁶³ GECSER Ottó, *Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban*, Aetas, (XVII)2002, 4. szám, 10.

³⁶⁴ KULCSÁR Péter, *Kapisztrán János*, Gondolat, Bp., 1987 (Magyar história: Életrajzok) 98.

³⁶⁵ SZÁRAZ Orsolya, *Devóció, fegyvelmezés, ellenőrzés: A segnerianus népmissziók funkciói = Nyelv, lelkiség ...* i. m. 339.

még hozzá ezt „igen sikeresen tette.”³⁶⁶ Ehhez hasonlóan írja Tasi Réka: „A 17. század végéről, elsősorban a missziós prédikációk gyakorlatából származik a tárgyak felmutatásának eljárása: lehetnek azok az *arma Christi* egyes darabjai, de lehetnek szimbolikus funkciójú tárgyak is, mint pl. egy fáklya, amely az elkárhozókra váró pokoli máglya lángolását jeleníti meg a hívők előtt.”³⁶⁷

Az amplificationnak a négy haszna tehát Keckermann rendszerében:

1. A kitűzött dolgok megértésében leköti a hallgató figyelmét,
2. világosságot hoz az előadásba és a bizonyításba,
3. hozzásegít az érzelmek felkeltéséhez, amikor megmutatja, hogy mennyire nagy, súlyos és nehéz dologról van szó,
4. erősíti a hallgató memóriáját, mivel nagy benyomást tesz rá, egyszersmind gyönyörködtet, és kellemes benyomást tesz rá.³⁶⁸

Konfesszionalitás és mártírológia Keckermann retorikai műveiben

Ebben az alfejezetben a kora újkori mártírnarratívákat vizsgálom Bartholomaeus Keckermann retorikai műveiben. Miután a *Systema Rhetoricae* és a *Rhetorica Ecclesiastica* című, egymással is szoros kapcsolatban álló amplificatio-fejezeteit áttekintettem, ezután a már Keckermann halála után tanítványa, a danckai Petrus Lossius által megjelentetett, ugyancsak Hanauban közreadott *Dispositiones orationum*³⁶⁹ című beszédvázlat-gyűjteményt, a szónoki beszédek szerkezeti egységeit elemző gyakorlókönyvet mutatom be. (2–3. kép) A fenti

³⁶⁶ SZÁRAZ Orsolya, *Pokoli színház: Az elrettentés eszközei és módszerei a jezsuita penitenciális népmissziókban = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BATHORY Orsolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7) 343. – További példával: SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012 (Csokonai Könyvtár, 49).

³⁶⁷ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, i. m. 189.

³⁶⁸ „Nam primo amplificatio detinet auditoris cogitationem in consideratione propositarum rerum, ita ut uno argumento non satis expenderit id quod dicitur, expendat secundo vel tertio, atque adeo non possit ita facile vagari cogitationibus suis, sed in proposito immorari tam diu, donec illud plene sit consecutus. 2. Amplificatio lumen infert explicationi et probationi, ut nempe tanto illustrius possint intellegi ea argumenta; quae alias breviter ad thematis explicationem vel probationem adducuntur. 3. Amplificatio facit ad movendos affectus, dum scilicet ostendit, quam magna, quam gravis, quam ardua, quam necessaria res sit, de qua in oratione tractatur. Denique et memoriam auditoris vehementer iuvat, dum firmiter et urgenter ei imprimat, simulque delectat et suaviter afficit auditorem animum.” *Systema ...*, i. m. 67–68.

³⁶⁹ *Dispositiones orationum, sive Collegium Oratorium de rebus variis et cognitione dignis*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1615.

Keckermann-művek részleteit úgy választottam ki, hogy segítségükkel a 16–17. század fordulójának mártirológiai témái kerüljenek előtérbe.

Jól ismert jelenség a retorika interkonfesszionális jellege a kora újkori retorikatörténetben. Thomas M. Conley például egyenesen arról ír Keckermannal kapcsolatban, hogy sokkal több köze van a jezsuita kortársaihoz, mint a reneszánsz kor vezető elméletíróihoz vagy éppenséggel Ramushoz – már ami az affektusok tanát illeti.³⁷⁰ Deborah Shuger megfigyelése szerint Keckermann az expresszív és dramatikus beszédalakzatokat (megszemélyesítés, párbeszéd, hypotyposis) javasolja a keresztény szónoknak – akárcsak a Trident utáni katolikus szerzők, s retorikái erősen élnek az affektív elemekkel.³⁷¹ Az ugyancsak amerikai szerzőnő, Jameela Lares szintén azt hangsúlyozza a *Rhetorica Ecclesiastica*-ról írt tanulmányában, hogy Keckermann – katolikus retorikaszerzőkhöz hasonlóan – elsősorban az egyházatyákra hivatkozik (Augustinus, Gregorius Nazianzenus, Gregorius Magnus, Chrysostomos) és az arisztotelészi Rhetorikára alapozva a retorikai invenció szerepét emeli ki.³⁷²

Szellemesen jegyzi meg Lares, hogy a keckermanni retorikák *amplificatio*-fejezete maga is amplifikált, igen nagy terjedelemben foglalkozik a kérdéssel (az *Ecclesiasticának* kb. tizedét teszi ki az *amplificatio*).³⁷³

A Keckermann által is idézett egyházatyák hívják föl arra a figyelmet, hogy ebből a szempontból is megtörténik az egyháztörténet protestáns átértelmezése, amit az emlékezhelyekért vívott küzdelem interpretációs stratégiáiként is értékelhetünk. Ezzel párhuzamosan a görög és latin egyházatyák művei a mártírnarratíva megalkotásában a katolikus, de a protestáns szerzők számára is egyaránt például szolgáltak a kora újkorban.³⁷⁴

Miután a két rendszerező retorikakönyv példáit megvizsgáltam, a *Dispositiones orationum* – alcíme alapján *Collegium oratorium* – beszédvázlat-gyűjtemény néhány részletét értelmezem. A tankönyv összesen 51 témát fejt ki a „gyakorlás végett”, melyek között egyrészt bibliai történetek és a római történelemből vett példák, másrészt a szerző saját korához közelítő,

³⁷⁰ Thomas M. CONLEY, *Rhetoric in the European Tradition*, Chicago, University of Chicago Press, 1994, 159.

³⁷¹ Deborah K. SHUGER, *Sacred Rhetoric*, i. m. 91.

³⁷² Jameela LARES, *Classical and Christian Conflicts in Keckermann's De Rhetoricae ecclesiasticae utilitate = Advances in the History of Rhetoric: The First Six Years*, ed. Richard Leo ENOS, David E. BEARD, West Lafayette, Ind., Parlor Press, 2007, 206.

³⁷³ Uo. 205.

³⁷⁴ Vö. D. TÓTH Judit, *A kora keresztény mártíromság kérdései Boudewijn Dehandschutter kutatásainak tükrében*, *Studia Litteraria*, 2012/3–4, 267–280.

kortörténeti érdekességű események elbeszélései szerepelnek.³⁷⁵ A kötet előszava Johann Sturmnek a lauingeni iskola megnyitására írt beszédére is utal, ez is az egész műnek a konfesszionális színezetét erősíti.³⁷⁶ Ugyanakkor a református önértelmezés szempontjából meghatározó egyéb szövegek (például: a *Carion-krónika*, John Foxe *Mártírok könyve*) is helyet kapnak a feldolgozandó témák sorában. Ezekből ötöt emelek ki:

(1) Az első Phókasz császár története,³⁷⁷ aminek egyik ismert feldolgozása a Carion-krónikából származik. A Keckermann-mű is ezt adja meg a margón megadott forrásmegjelölés szerint. Phókasz meggyilkolja elődjét, Mauritius császárt, valamint annak egész családját. Phókasz egy alacsony származású katona, és „árulás útján került a trónra, aki illegitim uralmát még azzal is tetézte, hogy hatalmához a pápától kért elismerést. Ez az oka annak, hogy a történet helyet kapott a lutheránus történeteszemléletben is” – ahogyan Öze Sándor összefoglalta a Phókasz-epizód jelentőségét.³⁷⁸ Heinrich Bullinger-i hivatkozással kiemelve: „A pápa Antikrisztus volta a phókaszi fordulat után világlik ki szerinte, mivel a pápák az elsőséget a keresztény egyházak között egy vér- és hatalomszomjas császártól kapták, aki rablógyilkos.”³⁷⁹ Imre Mihály is arra mutatott rá, hogy Phókasz császár alakja Szegedi Kis István művében a pápaság antikrisztusi azonosításának érvelésében szerepel.³⁸⁰

A beszédvázlat-gyűjteményben közölt történet kerek, mindhárom nagy szerkezeti egység (exordium, tractatio, peroratio) kidolgozása szerepel benne, s a szerző fölhívja a figyelmet a szöveg bővítésének a lehetőségére. Például azt ajánlja, hogy a bevezetésben az

³⁷⁵ Ilyenek például a Móric szász választó és Albert brandenburgi fejedelem közti 1553. évi csata, a Nassaui Móric és Albert főherceg közti 1600. évi csata, vagy I. Zsigmond lengyel király tetteinek a leírása.

³⁷⁶ Anton Schindling, *Johannes Sturm, das Gymnasium in Lauingen und die Jesuiten in Dillingen = Johannes Sturm (1507-1589): Rhetor, Pädagoge und Diplomat*, Hrsg. Matthieu ARNOLD, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation) 261–292; Sturm művének magyarországi vonatkozásairól: IMRE Mihály, *Strassburgi Sturm-hatások és minták Szenci Molnár Albert műveiben = Uő, Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16-18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7.) 217, 223–225.

³⁷⁷ *Hypotyposis interfecti a Phoca Imperatoris Mauriti cum coniuge et liberis = Dispositiones orationum*, i. m. 21–25.

³⁷⁸ ÖZE Sándor, *Fokasz császár szerepe az európai és magyarországi protestantizmus történeteszemléletében = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debrecen Egyetemi Kiadó, 2011, II. köt., 528.

³⁷⁹ ÖZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon*, Bp., Magyar Napló, 2016, 292.

³⁸⁰ IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történeteszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában = Uő, Az isteni és emberi szó párbeszéde*, i. m. 176.

általános emberi tulajdonságokból induljunk ki, mert a nagy fejedelmek halála mindig csodálatot és megindulást vált ki az egyszerű hallgatóságból.

A tárgyalást amplifikálhatjuk a császár leírásával, a gyilkosság megelőző okainak elősorolásával, a gyilkosság előjeleinek ismertetésével vagy a következmények leírásával, hiszen Phókasz adományozta III. Bonifác pápának az egyetemes püspök címet. De igen részletesen exaggerálja magát a gyilkosságot is: „Mauritius császárt idős korában, gyermekeivel, sőt feleségével együtt ölték meg, a szolgálói, sőt – a tengerparton – egész Konstantinápoly szeme láttára, ami azt is jelenti, hogy Ázsia és Európa szeme láttára ölték meg.”³⁸¹ A befejezésben pedig az erkölcsi tanításra és az érzelmekre hatásként a könyörületesség fölkeltésére tesz javaslatot.

(2) A második téma, *a meggyalázott és a tisztasága érdekében az önkéntes halált vállaló szűz részletező leírása*, akár egy középkori szent életű apáca legendája is lehetne,³⁸² de a lapszéli forrásmegjelölés szerint Casper Schutzen porosz krónikájának legutóbbi kiadásából származik.³⁸³ Aki a témát szónoki beszédben akarná felhasználni, az – Keckermann szerint – a nemzeti büszkeséget is ki tudná elégíteni, ugyanis míg a görög és római példázatok csodálatra méltóan idézik fel azok erényeit, az északi népekről hasonló történeteket alig lehet olvasni. A történet előzményeihez tartozik, hogy I. Łokietek Ulászló, Nagy Kázmér lengyel király apja, miután háborút viselt a litvánokkal, majd békét kötött velük, új szövetségeseivel és rutén csapatokkal benyomult a brandenburgi örgrófságba. E pogány és barbár katonák kegyetlenkedését amplifikálni lehet (1.) a részletezés segítségével, ugyanis a támadók nemre, életkorra és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül mindenkivel kegyetlenkedtek, 140 falut és ugyanennyi kolostort dúltak fel, és egészen Odera-Frankfurtig jutottak el, (2.) az időbeli körülmények alapján, azaz 1326-ban történtek a hatalmas pusztítások, (3.) az északi népek szokása szerint nem harci cselekményekkel, hanem inkább kegyetlenkedéssel zaklatták a lakosokat.

Egy barbár vezér, akit bojárnak neveztek, egy kolostor elfoglalása után szemet vetett egy előkelő szűzre, de sem kedveskedéssel és csábítással, sem fenyegetéssel nem érte el célját, és a szűzet erővel akarta megszerezni. A szűz, látva, hogy nem menekülhet az erőszaktól, cselhez

³⁸¹ *Dispositiones orationum*, i. m. 24.

³⁸² *Hypotyposis nobilissimae virginis ignomiosam et spontaneam mortem subeuntis pro servanda pudicitia = Dispositiones orationum*, i. m. 46–50.

³⁸³ *Historia rerum Prussicarum: Warhaffte und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen*, durch Casper SCHUTZEN, der Stadt Danzig Secretarium, typis et sumptibus Grosianis, Leipzig, 1599. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10141588_00007.html

folymodott: azt mondta a bojárnak, hogy ha megkegyelmez neki, egy olyan varázsigére tanítja meg, amivel sebezhetetlenné teheti magát. A cselekményt a következőképp lehet részletezni: a szűz felajánlotta, hogy a varázsigé erejét nyomban rajta próbálják ki; tehát felkészült a halálra, letérdelt és ezeket a latin szavakat mondta: „Uram, a te kezeidbe teszem le az én lelkemet”; a bojár, nem tudván latinul, hitt a szavak varázserejében, és kihúzta a kardját; a szűz pedig, előrenyújtva a nyakát, bízta a bojárt, hogy vágja le. A bojár egyetlen csapással vágta el a szűz nyakát, és csak ekkor jött rá, hogy becsapták, mert a szűznek értékesebb volt a tisztasága, mint az élete.

Keckermann szerint ezt a részt a pogány és keresztény példákkal való összehasonlítás segítségével kell amplifikálni és exaggerálni (Lucretia liviusi leírása vagy az antiochiai szűz esete). A befejezésben el kell kerülni annak a kérdésnek a tárgyalását, hogy bűnnek tartjuk-e, ha a szűz elszenved a vele megtörtént gyaláztatot, mert az nem szónoklatra, hanem a teológiára tartozik. Ehelyett a versengés érzéseit (*affectus aemulationis*) kell felkelteni: mi is inkább a halált válasszuk, mint a gyaláztatot.

Szörényi László, Kecskeméti Gábor és Szekler Enikő föltárta a történet ókori előképeit, majd néhány kora újkori előfordulását.³⁸⁴ Az eredetileg a diocletianusi keresztényüldözéshez kapcsolódó vándortörténetet több antik szerző is idézi, s a mártírexemplum ebben a formában olvasható Pázmány Péter, majd Káldi György prédikációiban.³⁸⁵ A történet egy másik változata azonban – már I. Łokietek Ulászló korába helyezve – bekerült a humanista krónikahagyományba; Salomon Neugebauer *Historia rerum Polonicarum ...* című munkája még mint *monacha* (apáca) említi a példázat hősnőjét,³⁸⁶ akit a Keckermann által idézett Schutzen *Historia rerum Prussicarum ...* című műve már *virgó*-nak nevez. Azonban ennek a protestáns változatnak is lehetett hazai olvasója: Paulus Tartzianus besztercebányai evangélikus lelkész Lőcsén, 1622-ben megjelent prédikációjában idézi a brandenburgi szűz történetét; figyelemre méltó, hogy ezt a történetet „ismert”-nek nevezte.³⁸⁷ Tartzianus akár a lengyel vagy

³⁸⁴ A vándortörténet Szörényi László által idézett egyik változatában a szűzleányt Euláliának hívják; a történet Ariostónál is előfordul, illetve az Ariosto-filológia lengyel forrás alapján – 1326-ba helyezve – Vencel király uralkodásához köti az eseményt: SZÖRÉNYI László, *Szexualitás és erotika a XVIII. századi gyóntatási kézikönyvekben* = SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Kortárs Kiadó, Bp., 2002, 140–141.

³⁸⁵ KECSKEMÉTI Gábor–SZEKLER Enikő, *Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai* = *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka–BAJÁKI Rita, Mondat Kiadó, Vác, 2013, 243–245.

³⁸⁶ Uo. 245.

³⁸⁷ KECSKEMÉTI Gábor–SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 112(2008), 1. szám, 80–81; SZEKLER Enikő, *Egy 17. század eleji lutheránus prédikációs exemplum tárgy történeti háttere* =

porosz történeti műveket is ismerhette, hallgatóságára való tekintettel azonban az is feltételezhető, hogy a keckermanni tankönyvben való előfordulása miatt lehetett a korszakban közzismert a brandenburgi szűz története.

A keckermanni elemzés az esetleges hagiográfiai elemek hangsúlyozása helyett a történelmi eseményeket emeli ki, benne a nemzeti büszkeség érzése dominál, és a katolikus műltszemlélet számára fontos epizód (egy zárda feldúlása, egy apáca állhatatossága) a profán történelem része lesz, amelyben az általános erkölcsi értékek válnak követendővé.³⁸⁸

(3) A harmadik kiemelt téma (*Az Alcyon madár részletező leírása, ami a téli napforduló idején a tengeri sziklákon rakja a fészket és költi ki fiókait*³⁸⁹) szintén nem ismeretlen a korszakkutatásban;³⁹⁰ az antik mitológián és ennek a hagyománynak a későbbi feldolgozásán alapuló keresztény szemlélet egyrészt a téli napfordulóhoz kapcsolódó ünnepkört (a karácsonytól az újévig, majd a vízkeresztig tartó időszakot) nevezte Halcyoniának,³⁹¹ másrészt a keresztény, s benne a református önértelmezés szerint a Halcyon madár az igaz Egyház szimbólumaként jelenik meg.³⁹² Csorba Dávid meglátása szerint a jégmadár mint „az utolsó

Doktoranduszok fóruma: Miskolc, 2008. november 13, szerk. SZÓKE Kornélia, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, Miskolc, 2009, 27–28.

³⁸⁸ Hasonló módon mutatja be a hesseni Szent Erzsébet-kultusz profanizálódását Szenci Molnár is: IMRE Mihály, *A hesseni protestáns Szent Erzsébet-recepció jellemzői, határai Szenci Molnár Albert műveiben* = I. M., *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 274–275.

³⁸⁹ *Hypotyposis Alcyonis sive Alcedonis brumali tempore in scopulis marinis nidificantis et pullos suos excludentis = Dispositiones orationum*, i. m. 70–74.

³⁹⁰ CSORBA Dávid, *A város ó–új jelképe: a jégmadár (Halcyon) = Uő., A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Bp., A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete és a Kálvin Kiadó kiadása, 2011 (*Speculum Historiae Debreceniense*, 6) 64–72.

³⁹¹ Noha Csorba tanulmánya hatalmas forrásanyagot dolgoz föl, példáinak száma bővíthető, például egy naplóban időmegjelölésként (bár évszám nélkül) olvasható: „16. Dec. NB. Ab hoc die Decembris, dies Halcyoniades inchoantur; et 29. die Mensis istius finiuntur Cosmice”, valamint „29. Dec. NB. Hoc die, finiuntur dies Halcyoniades, sive Brumales vocati”. *Diarium Briccii Kokavini et aliorum = Naplók és útleírások a 16-18. századból*, közléteszi SZELESTEI N. László, Universitas, Bp., 1998 (*Historia Litteraria*, 6) 53.

³⁹² A Keckermann ellen több vitairatot is megjelentető Jakob Martini wittenbergi professzort cáfoló Csanaki Máté-mű utalása is alighanem ebben a jelentéskörben mozog: „Nem rémül meg jobban az ellenséges tenger viharaitól, vagy az ellenség fegyvereitől, mint a jégmadár fészkei (*quam nidi Halcyonii*) vagy az a lindosi Athénének szentelt len mellvért, amelyet énekekkel tisztelnek.” (Tóth Orsolya ford.) *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam theologicae* (...) auctore Matthaeo Mant. CZANAKIO Ungaro, Lugduni Batavorum, Ioannes Cornelii, 1625 (*Epistola nuncupatoria*, oldalszám nélkül) (RMK III. 1387); Pósházi János Weér Krisztina felett mondott Magyar halotti oratóijában (1672) ugyancsak olvashatjuk: „Olyan végre az özvegy asszony, mint amaz Halcion madárka, aki mivel fészket a háború tengerén rakja, ritkán vagyon csendes nyugodalma. Hát ez aránt megyen, fejét hová hajtsa, a keserűségnek tengerén evezkedő gyámoltalan özvegy?” Közli: LUFFY Katalin, *„Romlás építőinek fognak nevezetni”: Prédikatori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi fejedelemség válsága idején*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Csokonai Könyvtár, 56) 291.

idők üldözött igaz egyházának, a »vitézkedő Anyaszentegyház«-nak a jelképévé vált, ez pedig a protestáns történelemszemlélet, azon belül is a mártírkép meghatározó jegye.”³⁹³

A mintabeszéd bevezetésében a szerző az év legszomorúbb részével állítja szembe az isteni gondviselésnek azt a jóságát, hogy a jégmadár kiköltheti a fiókáit; mindez kétségkívül jelzi az isteni kormányzás hatalmas erejét.

A tárgyalás legfontosabb részlete, hogy a Halcyon madár a köztük lévő hasonlóságok miatt az Egyházra applikálható. Ezt a gondolatot is több pontba bontva fejti ki: az Egyház is a háborgó tengeren fészkel és költ, ugyanis a földi birodalmakban is zavargások, nyugtalanságok közepette szerveződik; az isteni gondviselés két heti nyugodt időt enged a madárnak a fészekrakásra, költésre. Ugyanígy engedtetik meg az Egyháznak is ez a nyugalmas időszak, hogy iskolákat alapítson, az ifjúságot nevelje, Isten igéjét tanítsa és terjessze.

A befejezésben kell sort keríteni a tanításra és az érzelmek fölkelésére: ez utóbbi itt a könyörgést jelenti, azaz az embereknek azért kell imádkozni, hogy Isten hosszabbítsa meg számunkra a nyugalom, a Halcyonia idejét.

(4) A negyedik téma (*Annak a főbenjáró büntetésnek a leírása, amit ártatlanul szenvedett el Lady Jane Grey*³⁹⁴) már igazi szenvedéstörténet: Lady Jane Grey története, aki VI. Edward halála után mindössze 9 napig lehetett Anglia uralkodója, s a katolikus Mária királynő végeztette ki.³⁹⁵ A keckermanni leírás megadja a szöveg forrását, John Foxe *Mártírok könyvét*.³⁹⁶

A mintabeszéd bevezetése szerint egész Európában nincs még egy olyan ország, ahol több királyi vér ömlött volna ki, mint Angliában. A tárgyalás igen terjedelmes, az előzmények leírása után Suffolk hercegének a lánya, Lady Jane Grey (*Domina Johanna Graia*) fogságba vetését és kivégzésének részletezését tartalmazza. A mintaszöveg méltatja a hölgy erényeit és műveltségét, aki egyaránt jártas lett a latin, görög és héber nyelvben, sőt latinul és görögül szónoklatot rögtönözni is képes volt. Így nemcsak a világ teremtése óta élt valamennyi asszonnyal, de akadémiai címekkel és babérkoszorúval ékesített férfiakkal is föl tudta venni a

³⁹³ CSORBA Dávid, *A város ó–új jelképe*, i. m. 72.

³⁹⁴ *Hypotyposis capitalis supplicii, quo innocenter affecta est domina Johanna Graia = Dispositiones orationum*, i. m. 55–60.

³⁹⁵ SZÁNTÓ György Tibor, *Anglikán reformáció és angol forradalom*, Bp., Európa, 2000, 105–107.

³⁹⁶ *Rerum in Ecclesia gestarum, quae postremis et periculosis his temporibus evenerunt, maximarumque per Europam persecutionum, ac Sanctorum Dei Martyrum, caeterarumque rerum, si quae insignioris exempli sint, digesti per Regna et nationes Commentarii, Pars prima, in qua primum de rebus per Angliam et Scotiam gestis, atque in primis de horrenda, sub Maria nuper Regina, persecutione, narratio continetur*, Autore Joanne FOXO Anglo, Basileae, Nicolaus Brylinger–Ioannes Oporinus, /év nélkül/ 232–238.

versenyt. Megismerjük a történet távoli és közvetlen előzményeit: az apja Lady Jane-t Northumberland hercegének fiához adja nőül, aki azt remélte, hogy miután kizárták a trónöröklésből a spanyol Katalintól származó Máriát és a Boleyn Annától született Erzsébetet, Lady Jane-t választják Anglia királynőjének. A király halála után a nemesek egyetértésével emelték a királynői méltóságra, bár ő ezt nagymértékben ellenezte. Mária közben csapatokat gyűjtött, a két herceget elfogatta és kivégeztette, majd Londonba visszatérve Lady Jane-t is fogságba vetette és halálra ítélte.

A fogságban Lady Jane mindent eltűrve vetette alá magát az isteni akaratnak, és az isteni sugallatból magára vállalt keresztjét hordozta. A leírás hosszasan részletezi a hölgy állhatatosságát. A börtönben keresztény lelkiülettel írja leveleit, latin nyelvű verseket szerez, s azokat szavalja, végül a kivégzése előtt a néphez intéz egy kegyességgel, alázatossággal, keresztény méltósággal teli szónoklatot (*orationem habuit ad populum plenam pietatis, humilitatis et gravitatis Christianae*). Igen részletes a büntetés kifejtése is: a börtönben térdepelve az 51. zsoltárt énekelte (*recitavit Psalmum 51.*); a hóhértól azt kérte, hogy gyors kézzel végezze munkáját; a kivégzése előtt, amikor térdre ereszkedett, megkérdezte a hóhértól, hogy azelőtt vágja-e le a fejét, hogy azt a tőkére hajtotta, mire a hóhér azt válaszolta, hogy nem; mikor egy kendővel takarták el a szemét és az arcát, fölkiáltott: „Mit cselekedjek most? Hogyan találjam meg a tőkét?“, ekkor az ott lévők megmutatták neki, hol van a tőke; mielőtt a bárd lesújtott, ő felkiáltott: „Uram, a te kezeidbe teszem le az én lelkemet!“.³⁹⁷

Az elemzés kitér az összehasonlításból származó *exaggeratio* lehetőségére, amennyiben az ugyancsak kivégzett Boleyn Annával és Máriával, a skótok királynőjével hasonlítja össze: Boleyn Anna nem volt annyira művelt, mint Lady Jane, és idősebb is volt nála, Máriának pedig számtalan súlyos bűne volt, s már felnőtt asszony volt. Ezen túl pópista babonáságra adta magát, és az angol királynő ellen készített elő felségsértést és összeesküvést, amit, ha Lady Jane el is követett, nem a saját akaratából, hanem apja parancsára tette.

³⁹⁷ Szőlősi Mihály *Sion leánya ártatlan ügyét védő hitnek pajzsa ...*, Kassa, 1668 (RMK I. 1968) idézi Johanna Graia mártíriumát; forrása lehet Keckermann tankönyve is, de valószínűbb, hogy közvetlenül Foxe művét használta: „Minekutána az fővételre kivitetett volna, megnyitván az Psalteriumát, az ötvenegyedik zsoltárt egészen elénekli, azután előlszólítván szüzeleány jóakaróit, azokkal magát ruhájából levetkezteti, ezt látván a hóhér, eleibe térdre esik, s úgy kéré Johannát, könyörögjön Isten előtt érte, hogy bocsássa meg bűnét neki, melyet Johanna megcselekedvén, viteték az tőkéhez. Ahol midőn nem nézhetné az tőkét, orcáját befedi s úgy kérdi: »Mit kell immár nékem cselekednem, hol az a tőke?« Melyen az körülállóknek szívek megesvén, egy azok közül kezénél fogva vezeté az tőkére, hol lehajtván fejét így szóla? »Domine in manus tuas commendo Spiritum meum.« És eképpen vágá el az hóhér fejét, életének 17. esztendejében.” *Monda nekik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*, vál., előszó, jegyz. SZABÓ Lajos, Bp., Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, 1982, 55–56.

A befejezésben az együttérzésnek kell uralkodnia: egyrészt kárhozhatóni kell azt a kegyetlen üldöztetést, ami Mária idején egész Anglia-szerte volt, másrészt azért kell könyörögni, hogy Isten ne büntesse Angliát azon előkelő személyek halála miatt, akiket ártatlanul, nagyrészt az Evangélium megvallása miatt gyilkoltak le.

(5) Az ötödik példa a Szent Bertalan-éj részletező leírása;³⁹⁸ a beszéd bevezetésében az egész emberi nem egyik legnagyobb gáztettének nevezi a gyilkosságsorozatot, majd azzal folytatja, hogy bárcsak soha ne kellene beszélni róla, de ha már megtörtént, akkor el kell mondani; különös jelentőséget adhat a beszédünknek az, ha az események megtörténésének évfordulóján, augusztus 22-én és az azt követő napokban hangzik el.

A tárgyalást az előzmények és az okok elősorolásával kezdi (hatalmas üstökös föltűnése, a királyi esküvő terve, majd annak megvalósulása). Magát a vérengzést két részre kell bontani: egyrészt de Coligny admirális meggyilkolását kell részletezni, másrészt a megszámlálhatatlan tömegét. A gyilkosság következményei közt megemlítendő, hogy az admirális holttestét az ablakon dobták ki, fejét levágták, amit a király a pápának küldött ajándékba. A leírást bővíteni kell a többi meggyilkolt bemutatásával is:

„Megborzad a lelkem, hallgatóim, nem tudom, mit mondjak előbb, mit később, és bizony senki sem tudja pontosan előadni, hogy milyen volt a legyilkoltak kiáltozása, milyen a haldoklók jajveszékése, milyen az asszonyok sírása; az ablakokból, a tetőkről, a falakról fejjel lefelé hullanak a leányok, az öregeket előrángatják fekhelyeikről. Olyan nagy volt az a mézárulás, hogy Európa legnagyobb városában egyetlen utca sem akadt, ami ne úszott volna a vérben, és nem akadt egyetlen olyan járókelő sem, aki nem vérezte be a lábát és lábbelijét. Végül amplifikálja az a nagyszámú ember, akiket legyilkoltak: köztük volt a jeles férfiú, Petrus Ramus, akit gladatori kegyetlenséggel gyötörték meg kicsiny szobájában, ahol lakott, először minden pénzét elszedték, majd miután megsebesítették, az ablakon kidobták, és a testét egy csapat oktalan iskolás hurcolta végig a város terein, miközben botokkal ütlegelték.”³⁹⁹

³⁹⁸ *Hypotyposis lanienae illius immanissimae Parisiensis, quae patrata est Anno 1572. 24. Aug. et sequentibus aliquot diebus = Dispositiones orationum*, i. m. 31–36.

³⁹⁹ „Horrescit mihi animus, Auditores, nescio, quid primo, quid postremo dicam: et sane nunquam vobis quisquam satis dixerit, quantus ibi fuerit mactatorum clamor, quantus morientium eiulatus, quantos mulierum ploratus: de fenestris, de tectis, de muris praecipites cadunt faeminae iuvenes, senes rapiuntur e lectis, tanta haec fuit laniena, ut nulla in urbe totius Europae maxima, non inveniretur platea, quae non flueret copiosissimo sanguine: nemo etiam ambulantium inveniretur, qui calceos et pedes sanguine non tinxisset. Denique amplificetur a praecipuis nonnullis partibus sive individuís eorum qui caesi sunt, inter quos fuit Clariss. vir Petrus Ramus, qui a lanistis in cellulam, in qua habitabat, pertractus, depensa primum pecunia omni, aliquot acceptis vulneribus de fenestra praecipitatur, et corpus eius ab insanientibus nonnullis scholasticis per urbis plateas tractum scuticis et virgis caeditur.” uo. 35; magyar

A befejezésnek tanító jellegűnek (*didascalia*) kell lenni. Legfontosabb megállapítása, hogy a római pápa, azaz az Antikrisztus sátáni hatalmát csak efféle gyilkosságokkal tudja fenntartani; el kell ítélni az Antikrisztus uralmát, és imádkozni kell, nehogy máshol is ilyen vérengzésre kerülhessen sor.

A kora újkorban a mártíromság témája számtalan változatban és műfajban jelenhetett meg; a keckermanni tankönyvek nem mártírtörténetek, de egyes részei erre a témára is reagálnak. A beszédvázlat-gyűjteményből idézett részletek a katolikus–protestáns szembenállás idején, erősen polemikus közegben egy-egy, a protestáns önértelmezés szempontjából fontos szöveg retorikai elemzését végzik el abból a célból, hogy a beszédek retorikai összetettségének föltárása és tudatosítása után a tanulók maguk is képesek legyenek hasonló beszédek megalkotni. A mintabeszédek nagy hangsúlyt fektetnek az *amplificatio* alakzatainak bemutatására, aminek nagy szerepe van az érzelmek fölkeltésében. A retorikakönyvekben az egyházatyáktól idézett részletek hasonló módon – az *amplificatio* példajaként – mutatják be Krisztus szenvedéstörténetét és kínhalálát. Mindezek arra utalnak, hogy nemcsak a vértanúk hasonlítanak Krisztusra, de történeteik elbeszélése, retorikai megformálása is hasonló lehet. Mind Lady Jane Grey, mind a brandenburgi szűz ugyanazokkal a szavakkal fohászodik az Úrhoz, mint Jézus Krisztus (Lk 23: 46). Bár ez utóbbi történetnek hagiográfiai eredete is lehetne, erről a szöveg nem szól, és a reformációt megelőző idők kegyességének példajaként mutatja be a kolostorból kiragadott szűz esetét, az esemény történelmi körülményeit hangsúlyozva.

fordításban idézi: RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái (Fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből)*, Irodalomtörténet, 2000/4, 489.

Bartholomaei Keckermanni Systematis Rhetorici Epitome (1617)

A legújabb neolatin kézikönyv egyik szerzője, Marc van der Poel aszerint csoportosítja a retorikai tankönyveket, hogy azokat szerzője a tudós közönségnek szánta-e vagy iskolai használatra készítette. Legismertebb példája Vossius, akinek retorikai összefoglalásai több változatban készültek, és rövidített, átdolgozott változatuk került a középfokú oktatásba.⁴⁰⁰ Keckermann nem készített *Systema Rhetoricae*-jéből rövidebb változatot, hanem kéziratának többségéhez hasonlóan arról is tanítványai és barátai gondoskodtak, hogy az alsóbb fokú oktatásban használható, de mérete és ára miatt is elérhető epitome álljon rendelkezésre.

Johannes Mylius rövid életrajzát Zoványi Jenő közölte,⁴⁰¹ a szellemi világ nemzetközi vérkeringésében pedig Howard Hotson helyezte el. Nemcsak ő került kapcsolatba Keckermannnal, hanem bátyja, Michael Mylius is, aki *Disputatio rhetorica profectus Keckermanniam systematis* (Rawicz, 1620) címmel adott ki egy munkát.⁴⁰²

Mylius, bár morva származású volt, 1588-ban lőcsei, 1595-ben késmárki iskolarektor lett, ahonnan kriptokálvinista nézetei miatt kellett távoznia a poroszországi Elbingbe,⁴⁰³ magyarországi kapcsolatait azonban a továbbiakban is fenntartotta és ápolta.

Keckermann még életében Hanauban kezdte el kiadatni a műveit. Itteni első könyve, a *Contemplationes peripateticae de locatione et loco* Guilielmus Antoniusnál jelent meg 1598-ban, majd a nyomdász örökösei folytatták a sorozatot, így az *Epitomét* is Petrus Antonius jelentette meg 1617-ben. Ezek a kiadványok egységes képet mutatnak, címlapjuk tipográfiai

⁴⁰⁰ Marc VAN DER POEL, *Oratory = The Oxford Handbook of Neo-Latin*, eds. Sarah KNIGHT, Stefan TILG, Oxford University Press, Oxford, 2017, 122.

⁴⁰¹ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977. 418.; az összefoglalás teljes címe: *Bartholomaei Keckermanni Systematis rhetorici Epitome succincta praeceptorum prope omnium methodo, pro tironibus in Gymnasio Elbingensi adornata a M. Johanne MYLIO Gymnasii Elbingensis rectore*, Hanoviae, 1617.

⁴⁰² Howard HOTSON, *Commonplace learning*, i. m. 159.

⁴⁰³ „Another unusual example connected to Elbing is that of Johann Mylius (1557–1630), born in Iglau in Moravia, son of a Thuringian Lutheran pastor. It seems that he turned up in the Kingdom of Hungary during his secondary education, then became school rector, firstly in Lőcse from 1588, and from 1595 in Késmárk (also in Spiš), but as a crypto-Calvinist he became a target for Orthodoxy in both places. In 1598 he settled permanently in the more tolerant Prussian Elbing, where he served as rector of the high school until 1630, significantly contributing to the academic character of the school through his educational reforms. The five students from Késmárk who followed Mylius to Elbing can be seen as the initiators of study tours to Prussia.” SZABÓ András Péter, *Bridges to Königsberg: Students from North-East Hungary at Prussian Schools in the First Half of the Seventeenth Century = A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations 1541-1699*, szerk. ALMÁSI Gábor, Szymon BRZEZIŃSKI, HORN Ildikó, Kees TESZELSZKY, ZARNÓCZKI Áron, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014, Vol. 1, 101-120.

megoldásai hasonlóak, az *Epitomén* is a nyomda „Invia virtuti nulla est via” jelmondata olvasható, s a kötetek betűtípusa is megegyezik. Valóságos tankönyvcsaládról beszélhetünk. Ezekhez társult Mylius-összefoglalása az alsóbb évesek számára.

Keckermann retorikája két részre – *Általános rész* és *Különös rész* – oszlik, s az előbbinek I. könyve tárgyalja az inventiót és dispositiót, II. könyve az exornatiót, azaz elocutiót, míg a III. könyv a beszéd megtartásával (a memóriával és az előadással) foglalkozik.

Mylius megtartotta az eredeti *Systema* beosztását, bár nem volt problémamentes, hogy az eredeti változat 720 oldalnyi főszövegét 144 oldalra kellett rövidíteni. Ennek eredményeként az *Epitoméban* a retorikai ismereteknek csak a lecsupaszított vázát találhatjuk, a magyarázatok és a megvilágosító példák többnyire eltűntek.

A korabeli retorikák körében szokatlan eljárás volt, hogy Keckermann az inventio tanában tárgyalta az amplifiatiót (*De amplificatione in genere, et in specie de dilatatione*), méghozzá nagy terjedelemben, 33 lapon. A Mylius-összefoglalásban az arányok helyreálltak, a *De amplificatione* fejezet mindössze 3 lapos, de az is csak azért, mert a szerző az *exaggeratio* tárgyalását is ide vonta.

Érdekes ezt a rövid fejezetet teljes terjedelmében idézni, hogy száraz stílusát összevethessük Keckermann példák tömegét felvonultató előadásával: „Láttuk az egyszerű tétel kifejtését és egy hozzákapcsolt dolog bizonyítását, most mindkettőnek az amplifikációja következik, ami az inventio harmadik fajtája. Ez származhat akár az extensióból, azaz dilatatióból (kiterjesztés), akár az exaggeratióból (fokozás).

Az extensio eszközei azok a locusok, amelyeknek az eredménye a kifejtés és a bizonyítás. A belső elemi locusok közül a kiterjesztésben leginkább használatos 1. a nemből vett locus, amikor az egyeditől vagy a fajtól eljutunk magához a nemhez, a konkrét ügyet átvíve egy általános kérdésre, miközben kitérünk egy közhelyre. 2. Az egyediből vett locusok, amikor példák bővítik a dolgot: ezek a dolgok vagy kitaláltak, mesékből és példázatokból származnak, vagy a történetíróktól vett valóságos példák. 3. A ható okokból, elsősorban a leginkább ösztönzőkből. 4. A kedvező, hasznos, vidám hatásból vett locusok, vagy ezzel szemben a csalárd, ártalmas, keserves hatásból vett locusok. 5. A kísérő körülményekből, leginkább az egyedi körülményekből származó locusok.

Az elemi külső locusok pedig, így a körülményekkel összekapcsoltak, az ellentétesek, az előzmények és következmények leginkább az egyszerű témák bővítésekor használatosak.

A származtatott locusok közül leggyakrabban használatosak a dilatatióban: 1. a felosztás, amikor az egészet visszavezetjük a részeire, ez a *diamesis*, 2. a nem összehasonlítása a fajjal úgy, hogy egy általános kérdést összekapcsolunk egy konkrét ügygel, vagy a minőség

összehasonlítása a hasonlóság alapján, vagy a mennyiség összehasonlítása a megegyező vagy eltérő dolgok locusa segítségével. 3. Az ellentét kiterjeszti a dolgot az antithesis útján, azaz az ellentétes dolgok összegyűjtése útján, vagy pedig a prolepsis útján, amikor elébe megyünk a halk ellenvetésnek, s azt először gyengítjük, majd a leghatározottabban elvetjük.

Még ha, mint láttuk, minden locusból is vehetjük a *dilatatiót*, mégis leggyakrabban három használatos: a *divisio* (felosztás), a *comparatio* (hasonlítás) és az *oppositio* (ellentét), sőt ezek gyakran egyedül is elegendőek a kifejtéshez, a bizonyításhoz, és különösen manapság, a bővítéshez.

Ezek tehát a művészi bővítés locusai. Ugyanígy lehet a művészetén kívüli locus útján, ami tanúság vagy kijelentés, amit vagy a szerző megnevezésével, vagy anélkül idézünk. Ide tartozik a *expositio* (finomítás), amikor a kijelentésnél hosszasan elidőzünk, és vagy magát a kijelentést, vagy a szerzőjét dicsérik. Ennyit az *extensióról*.

Az *exaggeratio* az, amikor az érzelmek növeléséhez valamilyen dolognak a fokozatait sorolják fel, megmutatva, hogy mekkora, mennyire súlyos és komoly dologról van szó. Ennek különösen a témákban van helye, amelyek az egyes emberek, azaz személyek cselekedeteit vagy a velük történt dolgokat tartalmazzák. Többnyire *propositio* (alaptétel) gyanánt vannak kifejezve: ennek a részeiből kell levezetni a fokozó érveket.

A fokozás leggyakoribb eszközei: az elsődleges locusokból az ok, hatás, járulék, és az egyedi témákban a szembeállítás (*obiectum*), előzmény és következmény.

A származtatott locusok közül a *divisio* (felosztás) tartozik ide, azaz amikor megragadjuk a főbb pontokat, és a dolgot kisebb részekre bontva hatásosabban mutatjuk be.

A fokozás gyakran származik az összehasonlításból, amikor a kisebbet a nagyobbbal, a nagyobbat a kisebbel, vagy a hasonlót a vele nem egyezővel hasonlítunk össze, ide tartozik az *incrementum* (növelés) a kisebb és nagyobb dolgok fokozatai alapján, a legnagyobbig víve el az összehasonlítást, továbbá az ellentétből is származik fokozás.

Egyébként a fokozás ellentétje a kicsinyítés (*inminutio et elevatio*); azokkal az érvekkel, amelyekkel egy dolog erősíthető, ugyanúgy gyengíthető is.” (19–21)

Mylius elhallgatja, hogy „az *amplificatio* a szónoki mesterség legfontosabb kútfője, ami kiváltképp fontos ahhoz, hogy heves érzelmeket váltson ki a hallgatóban. A logikával felvértezett szónok, ha valóban járatos a logikában, nem bővít, hanem a dolgot egyszerűen fejezi ki, mert nyilvánvalóan az ésszerűségre és a tiszta észre van tekintettel, és arra vágyik, hogy pusztán csak a dolgot ismerje meg. De heves érzelmeket, amire a szónok kiváltképpen törekszik, pusztá magyarázattal és bizonyítással nem lehet hatásosan kelteni, hanem az

egyszerű magyarázatoknál és bizonyításoknál bővebb előadásra van szükség.”⁴⁰⁴ Ugyanígy hiányzik a logikai és retorikai inventio különbségeinek taglalása,⁴⁰⁵ vagy a hypotyposis említése, ami „a beszédben gyakran kellemes és hasznos”.⁴⁰⁶ Nem találhatjuk az antik auktoroktól a bibliai könyveken keresztül az egyházatyáig terjedő példasorokat⁴⁰⁷ és a Justus Lipsiusra való utalásokat sem.

Az *amplificatio* alakzataira azért mégis van példa Myliusnál. Keckermann ugyanis az *Exornatio* fejezetben újra előveszi ezt a témát (*De figuris pertinentibus ad amplificationem et exaggerationem, simulque ad dispositionem*), és Mylius két fejezetben is kitér erre (*De figuris pertinentibus ad amplificationem, De figuris pertinentibus ad dispositionem*) – igaz, mindössze 1-1 oldal terjedelemben (45–47), s az előbbiben az *incrementum, gradatio* vagy *climax* (fokozás), *congeries* (halmozás), *comparatio* alakzatait világítja meg egy-egy, többnyire Cicerótól vett példával.

A *Systema Rhetoricae* általános részének mindazonáltal az *Exornatio* fejezete a legterjedelmesebb. 390 oldalának 55%-a foglalkozik ezzel a témával. Ez az arány Mylius könyvében némileg módosult, az első rész 67%-a tárgyalja az elocutiót,⁴⁰⁸ átvéve a Keckermann által hozott példák egy részét. A latin költészetből származó szövegrészek párhuzamosan szerepelnek itt a Bibliából, főként a zsoltárokból és az evangéliumokból vett példákkal. A metonymia egyik fajtája tehát „amikor ünnepet mondunk a dologtalanság helyett, mert nem tiltják azt az ünnepnapokon, évszázadot mondunk az abban a században élt emberek helyett, Elbinget mondunk az elbingiak, és Lengyelországot a lengyelek helyett, bíróságot az ítélkezés, erszényt a pénz helyett. Vergiliustól idézve: »Saturnus uralmát« említjük ahelyett, hogy bőség és nyugalom, ami Saturnus uralma alatt volt (Ecl. 4.), vagy azt, hogy »már lángol Ucalegon«, ahelyett, hogy Ucalegon háza (Aen. 2.). Ugyanígy a 34. zsoltárban: »Az Úr szemei az igazakon vannak«, ami annyit tesz, hogy gondot visel rájuk” (30)

Mylius művében csupán a tropusok szintjén jelentkezik az a kettős paradigmarendszer, ami Keckermann minden munkájában érzékelhető. Ez a szemlélet az antikvitás esztétikai,

⁴⁰⁴ *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 189.

⁴⁰⁵ Uo. 190., 195.

⁴⁰⁶ Uo. 203–205.

⁴⁰⁷ Vö. RESTÁS Attila, *Az amplificatio alakzatai Keckermann retorikáiban = Nyelvészet és irodalomtudomány*, szerk. SELYEM Zsuzsa, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2001 (RODOSZ-tanulmányok, I) 27–42.

⁴⁰⁸ Nem úgy, mint az 1696. évi kolozsvári Vossius-kiadás esetében, ahol a mű tartalmi arányai még inkább módosultak: 60 caputjából 51 foglalkozott az elocutióval, míg Vossius kézikönyvének nagyjából a fele. KECSKEMÉTI, „*A böcsületre ...*”, i. m. 45–46.

retorikai örökségét követve e paradigmarendszer kompetenciáját kiterjeszti a Szentírásból származó szövegek értelmezésére.⁴⁰⁹ A retorika Szentírás-magyarázó szerepét mutatja tehát, amikor a bibliai képes beszéd értelmezésére vállalkozik.

Mindkét mű második része a *Rhetorica Specialis*, amelynek jelentős része az affectusok tanával foglalkozik, Myliusnál igen vázlatosan. Egészében kimarad viszont az *Epitoméból* az eredeti mű *De genere dicendi incitato et tracto, lentiori item et argutiori* és a *De lectione et selectione* fejezete.⁴¹⁰ Az előzőben olvashatunk a *laconicus–asiaticus–atticista* beszéd fajta hármasságáról, míg az utóbbiban az antik és kortárs szónokok méltatásáról és az anyanyelvi szónoklás szükségességéről. Mylius olvasói így kimaradnak az anticiceróniánizmus retorikai hagyományainak megismeréséből és a 16. század végének, 17. század elejének irodalmi vitáiból.⁴¹¹

Néhány esetben találtam jelét annak, hogy a rövidebb változatban megőrződött valami a nagy retorikai összefoglalóknak abból a gazdagságából, ami ezeket a műveket a kora újkorra vonatkozó művelődéstörténet forrásaivá teszi. Fentebb már idéztem azt a részt, amelyben megörökíti az utókor számára városát, Elbinget, de nem hiányzik a Lengyelországra való egyéb utalás sem. Az egyszerű téma leírására példa, hogy *Qualis est forma Reipub[licae] in Regno Poloniae?* (17) A nyelvi változások iránti érdeklődésére vallhat a tropusok közül az *onomatopoeia* (szóalkotás) szerepeltetése. Keckermann részletesen meghatározza a fogalmat: „Olyan dologra, amire egyébként van szó, egy másik, hangutánzó szót alkotunk. Ide tartozik a *bombarda* [ágyú], a *sclopetum* [puska] és más efféle szó, amit az új dolgokra alkottunk, ugyanis az új dolgokra új szavakat kell használni, ahogyan sok példa van erre a hajózásról, öltözködésről és építészetéről írt könyvekben, ugyanis e tárgyakban naponként találunk ki új dolgokat.” (172–173) Mylius nem vette át a fenti elméleti meghatározást, csak egy rövid magyarázatot írt tanítványai számára: „A *bombarda* a hadigépezet dörrenését utánozza.” (30)

A keckermanni retorikai tankönyvek magyarországi jelenlétéről és Mylius összefoglalásának használatáról eddig leginkább a sárospataki Református Kollégiummal kapcsolatban lehetett olvasni.⁴¹² A pataki iskolai törvények 1621-től a palatinatusi tanrendet követték. Az oktatásban a melanchthoni örökség érvényesült: Melanchthon *Erotematája* után

⁴⁰⁹ IMRE Mihály, *Antik-humanista és reformátori szemlélet szintézise Melanchthon retorikájában*, Credo, 1997/3–4, 29–37.

⁴¹⁰ *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 238–249, 250–259.

⁴¹¹ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig*, i. m. 438–439.

⁴¹² ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Bp., 1911, 72; MAKKAI László, *A magyar puritanusok harca a feudálizmus ellen*, Akadémiai, Bp., 1952, 83.

Pécseli Király Imre *Isagogesét*, majd Keckermann nagy retorikáját vették.⁴¹³ 1638-tól váltotta ezt a „Keckermann minor”, azaz a *Systemának* Mylius által készített kivonata. „Keckermann jól megszokott az iskolában a logikát illetően, tehát a retorikában is ő a követendő. Mylius összefoglalta Keckermann retorikáját, így azt tanítsa Béneyei úr!” – ahogyan az 1638. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv rendelkezik erről.⁴¹⁴ 1640-ben Tolnai Dáli János, noha Keckermann logikáját Ramuséra váltotta fel, a Mylius-kompendium tanítását megtartotta. Keckermann és Mylius munkái ezután még hosszú időn keresztül használatban voltak, amire az általam a besztercebányai könyvtárban (*Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici*) tanulmányozott Mylius-kötet is bizonyíték: possessorbejegyzései ugyanis 1695–97-ből származnak.⁴¹⁵

⁴¹³ SZILÁGYI Benjámín alapján idézi MOLNÁR Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, MTA, Bp., 1881, 409.

⁴¹⁴ *Zempléni vizitációk 1629-1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, a latin szövegeket fordította GYULAI Éva, SZABADI István, DIENES Dénes, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2008., 101–102.

⁴¹⁵ Kézírtasos bejegyzések az előzéklapon: M. S. Anno Domini 1695. Heic liber est meus. Sum Possesor Hujus Libri Johannes Kmetovini. Sum ex Libris Johannis Kmetovini Senioris anno Domini 1695. A címlapon: ex libris Sum M. Smrtnik Anno Domini 1695. Residentia Soc. Jesu Neosolyi inscriptus 1697. Capituli Neosolien.

**CSANAKI MÁTÉ LEIDENI VITAIRATA KECKERMANN VÉDELMEBEN
(1625)**

(Csanaki Máté *Oratio funebris* bátyja fölött)

Csanaki Máté Leidenben 1625-ben megjelent vitairata, cáfolata (*controversiae*) részben a logikára és filozófiára, részben a teológiára tartozó fölvetéseket tartalmaz, Jakob Martini támadását cáfolja, amelyben a szerző, Csanaki magyarázza és megvédelmezi Keckermann szövegének az értelmét (*textus sensusque Keckermanni explicantur et vindicantur*).⁴¹⁶ A következő évben, azaz 1626-ben már megjelent Martini válasza Csanaki könyvére annak „képtelenségei miatt”,⁴¹⁷ illetve más wittenbergi professzorok is kitérték vitatémának Csanaki könyvét, mint például Johannes Scharf; könyvének címéből az „ikaroszi merészség” szófordulat érdemelhet figyelmet.⁴¹⁸

Csanaki Máté hitvitázó műve: logikai és teológiai megfontolások

Csanaki könyve a terjedelmes főszövegen kívül még négy kísérszöveget tartalmaz: egy 30 lapot kitevő ajánlólevelet (*Epistola nuncupatoria*) „tekintetes és nemzeti felsővadászi Rákóczi György gróf úrhoz”, a későbbi I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez, majd ezt követően Ludovicus Crocius brémai tanár alkalmi versét Csanakihoz. A kötet címlapja is utal arra, hogy a vitairatot követi Csanaki *Oratio funebris* testvére, Csanaki András (†1622)

⁴¹⁶ *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam Theologicae. Quas per universam Keckermanni Logicam Auctori movit Jacobus Martinius, ubi praeterducenta, et fere quinquaginta problemata, plurimis locis textus sensusque Keckermanni explicantur, et vindicantur, autore Matthaeo Mant. CZANAKIO Ungaro. Adjecta ad calcem oratio funebris eodem autore conscripta, Lugduni Batavorum, 1625.*

⁴¹⁷ *Jacobus MARTINI, Disputatio philosophica trimembris, Matthaeum Mant Czanakium Ungarum, propter nonnullas absurditates (...) in controversiis contra praelectiones (...) in systema logicum Keckermanni (...) Jacobi Martini (...) reperiendas absurdissimum (...) hospitem faciens, Wittenbergae 1626.*

⁴¹⁸ *Johannes SHARF, Quadriga quaestionum partim logicarum partim philosophicarum, agitata contra Matthaeum Mant Czanakium Ungarum, qui icareo plane ausu praelectiones Anti-Keckermannianas admodum (...) Jacobi Martini (...) nuperrime refutare conatus est, Wittenbergae, 1628.*

ungvári lelkipásztor fölött,⁴¹⁹ amit *propempticonok* gyűjteménye vezet be, ebben összesen 15 szerző ugyanennyi alkalmi költeményét találjuk.

Csanaki Máté (1595–1636) életrajzát Herepei János foglalta össze, ezeket az adatokat azóta kiegészítette ki a kutatás. Herepei adatai főleg az *Oratio funebris*en alapulnak: a testvérek magyarországi vagyonos családból származtak, és alig voltak kétévesek, amikor a halál elragadta szüleiket. Ezután Báthory István országbíró udvarában nevelkedtek. Csanaki Máté tanult Nagyszombatban, Pozsonyban, Sárospatakon, majd Ausztriában, Morvaországban, ahonnan 1614-ben hazatért, s a gönci iskolába ment továbbtanulás céljából. Innét Rákóczi György alumnusaként külső országbeli akadémiákra bújdosott – ahogyan Herepei fogalmaz. Tíz évet töltött Heidelberg, Bréma, Franeker, Leiden, Oxford, Cambridge, Strassburg, Genf és Basel egyetemén, s 1629-ben orvosdoktorként tért haza. 1636-ban a pestisjárvány áldozata lett, s december 5-én temették Kolozsváron.⁴²⁰

Csanaki Máté könyve abba a hitvitába kapcsolódott be, amelyik az evangélikus Jakob Martini (1570–1649) wittenbergi logika- és metafizika-professzor és a református, akkor már több éve elhunyt Bartholomaeus Keckermann között bontakozott ki, s nem függetleníthető a németországi konfesszionalizáció eseményeitől. Martini több vitairatot írt Keckermann logikával foglalkozó művei ellen,⁴²¹ s utóbb Csanaki Máté munkáját cáfoló disputációsorozatot is szervezett.⁴²² Magyarországon – főleg evangélikus körökben – szintén nagy ismertsége és tekintélye volt. Az 1617-es kötetének ajánlása a wittenbergi egyetem rektora, Thurzó Imre mellett magyarországiakat említ. Közel egy időben négy magyarországi főúr is megfordult Wittenbergben:⁴²³ az 1614-ben beiratkozott Szunyogh Gáspár, az 1615-ben immatrikulált Thurzó Imre és Paczoth Ferenc, és az 1616-ban beiratkozott Ostrosith János.⁴²⁴ Nekik szól

⁴¹⁹ Csanaki András halálának évét a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) példányába írta bele egy korabeli olvasó az *Oratio funebris* első oldalára; a kötet helyrajzi száma: RMK599.

⁴²⁰ HEREPEI János, *Csanaki Mant. Máté* = HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I, *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. Keserű Bálint, Bp.-Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1965, 277–281.

⁴²¹ Jacobus MARTINI, *Praelectiones extemporaneae in Systema Logicum Barth. Keckermanni*, [Wittenbergae], Schurerus, 1617; Jacobus MARTINI, *De loco libri duo. Contra quosdam Neotericos. Accessit eiusdem auctoris De communicatione propria. Liber unus Barthol. Keckermano oppositus*, Wittenbergae, typis haeredum Johannis Richteri, impensis Zachariae Schüreri, 1620.

⁴²² Ld. *Bio-bibliographical Note = Leibniz: Logico-Philosophical Puzzles in the Law: Philosophical Questions and Perplexing Cases in the Law*, eds. Alberto ARTOSI, Bernardo PIERI, Giovanni SARTOR, Springer, Dordrecht-Heidelberg-New York-London, 2013, 176.

⁴²³ *A kora újkori Magyarország-toposzk történetéhez: Paczoth Ferenc (1617) és Johann Fechner (1650) beszédei*, Irodalomtörténeti Közlemények, (122)2018, 4. szám, 490–507.

⁴²⁴ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi ...* i.m. 320–322 (4058, 4072, 4089. szám)

Jakob Martini professzor 1617-es kötetének ajánlása, amelyben kiemeli a magyar hallgatóknak a *logica* iránti iparkodását és heves érdeklődését.⁴²⁵ Ebben Martini reagál Keckermann-nak a magyar hallgatókat említő előszavára is.

Akár furcsának is tekinthetnénk Martini éles támadását Keckermann ellen, különösen úgy, hogy tudjuk: Keckermann retorikai munkái Wittenbergben is megbecsültek voltak: A *Thurzó család és a wittenbergi egyetem* című szegedi kiadványban olvasható Jeremiás Spiegel instrukciója Thurzó Imre tanulmányaihoz, aki a retorikában Keckermannnt tartja elsősorban tanulmányozandónak (*Praecipue vero dominus Keckermannus idipsum praestitisse, non mihi tantum, sed et doctis videtur*).⁴²⁶ Igaz, Spiegel Keckermann-nak egy rövidített változatát ajánlja (*eius viri systema in brevem aliquam epitome contractum*), hogy viszonylag kis munkával és csömörrel, de a legnagyobb haszonnal járjon a tanulás (*majore cum utilitate, minore cum taedio et labore*).⁴²⁷ Azt kell feltételeznünk, hogy Keckermann retorikai és logikai műveinek a befogadása elvált egymástól: míg a retorikák interkonfesszionális közegben is hatottak, és könnyebben elfogadhatóak voltak katolikus, evangélikus vagy unitárius olvasók számára is, addig a logikai munkák erősebben kötődtek a református hitelvekhez.

⁴²⁵ „Sic enim statuo, et haec mea vera, solida immotaque est sententia Sanorum, Doctorumque judicia attendenda esse, non malefunctorum et nihil intelligentium omnia nihilominus se recte arbitrari ac imitari posse sibi imaginantium simiarum somnia et vaniloquia, scommataque audienda. Ideoque TE magnifice ac Illustris Domine, Dn. JOHANNES OZTROZITH DE GHYLETHINCZ, L. B. IN ILLAWA etc., qui bonorum corona et ornamentum es, Te, inquam compello: quippe Tuis laudatissimis literariis conatibus molitio haec chartacea nec prorsus obfutura, nec ingenio tuo judiciosissimo displicitura. *Ut enim Keckermannus singularem industriam et incredibilem in Logicam ardorem Ungarorum sui temporis praedicat, quo ad limam et recognitionem operis sui Logici excitatus sit: sic non possum non, si non maiorem, omnino tamen similem (ut de ceteris disciplinis Philosophicis impresentiarum nihil dicam) in Vobis, Praeillustris Magnificentissime et Generosissime Comes ac Domine Dn. Emerice THURZO, Comes de Arwa Supreme et Perpetue; Dn. Johannes Oztrozith de Ghilethincz L. B. in Illawa etc. Dn. Francisce Paczotth L. B. de Beöky in Nagy Tharkany etc. Dn. Caspare Szuniogh de Jessenitze, Liber Baro in Budetin etc. Domini mei benignissimi, qui Hungariae nationis bellicosissimae, fortissimaeque flos estis, maximopere commendare. Usi insuperetis ejusmodi informatoribus, qui praeter pietatem, quae omnis sapientiae fundamentum est, vos in omni liberali doctrina ac disciplina sedulo, sed et feliciter, ut apparet, exercerent. Quemobrem mecum Boni omnes non possumus non opem maximam, imo fiduciam de vobis certissimam, concipere, quin non faturi demum, sed jammodo singularia Patriae et universae Reipubl. sitis ornamenta et adjuncta. Sic sentimus, et optamus fore, vos, Comes Illustrissime, et Barones Magnifici, et nostra aetate et seculis sequentibus Illustribus personis exemplar, in quod oculos et animum cum suo, populorumque maximo bono conjiciant, Tibi vero, Magnifice et Illustris Dn. Baro Johannes Oztrozith, hoc, quicquid est muneris, offerre volui.” Jacobus MARTINI, *Praelectiones extemporaneae in Systema Logicum Barth. Keckermannii*, [Wittenbergae], Schurerus, 1617, *Dedicatio* (oldalszámozás nélkül) – vö. HAJÓS József, *Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete*, Erdélyi Múzeum, 1994/1–2, 136.*

⁴²⁶ *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624*, s. a. r. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1989 (Fontes rerum scholasticarum, 1) 273.

⁴²⁷ Spiegel instrukcióját elemzi: KECSKEMÉTI Gábor, “A böcsületes kihaladott ...”, i. m. 133–134.

A szakirodalom föltárta, hogy a logika és retorika tudománya milyen mértékben fonódott össze és érintkezett egymással. Ezt a kortársak is pontosan észlelték, s az oktatásban jelentkező hiányosságok miatt vált szükségessé a református iskolák tanrendjének megreformálása, amiben – sárospataki illetősége okán – Csanaki is fontos szerepet vitt: „akik ugyanis a retorikában eredményesek, a logikában teljesen szűkölködnek, akik pedig nyilvános hallgatói a retorikának és logikának, sokszor hiányosak a szintaxisban” – ahogyan azt Miskolci Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyvében írta.⁴²⁸ A teológiában ugyancsak szükség volt retorikai ismeretekre, ugyanis a retorika egyenesen Szentírást magyarázó szerepben tűnt föl: különösen az úrvacsora-tan volt ilyen megosztó az evangélikus és református felfogás között. A polémia elsősorban az *ubiquitas*-tan köré szerveződött, azaz az úrvacsorában valóságosan is jelen van-e Krisztus teste és vére – ahogyan az evangélikusok hitték, vagy pedig a kapcsolat Krisztus teste és vére, illetve a kenyér és bor között csupán metonímikus – ahogyan a reformátusok vallották. A teológusok a Szentírást tehát retorikai elemzésnek is alávetették, és a retorikának így üdvszerző szerepet tulajdonítottak. Ahogyan fentebb utaltam rá, Keckermann logikai műveit előszeretettel idézték hitvitákban, éppen az úrvacsorával kapcsolatban.

A Controversiae paratextusai

Ami a kötet kísérőszövegeit illeti, a Rákóczihoz intézett ajánlás bevezetőjében a peregrináció hasznát ecseteli: a rómaiak Görögországból, a görögök pedig Föníciából, Egyiptomból és más helyekről szerezték az ismereteiket. A következő gondolati egységben azokról szól, akikre az ifjúság nevelését bízta. Közöttük vannak olyanok, akik többet írnak, mint olvasnak, akik csak a hiú dicsőség vágyától adták magukat az írásra. Ezeknél is veszélyesebbek azok, akik úgy írnak, hogy sem másokat nem tudnak megjavítani (*corrigere*), sem ők nem tűrik el, hogy őket kijavítsák.

De olyanok is vannak, akik méltók az igaz dicséretre: ezek közül is kiemelkedik Keckermann, aki bár 17 éve eltávozott, azaz elhalálozott, mégis a filozófia minden részterületén vezető szerepet visz (*in cunctis Philosophiae partibus praestitit*), úgyhogy ennek az új filozófiai szektának a megalapítójaként (*auctor sectae*) tisztelik.

⁴²⁸„Qui in rhetoricam promoti sunt, logica maxime indigent; qui publici auditores sunt logica et rhetorica, multi etiam syntaxi indigent.” *Miskolci Csulyak István zempléni református esperes (1629–1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei = Zempléni vizitációk, 1629–1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, a latin szövegeket fordította GYULAI Éva, SZABADI István, DIENES Dénes, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2008, 64.

Keckermann-nal áll szemben Jacob Martini, aki arra törekszik, hogy Keckermann módszerét az ifjúság kezéből kicsavarja; Csanaki irigységgel és arroganciával vádolja Martinit, ami szerinte már a könyv címéből is kitűnik. A korban gyakran használt jelképet, a Halcyon (jégmadár) képét, mint az igaz egyház jelképét használja Martini ellen.⁴²⁹

A továbbiakban Csanaki visszatér eredeti vállalásához, ahogy írja: „Sokak számára ismeretes, hogy én már hat esztendővel ezelőtt Patakon azoknak a báróknak és nemeseknek, akik velem együtt ott pallérozták a tehetségüket, elkezdtem megadni a választ azokra a dolgokra, amik ebben a műben nehezebbnek tűntek”,⁴³⁰ és a peregrinációja idején sem tett le arról a tervéről, hogy Martini könyvére cáfolatot adjon. Az ajánlás végén ismét Rákóczit szólítja meg: egyrészt ezzel a könyvvel hálálja meg a külföldi taníttatást, másrészt utal Rákóczi előkelő – fejedelmi – származására (*summo Principe nato*).

A brémai Ludovicus Crocius (1586–1653) Csanakihoz írt ajánlóversében az igazság lángnyelvének, fényének, oszlopának, a bölcsesség mesterének, a világos rend kialakítójának nevezi Keckermannnt, majd azzal fejezi be az epigrammát, hogy Csanakit az ifjúság mind a Rajna, mind a Duna mentén is élte. Crocius azért is figyelmet érdemel, mert a *Verbesserungswerk* ambiciózus és sikeres szerzője, Hesseni Móric tartománygróf támogatója. Markáns református álláspontot foglalt el. Brémai professzorként disputált nála Bessenyei F. Mihály és Csanaki Máté,⁴³¹ további tanítványait pedig Verók Attila azonosította.⁴³²

A 15 *propempticon*, útra bocsátó költemény⁴³³ versformái nem túl változatosak: hexameterben, disztichonban, szapphói és aszklépiadészi strófában írt verseket találhatunk köztük. Valamennyi címzettje Csanaki Máté. A versek közlése előtt Csanaki megindokolja, hogy miért bocsátotta közre ezeket a műveket: egyrészt „hogy a papír ne maradjon üresen” – ez egy szokásos szerénykedő formula, másrészt „azért is, hogy barátaim neve (akik közül

⁴²⁹ Vö. CSORBA Dávid, *A város ó–új jelképe*, i. m. 64–72. – Ld. a 387. jegyzetpontot!

⁴³⁰ „Constabat compluribus, me jam ante sexennium, Patachini Baronibus nobilibusque, qui mecum ingenia sua tunc exercebant, responsiones ad ea, quae in hoc opere difficiliora visa sunt, tradere incepisse.”

⁴³¹ IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 204–205.

⁴³² 1631-ben Bellarmino-ellenes *disputatió*ban szerepelt Filkei Szigethi László, Nádudvari András, Jenei G. István, Vári P. Bálint és Szepsi Wendigh András, míg 1639-ben unitárius-ellenes értekezés respondense volt Kisfalvi Cz. Tamás és Kisfalvi N. Tamás: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle: Alte Drucke 1495–1800*, szerk. Brigitte KLOSTERBERG, MONOK István, VERÓK Attila, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 40/1) 260–261.

⁴³³ A műfajra legújabban: MÓRÉ Tünde, *Fertilitas és sterilitas a wittenbergi peregrináció költészetében* = *Speculum: Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére*, szerk. TAKÁCS Levente, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009, 71–84.

néhányan már az örök nyugalommal élvezik) velem együtt fennmaradjon”, s a barátságuk biztos jeleként értékeli ezeket a költeményeket.

A versek szerzői: Vitéz György, Barkolczi László, Szemczi Mihály, Kistályai B. István, Czeglédi F. János, Medgyaszai P. Ferenc, Liszkai András, Meszti János, Arday Bodroszki András, Gyarmati Izsák, Görgényi A. Demeter, Gönczi H. Mihály, Helmeczi M. Márton, Lasztóczi B. István, Pelbárti György.⁴³⁴

Közülük Kistályai, Helmeczi és Lasztóczi hollandiai peregrinációjában voltak Csanaki társai.⁴³⁵ Szemczi, Kistályai, Czeglédi, Meszti, Arday Bodroszki, Görgényi, Helmeczi, Lasztóczi a sárospataki kollégiumban tanultak 1617–1619 között.⁴³⁶

Akik nem szerepelnek a két adattárban, azokról is lehet szórványosan adatokat találni, például Medgyaszait éppen Herepei említi egy könyvbejegyzése kapcsán (1620-ban a tokaji iskola rektora volt),⁴³⁷ Liszkai András 1629-ben Olasziban volt lelkipásztor.⁴³⁸ Úgy tűnik, hogy többségükben az észak-magyarországi térséghez kötődtek, tanulmányaikat Sárospatakon fejezték be, és a pataki kollégium vonzáskörzetében vállaltak lelkészi vagy tanári munkát. *Propempticon*jaikban a szokványos tematikát találjuk: dicsérik Csanaki tehetségét, biztosságot kívánnak neki és bíznak a szerencsés hazaérkezésben. Némelyikben megtalálhatjuk a német föld és az otthon szembeállítását – például Vitéz György írja:

Etsi Teutonicos impavidus focos

Lustras: cum Ungaricis praesto sodalibus

Rursus Pannonico sumere Caecubum

*Praelo condomitum pergis amantibus.*⁴³⁹

Görgényi Demeter versében a Rákócziak neve is feltűnik:

⁴³⁴ A neveket az RMSz alapján egységesítettem: VIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, I., *A kezdetektől 1700-ig*, szerkesztette és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerkesztő munkatársai KIS Elemérné és KOVÁCS Zsuzsanna, Budapest, OSzK, 2008; itt jegyzem meg, hogy a Görgényi nevet (*Demetrii A. Georgeini*) Hörcsik Richárd Görgeinek olvassa (ld. 22. jegyzet).

⁴³⁵ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, ELTE Levéltára, Bp., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15) 218, 219, 222.

⁴³⁶ HÖRCSIK Richárd, *A sárospataki református kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 1998, 46, 47, 48, 55, 59.

⁴³⁷ HEREPEI János, *Csanaki Mant. Máté*, i. m. 277.

⁴³⁸ *Zempléni vizitációk*, i. m. 12.

⁴³⁹ Magyar fordításban: Még ha bátran is szemléled a teuton tűzhelyeket: itt legyél, amikor a szerető magyar társakkal ismét a pannóniai présből az érlelt bort iszod.

*Ito, et Rakocii nomen ad ultimos
Condignis celebres laudibus Africos,
Exornesque focos pulvere Arabico,
Attolens patriae nomen ad aethera.*⁴⁴⁰

A negyedik kapcsolódó szöveg Csanaki Máténak a bátyja, András emlékére tartott halotti beszéde. A humanista életrajzi beszédeknek a 16. század második feléből származó hazai előfordulásáról Szabó András jelentetett meg átfogó tanulmányt, aki négy értelmiségi életrajzot regisztrált; ezek – ahogyan Szabó András is megerősíti: a főnemesek halotti beszédeivel együtt – pótolhatatlan forrásai az egyház- és irodalomtörténetnek.⁴⁴¹ Míg azonban Leonhard Stöckel, Balsaráti Vitus János, Szikszai Fabricius Balázs, illetve Szegedi Kis István külföldön iskolázott, elismert humanisták voltak, velük ellentétben Csanaki András nem járt egyetemre, kimagasló életművet sem hagyott hátra, így emlékét csupán a testvéri kegyelet – az öccse által írt *Oratio* – tarthatta fenn. A beszédből három részletet emelek ki:

Egyrészt Csanaki egy érdekes metaforáját: ahogyan írja: bátyjával együtt kettős igát vettek magukra: az udvar és az egyház igáját (*jugum dico aulicum et ecclesiasticum*), amikor 2 évesen bekerültek Báthory István udvarába, illetve, amikor 7–8 évesen elkezdődött az udvari szolgálatuk – ami során annyi terhes feladatot, ütlegetést viseltek el, hogy annyit még Apuleius számára sem kapott. Csanaki András pedig 17 éves korában levetette magáról ezt az igát, megszökött Báthory felesége, Homonnai Fruzsina udvarából, és egész életére megtanulta, hogy óvakodjon az udvartól. A beszéd tehát egyfajta adalék a magyar reformáció udvarellenes vonulatához is,⁴⁴² s meglepő vélemény Csanakitól, aki Rákóczi támogatásával peregrinált, Kolozsváron pedig a fejedelmi udvar közelében élt.

⁴⁴⁰ Magyar fordításban: Menj, és méltó dicsőítéssel zeng a Rákócziak nevét Africa végső határaiig, és arábiai fűszerrel ékesítsd a családi tűzhelyeket, fölemelve a haza nevét a csillagokig.

⁴⁴¹ SZABÓ András, *A humanista életrajzi beszéd Magyarországon a 16. század második felében = Classica, mediaevalia, neolatina*, II, szerk. HAVAS László, TEGYÉY Imre, Debrecen, 2007, 132–133; SZABÓ András, *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében* = SZABÓ András, *Szepességtől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 2013 (Monographiae Comaromienses, 8) 136–138.

⁴⁴² Ld. JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. és az előszót írta R. VÁRKONYI Ágnes, a szerkesztő munkatársa SZÉKELY Júlia, Gondolat, Bp., 86–103.

A másik adat a sárospataki kollégium történetéhez kapcsolódik: Csanaki elragadtatásában egyetemnek nevezi Patakot, amikor így ír: „tüstént felkeresed Magyarország szemefényét, a tudományoknak a hazai színterét és díszét, a pataki egyetemet” (*ocellum illum Ungariae, literarum regni nostri theatrum et decus, universitatem Patachinam extemplo petis*). Pár sorral lejjebb persze kijavítja: „Épp jókor történt, hogy a hatalmas pataki kollégiumnak (mert helyesen így hívják) a hatalmas rektora, a tiszteletreméltó férfiú, Siderius István Göncre ment” – s Patakra hívta a két testvért. Sideriuson kívül Lővei György, Szenci János és Filiczki János, a jeles neolatin költő nevét emeli ki Csanaki, illetve említi még Suri (Orvos) Mihály és Pankotai András nevét.

Harmadjára a Rákóczi-ház magasztalását kell kiemelni. Az előszóban, a *propempticonok* közt és az *Oratio funebris*ben egyaránt előfordul annak a bőkezűségnek a fölemlegetése, amivel Rákóczi György – még fejedelemmé választása előtt – támogatta a külföldi peregrinusokat, és a pataki kollégiumot is.

Betöltötte-e Csanaki munkája azt a célt, amire szánták (hitvédelmen túl a Rákócziak magasztalása)? A választ majd külföldi könyvtárak és gyűjtemények alapos föltárása, s a könyv hatástörténetének megrajzolása után lehet megadni. Addig csak utalhatok egy Monok István által értelmezett könyvjegyzékre, mely Csanaki halála után keletkezett, s idézte azt a fejedelmi szándékot, hogy Csanaki könyvhagyatékát Danckából hazahozassa, s megszerezze a pataki kollégium, illetve a maga számára.⁴⁴³ Itt van szó Csanaki egy munkájáról (*hanem az mely könyvet maga nyomtatott volt ki vagyon két száz exemplár*), s Monok István véleménye szerint nem valószínű, hogy a Kolozsváron nyomtatott *Az döghalálról való rövid elmélkedés* lett volna.⁴⁴⁴ Másik ismert műve Csanakinak a *Scabiei encomium*⁴⁴⁵ (A rüh dicsérete)⁴⁴⁶ és a most bemutatott vitairat. Alighanem a kettő közül valamelyik a külföldön nyomtatott, s Danckából hazahozott könyve.⁴⁴⁷

⁴⁴³ MONOK István, *Csanaki Máté könyvjegyzéke*, Magyar Könyvszemle, (99)1983/3, 256–262.

⁴⁴⁴ Uo. 258.

⁴⁴⁵ CSANAKI Máté, *Scabiei encomium: Ad nobilissimos Scabianae Reipublicae Scabinos*, apud Joan. Conr. Leopard, h. n., 1626 (RMK III. 1404).

⁴⁴⁶ Legújabbban: MAGYAR László András, *Csanaki Máté tréfás enkomiuma (1626)*, Magyar Könyvszemle, (110)1994, 407–412; a címet TURÓCZI-TROSTLER József „a kopaszág dicsérete”-ként értelmezi: Uő, „Az kopaszagnag diczireti” a tizenhetedik században, Irodalomtörténeti Közlemények, (46)1936, 218–219.

⁴⁴⁷ RESTÁS Attila, *Csanaki Máté Martini-ellenes vitairata Keckermann védelmében (1625) = Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Molnár Dávid. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2) 191–197.

*Keckermann tankönyvei a Sárospataki Kollégiumban
és a református iskoláztatásban*

A Csanaki-vitairat párhuzamául egy másik, időben közeli külföldi nyomtatványból, egy 1618-ban Marburgban megjelent disputációs kötetből lehet idézni, amely ajánlásnak a szerzője Johannes Combachius; az ajánlás ugyancsak Rákóczi Györgyhez szól.⁴⁴⁸ A marburgi kötetben is számos pataki diákot találunk, s ugyanazokat a jeles pataki tanárokat említi, mint pár évvel később Csanaki műve. Hasonló a Rákóczi család (György és Zsigmond) mecénási szerepének a hangsúlyozása is. Mindez fölveti azt a törekvést, hogy a Rákócziak is szoros kapcsolatot tartsanak fenn a németországi református értelmiséggel, s apja után Rákóczi György is igénybe vegye azt a reprezentációs lehetőséget,⁴⁴⁹ amit az ezekhez hasonló nyomtatványok biztosíthattak.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ „Ezt a munkát, nagyságos Gróf, ajánlani akarjuk néked, ... az oka pedig az, amidőn a legkiválóbb férfiak, akik a széptudományok és művészetek tanulóit pártfogóik kegyelméből Magyarországból hozzánk küldték, és azok között nagyméltóságod legtanultabb alumnusát, Lévai Tamást, de másokat is, (akik mindegyikének egyéni szorgalma, olvasottsága és tisztessége akadémiánk számára a legnagyobb mértékben kedves) sokaknak hirdetik az Úr kegyességét, az egyház számára atyai érzelmet és jószágot. Egyszersmind mutatják is a te hatalmas segítségeddel leginkább, hogyan virágzik a pataki gimnázium, hogy az egész Magyarországról oda gyülekeznek, akik a szabad művészetekkel és tudományokkal a lelkek művelésére vágyakoznak, a te költségeddel azon a helyen a tanítással fáradoznak, nemcsak az egyházban a legtekintélyesebb és leghíresebb Suri Mihály úr, de a gimnáziumban híres férfiak a mi bizalmasainkkal, Filefalvi Filiczki János és Szempci János, akikre a legkedvesebb nekem visszaemlékezni.

És mindenki tanúsítja, hogy ragyogóan, állhatatosan követed a legkiválóbb atyádnak, Zsigmondnak, a hajdani erdélyi fejedelemnek a legdicsérendőbb nyomdokait, aki a kegyességnek és a bátorságnak az örök emlékezetét hagyta maga után; ezeknek a virtusoknak a magasztalása a te oly nagy csodálatodra buzdít, hogy azt el nem mulaszthatom.” Idézi: IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció ...*, i. m. 206.

⁴⁴⁹ Szabó András veti föl, hogy a készülő vizsolyi bibliafordítás háttérében is sejthető egy összehangolt református-protestáns propagandahadjárat, amit hazaiak és külföldön tanuló alumnusok Rákóczi Zsigmond érdekében folytattak: SZABÓ András, *Az 1588-as szikszói csata és propagandája* = SZABÓ András, *Szepességtől Biharig*, i. m. 80.

⁴⁵⁰ Más kegyességi–hitvédelmi munkák előszavában is kimutatható, hogy e szövegek feltehetően a főúri reprezentáció részeként is funkcionáltak, hiszen megjelenik bennük a hit terjesztése által garantált dicsőség, a humanista műveltségeszmény, másrészt a megszólított patrónusok a világi tekintély megjelenítését szolgálták: GARADNAI Erika, *Szövegtekintély és főúri reprezentáció a Három Üdvösséges kérdésben = Doktoranduszok fóruma, 2010. november 10.*, szerk. FEKETÉNÉ PÁL Enikő, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, Miskolc, 2011, 27; MARTIS Zsombor, *Czeglédi István kassai prédikátor társadalmi kapcsolatairól műveinek előszava alapján = Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2011. november 8.*, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVICS Éva Livia, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, Miskolc, 2012, 17.

Patakon idősebb Rákóczi György – még fejedelemmé választása előtt – bőkezűen támogatta a kollégiumot. „Patakon 1627–1635 között 131 nemes írt alá az iskolai törvényeknek. (...) Ha nem is volt kiegyensúlyozott a nemesek Patakra áramlása, s ha a tanulásban való elmélyülésük részleteit nem ismerjük is átfogóan, a számok tükrében nem túlzás azt állítani, hogy a Kollégium a felső-Tisza-vidéki – sőt részben az erdélyi – nemesség nevelőiskolája volt.”⁴⁵¹ Utóbb – már fejedelemként – saját fiai számára Gyulafehérváron szervezett udvari iskolát (1637–1640), majd ennek megszűnése után „a kollégium mellett, sőt helyesebben mondva magában a kollégiumban azután is állott fenn külön osztály a főurak és nemesek, s külön a nem nemesek gyermekei számára” Keresztúri Pál vezetése alatt.⁴⁵² De Fehérvár mellett nemesi iskoláról lehet beszélni Patakon 1638-tól Bényei János vezetésével, és 1645-ben Kassán is.⁴⁵³

A század közepén Bethlen Miklóst ebben a gyulafehérvári udvari iskolában Keresztúri Pál is tanította: bár Bethlen Emlékirata szerint „nem a rhetoricába, hanem a logika, filozófia és teológiára vőn.” A tananyagról ennyit jegyzett fel: „Micsoda auctorokat tanított, alig tudom jól leírni, mert mind csak olyan excerpta quaestio-, és responsióból álló írások voltak a kezemben; mindazonáltal, mivel akkor, mikor ő az akadémiákban tanult, a peripatetica és aristotelica floreált, Ramus ellen tusakodtak, Cartesius pedig csak ezen gyermekségemben támada, úgy Coccejus is: úgy tudom, Keckermann logikáját, Timplerus metaphysikáját, Zacharias Ursinus cathechesisét, és maga Aristoteles excerptáit redigálta in quaestiones et responsiones, amint feljebb említém.”⁴⁵⁴

Sárospatakon az oktatásban a melanchthoni örökség érvényesült: Melanchthon *Erotematája* után Pécseli Király Imre *Isagogesét*, majd Keckermann nagy retorikáját vették.⁴⁵⁵ Az 1638–39. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv a pataki iskoláról azt jegyzi föl, hogy „a professor bevégezte Trelcatiust, már Bellarmino *Controversiae* c. művét tárgyalja. [...] Logica, retorika, filozófia és teológiai vitatkozások, görög olvasás, rétor és poéta a pataki iskolából kihaltak.”⁴⁵⁶ 1638-tól váltotta ezt a „Keckermann minor”, azaz a *Systemának* Mylius

⁴⁵¹ DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001, 72–73.

⁴⁵² SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczy György udvari iskolái történetéhez*, Magyar Könyvszemle, Új folyam, 1. szám, 1892–1893, 94.

⁴⁵³ DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál ...*, i. m. 71.

⁴⁵⁴ BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szöveggond. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi, Bp., 1980, 538–539.

⁴⁵⁵ Szilágyi Benjámin István alapján idézi: MOLNÁR Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, MTA, Bp., 1881, 409.

⁴⁵⁶ „Professor absolvit Trelcatium, jam Bellarmini *Controversias tractat*. [...] *Logica, Rhetorica, Disputationes philisophicae, theologicae, Graeca lectio, Orator, Poeta in schola Patakina mortui.*”

által készített összefoglalása: mivel „Keckermann jól megszokott az iskolában a logikát illetően, ugyanő tehát a retorikában is követendő. Mylius összefoglalta Keckermann retorikai kézikönyvét, tehát azt tanítsa Bényei úr!”⁴⁵⁷

A szakirodalom föltárta, hogy a logika és retorika tudománya milyen mértékben fonódott össze és érintkezett egymással. Ezt a kortársak is pontosan észlelték, s az oktatásban jelentkező hiányosságok miatt vált szükségessé a református iskolák tanrendjének megreformálása: „akik ugyanis a retorikában eredményesek, a logikában teljesen szűkölködnek, akik pedig nyilvános hallgatói a retorikának és logikának, sokszor hiányosak a szintaxisban” – ahogyan azt Miskolci Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyvében írta.⁴⁵⁸

Tolnai Dáli János ezt a rendszert zavarta meg, amikor 1640-ben „valóságos irtó háborút indított a régi tankönyvek egy része ellen (...) Keckermann-nak mindössze a rhetorikáját hagyta meg, azt is minden bizonnal csak azért, mert nem magát az eredeti művet, hanem csupán a Myliustól készített kompendiumot kellett tanítani.”⁴⁵⁹ Szakított Tolnai a hitvitázás gyakorlásával is. Az 1642. évi egyházlátogatás során jegyezték fel, hogy „disputációban a derekas controversiákat pápisták és lutheránusok ellen nem igen tractálták, hanem az Amesiusból holmi quaestiókat. A deákság pedig amazt kívánja. A Keckermannus logicáját is és egyetemben a peripatetica philosophiát kívánja a deákság, amint hogy a schola törvénye is azont kívánja.”⁴⁶⁰ A Tolnai által elutasított „második skolasztika”⁴⁶¹ hiányát érezték a pataki deákok is, amikor azt mondták: „A logica volna a deáknak szárnya s körme, ettől fosztja meg.”⁴⁶² Azt is följegyezi az 1642. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv, hogy „az egész coetus azt

Miskolci Csulyak István zempléni református esperes (1629–1645) egyházlátogatási jegyzőkönyvei = Zempléni vizitációk, 1629–1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései, szerk. DIENES Dénes, a latin szövegeket fordította GYULAI Éva, SZABADI István, DIENES Dénes, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2008, 101.

⁴⁵⁷ „Keckermannus familiaris est scholae in logicis, idem ergo etiam in rhetoricis sequendus, Mylius contraxit in compendium rhetoricam Keckermanni, eam itaque D. Bényei doceat.” *Miskolci Csulyak ...*, i. m. 101–102.

⁴⁵⁸ Az 1629. évi egyházlátogatás során jegyzik fel: „Qui in rhetoricam promoti sunt, logica maxime indigent; qui publici auditores sunt logica et rhetorica, multi etiam syntaxi indigent.” *Miskolci Csulyak ...*, i. m. 62, 64.

⁴⁵⁹ ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak ...*, i. m. 72.

⁴⁶⁰ *Miskolci Csulyak ...*, i. m. 143.

⁴⁶¹ „Második skolasztika” – az a protestáns arisztotelizmus (peripatetizmus), amit a padovai Giacomo Zabarellára építve Keckermann fejlesztett ki és alkalmazott sikeresen *Systemáiban*, mely igen alkalmas volt teológiai vitákban katolikusok és evangélikusok mellett az antitrinitáriusok ellen is. A kérdést a „nemzetközi kálvinizmus” szempontjából elemzi: Howard HOTSON, *Commonplace Learning*, i. m. 136–165; SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben*, i. m. 21.

⁴⁶² *Miskolci Csulyak ...*, i. m. 145.

kívánja, hogy [...] a Keckemannus logicáját tanítsa”.⁴⁶³ Miután Tolnai Dáli 1642-ben búcsút vett a pataki iskolától, Keckermann logikáját újra bevették.⁴⁶⁴ Az 1648. évi sárospataki zsinat végzése szerint „a nagyobb mezővárosokban, mint amilyen Miskolc, Rimaszombat, Szikszó, Tállya, Szántó, Ungvár stb., ahol tudniillik nagyobb számú tanuló ifjúságot lehet tartani, a grammatikán, syntaxison és poesisen kívül kiemelten tanítani kell a retorikát” és a logika és a görög nyelv elemeit a haladók számára Pécseli Király retorikája, Keckermann logikája, Károlyi Péter görög nyelvtana segítségével. „A partikuláris iskolákban pedig, amelyek közvetlenül a pataki gimnázium után következnek, tudniillik amelyekből a pataki iskolának gyarapodni kell, mint a gönci, tarcali, keresztúri, liszikai és újhelyi, az alsóbb tudományokon felül, kiemelten tanítani kell Keckermann Logica-ját elméletileg és gyakorlatilag, szintén a görög nyelvet is.” Hangsúlyozza a zsinati végzés azt is, hogy: „Ezekkel alkalmasan összekapcsolhatók a bölcsészet és a hittudomány elemei, a pataki gimnáziumban továbbtanulók kedvéért.”⁴⁶⁵

A továbbiakban megvizsgálándók a Tolnai Dáli által bevezetett változtatások – különösen Keckermann retorikájának a szempontjából. Amint a fenti összefoglalásokból kiderül: Keckermann retorikáját – még ha a rövidebb változatot is – Tolnai Dáli megtartotta, s a filozófia és teológia oktatásában foganatosított radikális lépéseket. Az is fontos adalék, hogy Tolnai Dáli pataki föllépésével egyidejűleg az erdélyi református iskolákban éppen 1639-ben tették kötelezővé Keckermann tankönyveit.⁴⁶⁶

Geleji Katona István 1640-ben I. Rákóczi György fejedelemhez írt levelében a pataki iskolát „az egész magyar nemzetben lévő legnevezetesebb scholának” nevezi, s abban látja a keckermann Logica „kivettetésének” kárát, hogy „az oly mélységesen és mesterségesen írt Logica: hogy abból az tanuló ifjak nem csak Logicában, de még az egyéb tudományokban is, úgy mint az Physicában, Metaphysicában, és még az Theologiában is erős fundamentumot vethetnek, és az hitnek ágazatában támadott agyas ellenvetésekre nagy segedelmet vehetnek, mind az Arrianusok, mind az Papisták, mind pedig az Lutheristák ellen.” Fontos érve Gelejinek az is, hogy „én az magam részéről, Isten után, amit tudok, annak a könynek [!] tulajdonítom, és mennyi sok Logicákat láttam immár, egyet is ahhoz hasonlót nem ítélem lenni. Heidelbergában is mind in Collegio Sapientiae, mind in Casimiriano, azt tanították, és mindenek nagy

⁴⁶³ Uo.

⁴⁶⁴ *Miskolci Csulyak ...*, i. m. 83.

⁴⁶⁵ DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak...: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2000 (Acta Patakina, IV) 283–286.

⁴⁶⁶ MAKKAI László, *A magyar puritanusok harca a feudálizmus ellen*, Akadémiai, Bp., 1952, 83.

böcsületben tartották, az megtapasztalt nagy haszonra nézve.”⁴⁶⁷ Geleji a továbbiakban az Angliában járt „újítóktól” tartva ellenzi a tankönyvi változtatásokat: „ha az Logicának az Scholában való megváltozása succedálna neki, annál nagyobb bátorságot venne oztán az Ecclesiában való újításra is, amikor módja lenne benne.”⁴⁶⁸

Miskolczi Csulyak Imre Rákóczi fejedelemnek írott leveléből az derül ki, hogy „láttuk az visitatióban ő kegyelme miatt az Scholának megböcsülhetetlen káros fogyatkozását, kiváltképpen az nemeseknek kárát, és sokaknak az Romano Catholikusokhoz deficiálását.” Tolnai kollégájáról is – akit Tolnai „böcstelenséggel illetett” – azt emeli ki, hogy „az Scholába serény és hasznos forgolódását, és mind öreg deákság, mind nemesség között serénységét értettük eketig [!] az Scholabeliektől.”⁴⁶⁹ Míg Gelejinél fontos az egyházkormányzati érv, addig Miskolczi Csulyaknál a társadalmi következményekre való utalást is megtalálhatjuk: a pataki kollégium – és annak tanrendje – a református nemesség (és így a fejedelmi politika) igényeit is kielégítette. Ebben pedig hasznos segédeszköznek bizonyulhatott a keckermanni retorika (amihez bizonyára a könnyebben hozzáférhető Pécseli Király Imre-féle tankönyvet is használhatták). Ezt az udvari igényeket kielégítő – a hagyományos gimnáziuminál magasabb fokú – képzést folytató iskolát nevezhették aztán „pataki egyetemnek”.

Később – a pataki kollégium párhuzamául – a váradi iskola érdemelte ki, hogy „egyetemnek” nevezzék. Figyelemre méltó, hogy abban az időben, amikor az „aulica dicendi genus” [!] oktatására is alkalmas *Orator extemporaneus* (1656) is megjelent.⁴⁷⁰

⁴⁶⁷ Geleji Katona István levele, Gyulafehérvár, 1640. október 22. *Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607-1710*, szerk. DIENES Dénes, BALOGH Judit, SZABADI István, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 1999 (Acta Patakina, I) 25.

⁴⁶⁸ Uo. 26.

⁴⁶⁹ Miskolczi Csulyak Imre zempléni esperes levele I. Rákóczi Györgyhez, Sárospatak, 1642. november 18. Uo. 37–38.

⁴⁷⁰ A Váradon 1650. február 19-én lezajlott teológiai disputában (RMNy 2355), amely során a vizsgázó Becskeházi István, a vizsgáztató pedig Tofeus Mihály rektor volt, a bevezetőben *Universitas Varadiensis*-nek nevezik a váradi iskolát. PÁLFI József, *Református felsőoktatás Erdélyben*, EME, Kolozsvár, 2009, 127.

MAGYAR POLITIKUSKÉPZÉS A 17. SZÁZADI STRASSBURGBAN

A strassburgi Akadémia jelentősége a magyarországi peregrinációban Eckhardt Sándor óta közismert,⁴⁷¹ a kutatás azóta is jelentékeny mértékben képes bővíteni a rá vonatkozó ismereteket.⁴⁷² A fejezet első részében az 1616-ban disputáló három magyarországi ifjú (br. Listius Ferenc, gr. Blagay Ursinus István, Öppy Jakab) írásait vizsgálom, és az ő disputációjukat vetem össze Bernegger önálló kommentárjaival, illetve a disputációk sorozatba rendezett kiadásával. A filológiai és rétorikai alapozású jogi-politikai képzés során az antik auktorokból kiindulva modern problémákat is megvitattak, így azt is megvizsgálom, hogy a *simulatio* és *dissimulatio*, valamint a *fama*, *gloria*, *virtus* fogalmi hogyan jelennek meg a magyar történelem bemutatásában. A második egység témája a beszercebányai ifjú Frisowitz Boldizsár terjedelmes politikai *Oratiója* (1627), míg a függelékben néhány, eddig ismeretlen strassburgi nyomtatványra irányítom a figyelmet, amelyek így bővítik a Régi Magyar Könyvtár (RMK III.) és a *Hungarica*-nyilvántartások anyagát.

Strassburg magyar szempontból is kiemelkedő iskolájának történetében 1621 fordulópontot jelent: az intézményt II. Ferdinánd császár hivatalosan is egyetemi rangra emelte.⁴⁷³ Az iskola anyakönyve, illetve megbízható hallgatói névsor is csak ezen időszak után áll rendelkezésre,⁴⁷⁴ így arra, hogy kik jártak ott, többnyire a Strassburgban megjelent nyomtatványokból következtethetünk. Több hazai szerző tekintette már át az intézmény falai közt zajló képzést (bölcsestet, jogtudomány),⁴⁷⁵ és azonosított több, a hazai kutatás előtt addig

⁴⁷¹ ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburgban*, Bp., 1944 (Értekezés a Nyelv- és Széptudományok Köréből, 26); TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca*, Egyetemes Philológiai Közöny 61 (1937), 25–75.

⁴⁷² SZABÓ András, *Magyarországi diákok a 16. századi strasbourg főiskolán = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., Reciti, 2015, 105–114.

⁴⁷³ Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538–1621*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1977.

⁴⁷⁴ Gerhard MEYER, *Zu den Anfängen der Straßburger Universität. Neue Forschungsergebnisse zur Herkunft der Studentenschaft und zur verlorenen Matrikel*, hrsg. Hans-Georg ROTT, Matthias MEYER, (Historische Texte und Studien 11), Hildesheim, 1989; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, ELTE Levéltára, Bp., 2011, 225–236; SZABÓ András, *Magyarországi diákok a 16. századi strasbourg főiskolán = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Reciti, Budapest, 2015, 105–114.

⁴⁷⁵ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”, i. m. 28–35; SZABÓ Béla, *Dionysius Gothofredus magyar hallgatói Strassburgban = „Dum spiro doceo”: Huszti Vilmos 85. születésnapjára*, szerk. SZABÓ Béla, SÁRY Pál, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2000, 191–229.

ismeretlen akadémitát vagy RMNy, RMK, illetve *Hungarica* anyagot.⁴⁷⁶ A disszertáció eme részében arra vállalkozom, hogy – ha szerényebb mértékben is – magam is hozzájáruljak bibliográfiai adatbázisaink, így a strassburgi magyar peregrinációra vonatkozó ismereteink bővítéséhez.⁴⁷⁷

„A német egyetemeken” – ahogyan azt Ritoók Zsigmond összefoglalta – „az ókorral való foglalkozás a történelem és az ékesszólás tanára között oszlott meg.”⁴⁷⁸ Nem volt ez másként a strassburgi Akadémián sem,⁴⁷⁹ ahol az alapító, Johann Sturm (1507–1569),⁴⁸⁰ majd halála után a retorikai képzést átvevő Melchior Junius (1545–1604) jelentett hatalmas vonzerőt a magyarországi értelmiség, a polgári, nemesi vagy főnemesi származású peregrinusok számára. Junius is gyakorlati ismereteket közvetített a leendő politikusok számára, példái között megtalálhatók a cicerói köztársaság-eszme szólamai, de a Jean Bodin-i abszolutista beszédmód elemei is. A politikus szónok számára megengedett a színlelés és leplezés. Peldái közt Bonfinitől származó is van, amikor az ellenállási joggal szembeni érveket sorolja fel.⁴⁸¹ Imre Mihály Junius tanítványainak mintaszónoklatait vizsgálta.⁴⁸²

⁴⁷⁶ MONOK István, *Magyarország és a magyarok az elzászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országkép) = Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. Gálffy László, Sáringer János, SzTE BTK, Szeged, 2015, 212–230.

⁴⁷⁷ Ilyen témában előző munkám: RESTÁS Attila, *Két ismeretlen strassburgi nyomtatvány: Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse (1633) és Joannes Kempius jogi disputatiója (1632): (Pótlás az RMNy-hez, az RMK-hoz és az RMSz-hez) = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016, 74–81.

⁴⁷⁸ RITOÓK Zsigmond, *Az ókortudomány fogalmának változásai = Bevezetés az ókortudományba*, I, szerk. HAVAS László, TEGYEY Imre, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996 (AGATHA, II) 19–20.

⁴⁷⁹ A német reneszánsz színjátszás történetében is kiemelkedő jelentőségű a strassburgi Akadémia gyakorlata, amely messze túlnőtt az iskolai kereteken. 1586–1615 között mintegy harmincegy mű került előadásra, az ókori szerzők közül Terentius, Plautus, Seneca, Szophoklész, Euripidész stb. Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und Freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg, 1538-1621*, Wiesbaden, Steiner Verl., 1977, 391; IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Balassi, Bp., 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31) 43–44.

⁴⁸⁰ KECSKEMÉTI Gábor, *Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention: Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm = Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and 28*, ed. by Marcell SEBŐK, Collegium Budapest, Budapest 2005 (Workshop series, 15) 93–105.

⁴⁸¹ BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999 (Csokonai könyvtár, 19) 179–180; BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell*, Irodalomtörténeti Közlemények, (105)2001, 3–4. szám, 292. 285–315.

⁴⁸² IMRE Mihály, *A török-magyar háborúk témája a 16–17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 53–59;

Sturmot, majd Juniust követte Matthias Bernegger (1582–1640), a történelem professzora. Ezekben az időkben számos humanista szövegkiadás, illetve retorikai, logikai (filozófiai), jogi, történettudományi és politikai munka jelent meg e jeles professzorok műveként – részben magyarországi peregrinusok közreműködésével.⁴⁸³ Amikor Szabó Béla jogtörténész a hazai szerzők jogi és politikai témájú disszertációit tekintette át, külön kitért az olyan „sztár-politológusok” nagy vonzerejére, mint Bernegger, akinek eddig magyarországi disputánsaitól tíz önálló művet azonosított.⁴⁸⁴ A jogtörténeti kutatás mutatott rá arra, hogy a 16–17. század fordulójától önállósodó *politica* tudománya egyszerre tartotta meg szoros kapcsolatát a filológiával, amely a későbbiekben fontos szövegeket bocsátott a további feldolgozás és interpretáció rendelkezésére,⁴⁸⁵ valamint a retorika, etika, filozófia stb. tárgyakkal is: „A disputatio, mint oktatási módszer természetesen szoros kapcsolatban állt a retorika-, dialektika- és logika-oktatással. A korajúrkori képzési ideál és képzési cél (*sapientia et eloquentia*, vagy másképp *ratio et oratio*) fényében a *respondens* rá volt kényszerülve, hogy ismereteit logikailag rendezze, és retorikailag meggyőzően adja elő.”⁴⁸⁶

Bernegger tanítványai tehát főként történeti-politikai értekezésekkel, illetve filológiai disszertációkkal (disputációkkal) léptek a nyilvánosság elé. „Milyen funkciókat töltöttek be ezek a rövid munkák az akadémiai világban?” – teszi fel a kérdést Szabó Béla: „Azon túl, hogy a hallgatók biztos ismereteket szerezhettek a szak alapfogalmairól és alapkérdéseiről, illetve a vitatkozás az ismeretek áthagyományozásának és intenzív feldolgozásának az egyik legfontosabb eszköze volt, a disputatiók sok esetben később rendszeres tankönyvek vagy kompendiumok alapjait képezték.”⁴⁸⁷

⁴⁸³ MONOK István, *Magyarország és a magyarok az elzászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országkép) = Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. GÁLFFY László, SÁRINGER János, Szeged, 2015, 220–229.

⁴⁸⁴ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói nyugat-európai egyetemeken a 17. században = A szabadság felelőssége: Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*, szerk. PÉNZES Ferenc, RÁCZ Sándor, TÓTH-MATOLCSI László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 276–308;

SZABÓ Béla, *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a 16–18. században készített disputatióinak (dissertációinak) elemzéséhez*, Miskolc, 1993, 79–154.

⁴⁸⁵ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói ...*, i. m. 278; Michael PHILIPP, *Politische Dissertationen im 17. Jahrhundert = Promotionen und Promotionswesen an deutschen Hochschulen der Frühmoderne*, Hg. Rainer A. MÜLLER, SH-Verlag, Köln, 2001, 39. – További szakirodalom: Wilhelm BLEEK, *Geschichte der Politikwissenschaft in Deutschland*, Beck, München, 2001, 52–88.

⁴⁸⁶ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói ...*, i. m. 282.

⁴⁸⁷ Uo. 283.

Bernegger első magyarországi tanítványai

1616-ban védte meg politikai disputációját Matthias Bernegger elnöklete alatt három magyarországi ifjú: Listius Ferenc báró és Blagay Ursinus István gróf Tacitus *Agricolája*,⁴⁸⁸ míg Öppy Jakab Tacitus *Germaniája* alapján disputált.⁴⁸⁹ (Blagay Ursinust Szögi László nem tartja *Hungarusnak*, míg Szabó Béla és a *Humanistes du Bassin des Carpates* szerepelteti adattárában.)⁴⁹⁰ A cím szerint politikai értekezéseket olvashatunk.⁴⁹¹

Listius Ferenc apjának, Listius Istvánnak is volt már kapcsolata Strassburggal: magántanítója az a Nicholas Engelhardt strassburgi születésű vándorhumanista volt, aki nemcsak őt, hanem jóval idősebb bátyját, Jánost (†1605) is tanította – ahogyan az Engelhardtnak a Gömöri György által bemutatott *album amicorum*ából kiderül.⁴⁹² Listius Istvánnak ajánlja disszertációját a Rajkáról származó Öppy Jakab is, aki az ajánlásban annyit jegyez meg kettejük kapcsolatáról, hogy őt István báró tartotta keresztvíz alá.⁴⁹³ A harmadik, számunkra érdekes szerző *Stephanus Ursinus Comes a Blagay*, akinek címzése nem utal magyarországi származásra. A horvát ősökkel, de erős Hungarus-tudattal rendelkező Blagay

⁴⁸⁸ *Quaestionum, praecipue politicarum ex Agricolâ C. Cornelii Taciti collectarum fasciculus*, I. quem in illustri Argentinensium Academia Franciscus Listius L. B. in Kettsee, Prellenkirchen et Kabold etc. moderante Matthia BERNEGGERO historiarum in eadem professore ordinario, disquisitioni et examini subijcit mense Martio, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616 (RMK III. 1178);

Quaestionum, praecipue politicarum ex Agricolâ C. Cornelii Taciti collectarum, dodecas prima, autore Stephano URSINO, comite à BLAGAY etc., quam in illustris Argentinensium Academiae auditorio majore ad diem 20 Junij placidae disquisitioni submittit moderante M. Matthia BERNEGGERO historiarum in eadem ordinario professore, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616.

⁴⁸⁹ *Dodecas VII. Miscellaneorum quaestionum ex C. Cornelii Taciti de situ moribusque Germanorum, libello desumptarum*, quam à se conscriptam: D. O. M. A. in inclytâ Argentoratensium Academia praeside M. Mathia BERNEGGERO, historiarum in eadem professore ordinario, publicae disquisitioni submittit ad diem 8. Aprilis, Jacobus ÖPPY Raikâ-Pan[nonius], Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616 (RMK III. 1179).

⁴⁹⁰ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói ...*, i. m. 307; *Humanistes du Bassin des Carpates*, III, *Humanistes du Royaume de Hongrie*, par Péter EKLER, Farkas Gábor KISS et István MONOK, Brepols, Turnhour, 2017 (Europa Humanistica) 532–536.

⁴⁹¹ BORZSÁK István, *A hazai Tacitus-recepció kezdetei* = BORZSÁK István, *Dragma*, IV, Telosz, Bp., 2000, 309 (30 jegyzetpontonban); KECSKEMÉTI Gábor, *Tacitus és a régi magyar irodalom*, Irodalomtörténeti Közlemények 114(2010), 434.

⁴⁹² Engelhardt róla azt jegyezte fel később, hogy 1598 augusztusában a török elleni harcban esett el. Alighanem ennek a fia lehetett Bernegger strassburgi tanítványa. Engelhardt kiterjedt kapcsolatairól lásd GÖMÖRI György, *Egy strassburgi humanista magyar kapcsolatai a XVI. században* = GÖMÖRI György, *A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Argumentum, Bp., 1999, 78–86.

⁴⁹³ Miután Listius és Öppy elhagyták Strassburgot, és 1616. június 16-án mindketten beiratkoztak a Leideni Egyetemre, Öppy mint Leonhardus Widmannus vagy Christophorus Jacobus Elfinheimer famulusa tűnik fel: BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, ELTE Levéltára, Bp., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban) 218 (2490. sz).

Ursinus családnak előkelő rokonsága volt (Császár, Frangepán, Batthyány),⁴⁹⁴ miközben a 16. századi geneológiai irodalomban már ténynek veszik a Blagay Ursinus család és a római Orsini család közös származását.⁴⁹⁵

A 16–17. század fordulója a *politica* mint önálló tudományág kialakulásának a korszaka, azonban szoros kapcsolata megmarad a filológiával, mely fontos szövegeket bocsát a további feldolgozás és interpretáció rendelkezésére,⁴⁹⁶ ezzel magyarázható a Tacitus-kommentárok mellett Florus, Suetonius, Sallustius, Plinius, Justinianus, Curtius szövegeivel való intenzív foglalkozás a berneggeri életműben.⁴⁹⁷

⁴⁹⁴ GÖMÖRI György, *A bujdosó Balassitól ...*, i. m. 83–84.

⁴⁹⁵ THALLÓCZY Lajos, BARABÁS Samu, *A Blagay család oklevéltára*, MTA, Bp., 1897, XL.

⁴⁹⁶ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói ...*, i. m. 278.

⁴⁹⁷ *Miscellaneorum quaestionum ex L. Annaei Flori Rerum Romanarum Epitome, in eamque notis excerptarum centuriae septem*, â studiosis Historiarum, nobilitate generis, ingenio, virtute florentissimi, quorum nomina versa pagina exhibet, exercitii publici hebdomatarum causa propositae, in Universitate Argentoratensi, diebus Iovis, horis â prima pomeridiana sequentibus, moderante Matthia BERNEGGERO, professore Historiarum ordinario, Argentorati, typis Eberhardi Welperi, 1633; *In C. Suetonii Tranqvilli Augustum*, Diatribe I–X, quam in Universitate Argentoratensi, praeside Matthia BERNEGGERO, professoris historiarum ordinario (...) Argentorati, 1632–1634; Matthiae BERNEGGERI *Diatribae in C. Svetonii Tranqvilli C. Jul. Caesarem, Augusti quaedam et Titum Vespasianum*, ex auctoris adnotationibus passim auctae et emendatae, Argentorati, sumptibus Johannis Joachimi Bockenhofferi, 1655; *Anthologicum Sallustianum, hoc est, insigniores sententiae, ex Historiâ Catilinariâ C. Sallustii Crispi*, consilio Matthiae BERNEGGERI, professoris publici decerptae, similibusque dictis aliorum autorum classicorum illustratae studio et operâ Johannis Caroli et Johannis Ludovici MIEGIORUM Patruelium, Argentorati, typis Johannis Reppi, 1628; *Florilegii selectissimarum Sententiarum ex C. Sallustii Crispi Conjuratiōe Catilinariâ, subinde paralellis aliorum autorum sententiis illustrati, centuria prior*, quam auspiciis Sacro – Sanctae Triados, sub praesidio clarissimi viri, Dn. Matthiae BERNEGGERI, in inlytâ Argentoratensium Universitate Eloquentiae professoris publici, praeceptoris sui omni animi observantiâ colendi, ad diem (...) mensis Novembr., in veteri auditorio, publico examini submittit Johannes Carolus MIEG Argentoratensis, Argentorati, Johannes Reppius, 1628; *Ecloga gravissimarum sententiarum ex Plinii Secundi Panegyrico*, quas sub praesidio Clarissimi Viri, Dn. Matthiae BERNEGGERI Historiarum p. p., publice et solenniter examinandas proponit ad. d. 20. April. Elias Wesselius, Boleslâ Silesius, Argentorati, excudebat Paulus Lederti, 1626; *Anthologia Justiniana, hoc est Sententiae miscellae, maximam partem politicae, ex universo Justino, Trogi Pompeii Historiarum brevitate collectae*, quas in inlytâ Universitate Argentoratensi, cum bono Deo, praeside D. Matthia BERNEGGERO, histor. professore publico, A. A. Christianus IENISCH, Eitel Sigismundus LUPIN et Iosephus IENISCH, Memingenses, mense Septembri, (...) Argentorati, Johannes Reppius, 1626; *Florilegium ex Q. Curtii Histor. libro 3. 4. 5. et 6.*, quod Christo duce et auspice Christo, sub umbone viri clarissimi Dn. Matthiae BERNEGGERI, in inlyta Argentoratensium Universitate Historiarum professoris, autor Wilhelmus Otho SAMESIUS Hoingâ Wetteravus (...) Argentorati, typis Rihelianis, 1626.

A disputációk szövege – a szokásoknak megfelelően – utóbb megjelent Matthias Bernegger gyűjteményes kötetében (4. kép), melyet Bernegger halála után veje, Johann Freinshem rendezett sajtó alá⁴⁹⁸ – a szerzők nevének feltüntetésével:⁴⁹⁹

BERNEGGER, Matthias: *Ex C. Cornelii Taciti Germania et Agricola, quaestiones miscellaneae*, olim moderante Mathia BERNEGGERO academicis exercitationibus sparsim disputatae unum in corpus certumque ordinem ex B[erneggeri] soceri mandato institutoque tributas ipsiusque adnotationibus manusscriptis passim auctas edidit Io. FREINSHEMIUS. Argentorati, anno Christiano MDCXL.

[381] Bl ; 8°

Ugyancsak a korabeli szokásoknak felelt meg, hogy ezek a disputációk később rendszeres tankönyvek alapjait képezhették.⁵⁰⁰ Bernegger a *politica*-oktatásban is átvette strassburgi elődje, Johann Sturm *loci communes*-módszerét: a tanulmányozott szövegekből kiírt és megfelelő módon rendezett idézetek segítséget jelentettek a hallgatóknak jövő pályájukon, hogy megtalálják a szükséges érveket. Ilyen közhely-gyűjteményt alakított ki Bernegger a korábbi Tacitus-disputációk felhasználásával,⁵⁰¹ amibe így bekerültek magyar hallgatóinak szövegei is (5. kép).⁵⁰²

BERNEGGER, Matthias: C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, expositus à Matthia BERNEGGERO, historiarum in Argentoratensi Academia professore. Argentorati, Marcus ab Heyden, 1618.

[8] Bl., 300 S ; 8°

Ebben Bernegger idézi Listius Ferenc báró „értekezését teljes terjedelemben”, aki „mintegy az ő vezetésével tette az első tollvonásait”:

Listi I. kérdés „*Incuriosa suorum aetas*) In rebus illud primo considerandum venit, qui fiat, quod magnorum aetatis cuiusque virorum, non quanta veterum aestimatio ac fama sit. Eam quaestionem olim vere Generosus Baro Hungarus, Franciscus Listius, etc.: me primas quasi ducente lineas, aliquanto copiosius pertractavit, et in Academia nostrâ unâ cum aliis ex hoc libello depromptis *σχέμματα* politicis,

⁴⁹⁸ Vö. RESTÁS Attila, *Mátyás király alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban = Erdély reneszánsza: a 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, I, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 66–70.

⁴⁹⁹ VD17 3:307379Z (további kiadásváltozatok: VD17547:660591H, VD17 23:254649X)

⁵⁰⁰ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói ...*, i. m. 283.

⁵⁰¹ Carl BÜNGER, *Matthias Bernegger: Ein Bild aus dem geistigen Leben Strassburgs zur Zeit des dreissigjährigen Krieges*, Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg, 1893, 111–115.

⁵⁰² VD17 12:000657P

sub disputationis incudem revocavit, quam tractationem in honorem ipsius, ac meritum dignae tam illustri juvene diligentiae Academicae testimonium, visum est integram adscribere. Sic autem ille.⁵⁰³

Listi II. kérdés „*Auget cottidie facilitatem imperii Trajanus*) Hunc auctoris locum in quem suprâ honoris causâ nominavi, Generosus Baro Franciscus Listius in suâ disput. aliquanto fusius exposuit, tractatâ quaestione, An in justo Principe facilitas imperii atque Clementia locum habeat. Ea tractatio, quam quam visum est integram huc referre, sic habet.⁵⁰⁴

Listi III. kérdés „*Sedem et magistra studiorum Massiliam habuit*) Ex hoc auctoris loco in disputatione, quam suprâ dixi, G. D. Listij, sumpta est occasio tractandi quaestionem illam, *An hominibus Illustribus, et quomodo. peregrinandum?* Quae tractatio sic habet.⁵⁰⁵

Listi IV. kérdés „*Memoriâ teneo, solitum*) *Qualia illustri natorum loco, et eorum, qui ad spem Reipub. educantur, esse studia debeant,* ad hunc auctoris eximium locum fusius executi sumus in dictâ saepe Listianâ disputatione, quae forte operae pretium est, hunc transcribere.⁵⁰⁶

Listi V. kérdés „*Summa rerum, et recuperatae provinciae gloria in ducem cessit*) Sic infrâ cap. 8. *Agricola nunquam in suam famam gestis exultavit: ad auctorem et ducem, ut minister, fortunam referebat.* Monitu horum verborum in disputatione G. D. Listij, quam suprâ dixi, fusius aliquanto tractata fuit illa quaestio, *Num gloria bellica soli Principi vel duci, cujus auspiciis ea parta, tribuenda sit?* in hunc modum.⁵⁰⁷

Listi VI. kérdés „*Maluit videri invenisse bonos, quam fecisse*) Sic infrâ cap. 19. *Omnia scire, non omnia exequi.* Sumptâ ex duobus locis occasione tractavimus in saepe dictâ Listianâ disputatione quaestionem illam, *Recte ne dicatur, quod dicitur, nescit regnare, qui nescit dissimulare?* in hunc modum.⁵⁰⁸

Listi VII. kérdés „*Neque enim sexus*) Ad hunc auctoris locum, quae G. D. Listius *Num sexus in imperiis discernendus, â sceptris excludendae faeminae sint,* in saepius dictâ nostâ συζητήσει Academicâ disseruit, apponere non ab re fuerit.⁵⁰⁹

Listi VIII. kérdés „*Ipsae ante agmen, quo ceteris par animus simili periculo esset, erexit aciem*) Sic infrâ cap. 35. *Agricola ante vexilla constitit.* Unde quaerunt Artis strategicae doctores, an ipsum belli ducem expediat interesse praeliis? Qua de re en iterum ad auctoris ista loca dissertationem Listianam.⁵¹⁰

Listi IX. kérdés „*Non virtute, sed occasione et arte ducis*) Ad hunc auctoris locum, videsis [!] iterum, quae G. D. Franc. Listius disseruit de quaestione illâ, *Sitne, ut honesta, sic etiam firma, quae strategemate paritur, victoria?*⁵¹¹

Listi X. kérdés „*Exercitum contra actum ex diversis.*) Placet iterum hic interponere Listianam dissertationem, horum verborum occasione scriptam de quaestione illâ: *Num in bello subditorum, an exterorum operâ consultum sit uti?*⁵¹²

Listi XI. kérdés „*Credunt plerique, militaribus*) Ex hisce verbis auctoris, in dictâ saepiusque dicenda G. D. Listii disputatione, quaestio haec, an praeclari militiae duces ad pacatam quoque Rempub. administrandam idonei sint, pertractata fuit ad hunc modum.⁵¹³

⁵⁰³ C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, i. m., 12; a teljes részlet a 12–20. oldal között.

⁵⁰⁴ Uo. 25; a teljes részlet: 25–33.

⁵⁰⁵ Uo. 42; a teljes részlet: 42–51.

⁵⁰⁶ Uo. 51; a teljes részlet: 51–60.

⁵⁰⁷ Uo. 65; a teljes részlet: 65–73.

⁵⁰⁸ Uo. 93; a teljes részlet: 93–101.

⁵⁰⁹ Uo. 179; a teljes részlet: 179–185.

⁵¹⁰ Uo. 192; a teljes részlet: 192–201.

⁵¹¹ Uo. 229, a teljes részlet: 229–233.

⁵¹² Uo. 252; a teljes részlet: 252–257.

⁵¹³ Uo. 126; a teljes részlet: 126–133.

A berneggeri műben így többször tűnik föl Listius neve,⁵¹⁴ amit a régebbi szakirodalom is regisztrált,⁵¹⁵ sőt Blagay Ursinus István értekezéséből is idéz egy alkalommal.⁵¹⁶

Listius Tacitus-kommentárja még egyszer került bele politikai szöveggyűjteménybe, igaz, ott már a nevének említése nélkül:⁵¹⁷

De eruditione comparanda in humanioribus, vita, studio politico, cognitio auctorum ecclesiasticorum, historicorum, politicorum ac militarium, item peregrinatione tractatus Joach. CAMERARII, Johann. FUNGERI, Arnoldi CLAPMARI, Christoph. COLERI, Joh. CASELII, Ignatii HANNIELIS, Aegidii à LANCKEN, Joh. Andr. BOSII, Gabr. NAUDAEI, Lucae Antonii THOMASONI, nobilis Veneti, Anonymi cujusdam, Heinrici RANZOVII, cum epistola quadam ejus inedita hactenus, Joh. Henr. ALSTEDII, Matthiae BERNEGGERI, Justi LIPSII et Georg. RICHTERI, quos Thomas CRENIUS conlegit, recensuit, emendavit, in incisa sive commata distinxit et notis suis, ac locis Auctorum, ubi e re fuit, addistis, accuratoque indice auxit. Lugduni Batavorum, apud Abrahamum de Swarte et Henricum Teeringh, 1699.

595 S. [9] Bl.; 4°

A kötet XX. szemelvénye egy Alsted- és Justus Lipsius-szöveg között Bernegger fent idézett gyűjteményes kötetéből arra a kérdésre adott feleletet hozza, hogy: *An hominibus illustribus, et quomodo, peregrinandum?* (*Quaest. CLXXIII. in Agricol. Tacit.*) – természetesen Listius alapján a Bonfiniből idézett példák említésével (6. kép).⁵¹⁸

Később Bernegger összegyűjtötte, és rendszeres disszertációsorozatban összefoglalta tanári működésének dokumentumait (1640-ben jelentették meg összes hallgatójának Tacitust

⁵¹⁴ Megjegyzendő viszont, hogy Listius disszertációjából a XII. kérdésre („Meg kell-e tartani az ellenségnek adott ígéretet?) adott választ, ami az Agricola-életrajz 8. fejezete alapján készült, nem közölte újra; ennek a 15. pontja a várnai csatára való utalás: „Ex quibus unum, idque patrium ad ferre sufficiat, nobilem illam *Varnensem Christianorum cladem*, quam praeter alios fuse diserteque scriptor Hungaricarum rerum A. Bonfinius exponit decadis 3. libro 6.” Uo. 104–106.

⁵¹⁵ Carl BÜNGER, *Matthias Bernegger ...*, i. m. 126.

⁵¹⁶ Blagay VIII. kérdés „*Nonam legionem nocte aggressi*) Cum abhinc anno, vel quod excurrit, Illustris ac Generosiss. Stephanus Ursinus, Comes à Blagay, quem honoris et observantiae submissae causâ nomino, ex hoc auctoris nostri libello desumptam politicarum quaestionum dodecadem suo Marte conscripsisset, et in Academiae nostrae publico congressu, summâ cum laude, me non tam necessario quam honorario praeside, disputando propugnâsset, ex hoc quoque loco sumpsit occasionem disserendi de quaestione illâ: An probanda nocturna praelia sint? Quam dissertationem, ut illustris diligentiae singulare monumentum, huc refero, caeteras etiam pro eo ac merentur, huic libello, suo quasque loco inserturus, si temporis angustia et quae modo non fores pulsant, Francofurtanae nundinae permisissent. Sic autem ille.” Uo. 223–224, 223–228.

⁵¹⁷<https://books.google.com/ebooks/reader?id=hFJYAAAAYAAJ&printsec=frontcover&output=reader&pg=GBS.PA581>

⁵¹⁸ *De eruditione comparanda ...*, i. m. 581–584.

kommentáló munkáját),⁵¹⁹ (4. kép) illetve önálló, saját értekezést adott ki Tacitusról,⁵²⁰ ezekben átvette a korábban hallgatói neve alatt megjelent szövegeket (5. kép).

Kik a szerzőik ezeknek a munkáknak? A hazai irodalomtörténeti hagyomány – a 18. századi irodalmi lexikonok adatai óta – a vizsgázók neve alatt tartotta számon a disputatiókat. „Jobb híján azt az álláspontot kell képviselnünk, hogy a *disputatiók* jellegüknél fogva egy (a *praeses* és *respondens* közötti) közös munka termékei voltak, vagyis egyetlen esetben sem valószínűsíthető, hogy a ránk maradt irathoz kizárólag csak az egyik vagy másik félnek volt köze. Igaz, az is egyértelmű, hogy nem járunk messze az igazságtól, ha a szöveg létrejöttében a *praeses* túlsúlyát állapítjuk meg, s ezt a túlsúlyt a dolgozat tartalmáért a külvilággal szembeni felelősség hordozása akkor is magyarázza, ha a szellemi munkában az övé esetenként csak a kisebb rész lett volna. Másrészt viszont éppen a *politica*-vitatkozások esetében számolhatunk azzal is, hogy mivel a témaválasztást adott esetben a *respondens* későbbi életcélja is befolyásolhatta, legalább ezen a téren ő is bizonyos aktivitást fejtett ki”, a disputák ünnepélyes körülmények között megrendezett előadásán pedig a tézisek szóbeli megvédésén volt a hangsúly.⁵²¹ Schödel Márton két kiadásban is napvilágot látott művéről jegyezte meg Tarnai Andor, hogy „szerzője kivételesen nem a professzor, hanem a vizsgázó.”⁵²²

Ugyancsak Szabó Béla hívja fel arra a figyelmet, hogy „a szerzőség megállapítására bizonyos, a *dissertation* kívüli, vagy amellel álló forrásokból lehet nyerni, így a *praeses* leveleiből, előszavakból, beharangozókból, zárszavakból, az *inauguralis dissertation*ok esetében az esetleg fennmaradt promóciós meghívókból, ha ezekben valamelyik fél szerzőségére egyértelmű utalás történik. Például, ha a címlapon, vagy az ajánlás aláírás[a]kor a *respondens* szerzőként (*auctor*) jelöli magát és szintén a címlapon, vagy az ajánlásban utal a saját munkájára, akkor nagy valószínűséggel abból indulhatunk ki, hogy jelentősen hozzájárult a szöveg megfogalmazásához. Csakúgy, ha az üdvözlőversekben is *auctorként* jelölik meg a *respondens* diáktársai vagy a professzorok.”⁵²³ Mindenesetre a strassburgi értekezésekben általában az *autor et respondens* megjelöléssel szerepelnek ezek a diákok. Maga Blagay

⁵¹⁹ Matthias BERNEGGER, *Ex C. Taciti Germania et Agricola quaestiones miscellaneae*, Argentorati, 1640.

⁵²⁰ C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, expositus à Matthia BERNEGGERO, historiarum in Argentoratensi Academia professore, Argentorati, Marcus ab Heyden, 1618.

⁵²¹ SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói ...*, i. m. 289.

⁵²² Tarnai Andor, „*Extra Hungariam ...*”, i. m. 64 (65. lábjegyzet)

⁵²³ P. SZABÓ Béla, „*Auctor et respondens*” – a szerzőség kérdése magyarországi joghallgatók koraiújkori disputatiói és dissertatiói fényében = *Ünnepi tanulmányok Csécsy György 65. születésnapja tiszteletére*, II. kötet, szerk. SZIKORA Veronika és TÖRÖK Éva, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Debrecen, 2017, 264–265.

Ursinus is a saját munkájaként tüntette fel politikai értekezését a nagybátyjainak ajánlott előszóban,⁵²⁴ Öppy Jakab pedig disszertációjának címlapján hangsúlyozta, hogy annak ő a szerzője. A hazaiak műveiben hangsúlyosan jelennek meg a magyar történeti példák – leginkább Bonfini alapján, de egyéb forrásokat is felhasználva.⁵²⁵ A példaanyag a teljes középkori magyar történelmet, illetve a Mohács utáni időszakot öleli fel (I. Béla, Szent László, II. István és III. András, IV. Béla, Nagy Lajos, Mária királynő, Zsigmond, Mátyás király, II. Ulászló, II. Lajos stb.), de legnagyobb teret Mátyás uralkodásának a felidézése foglalja el. Úgy tűnik, hogy Bernegger professzor figyelembe vette diákjainak speciális érdeklődését, ahogyan a német, francia vagy skandináv diákok is az őket érintő témákról disputáltak. A szóbeli előadást tükröző nyomtatott munkák utalnak e diákok személyes érdeklődésére vagy elkötelezettségére, például a magyarokról szólva a „mi nemzetünk” kitétel szerepel: „Mennyire rosszindulatú volt a mi nemzetünkkel szemben (*de gente nostra*) Vitéz János váradi főpap: »Nagyon szeretnénk, ha egyet nem felejtene el, hiszen harcias és szilaj nép gyepölőjét ragadod meg: a magyart nem bocsánattal, hanem szigorúsággal kell megpuhítani, nem kegyelemmel és büntetlenséggel, hanem vaspálcával kell engedelmességre szorítani. «” (917)⁵²⁶

Noha Bernegger – hasonló címmel – tanítványai számára más auktorok kommentálását is kitűzte, ezek a Tacitust kommentáló kötetek a kor Tacitus-kultuszának a megnyilvánulásai,⁵²⁷ melyekben a szerzők egy-egy kérdésre részben antik, részben kortárs szerzőkre utalva

⁵²⁴ „Atque hujus in vos observantiae meae signum aliquod ac indicium extaret, hancce disputationem Politicam paucis abhinc septimanis à me conscriptâ, et examini publico subjectam, offerre vobis ac consecrare nunc placuit.” *Perillustris et generosis dominis ... = Quaestionum, praecipue politicarum, ex Agricolâ C. Cornelij Taciti collectarum*, dodecas prima, autore Stephano URSINO, Comite BLAGAY etc., quam in illustris Argentoratensium Academiae auditorio majore, ad diem 20. Junij, placidae disquisitioni submittit, moderante M. Matthia BERNEGGERO, historiarum in eadem ordinario professore, Argentorati, Carolus, 1616 (oldalszámolás nélkül).

⁵²⁵ RESTÁS Attila, *Mátyás alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban = Erdély reneszánsza, I, A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, 2009, 66–70.

⁵²⁶ A Tacitus-kommentárok szövegét az 1640. évi összkiadás alapján (Matthias BERNEGGER, *Ex C. Taciti Germania et Agricola quaestiones miscellaneae*, Argentorati, 1640.) idézem; a Listius-szöveg Bonfini-idézeteit Kulcsár Péter fordításában idézem: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, Bp., Balassi Kiadó, 1995.

⁵²⁷ Ulrich MUHLACK, *Tacitismus* (RWG) = *Der Neue Pauly*, Hg. Manfred LANDFESTER (hálózati kiadása: www.Brillonline.nl/subscriber/entry?entry=dnpe15303500); Peter BURKE, *Tacitism = Tacitus*, ed. T. A. Dorey, 1969, London, 149–171; Peter BURKE, *Tacitism, Scepticism, and Reason of State = The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, eds. James HENDERSON BURNS, Mark GOLDIE, 1991, Cambridge, 479–498; Alexandra GAJDA, *Tacitus and Political Thought in Early Modern Europe, c. 1530-c. 1640 = The Cambridge Companion to Tacitus*, ed. A. J. WOODMAN, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 2010, 253–268.

válaszolnak. Klaniczay Tibor ennek a 17. századi tacitista- (és machiavellista) irodalomnak négy műfaji alaptípusát különítette el:

1. rendszeres értekezéssorozat,
2. Tacitus-kommentár, részben aforizmák, rövid reflexiók, részben pedig hosszabb értekezések,
3. egymástól teljesen független rövid szabályok (precetti) és tanítások (consigli),
4. elmélkedéssorozat egy fejedelmi életrajz fonálára felfűzve.⁵²⁸

Természetesen ezek a típusok a vizsgált nyomtatványban is keverednek, bár az első típus, a rendszeres értekezéssorozat – a kommentárjellegből adódóan – hiányzik. A hosszabb-rövidebb Tacitus-kommentárokba azonban belejátszik a másik két műfaji csoport. Előfordulnak a könyvben a *monitus*, *documentum*, *praeceptum* formái egy-egy példasor részeként (és nem önállóan). Például idéz egy „*thuküidészi tanítást*” (*Thucydideo praecepto*): a görög kifejezést latinra fordítja, majd magyarázza: „az időnek kell engedelmeskedni”, azaz „a dolog véghezvitelének a lehetőségét kell megragadni.” (182. kérdés) Nem más ez, mint a korban divatos „precettistica”-hoz való kapcsolódás.

A közép-európai régió is megjelenik a tanítványok révén a kötetben. Bonfini *A magyar történelem tizedei* c. munkája mellett Martin Cromer lengyel és Aeneas Sylvius Piccolomini cseh története előfordul a magyarországi szerzők idézésében is.

Imre Mihály hívta fel a figyelmet, hogy a 16. század végi strassburgi szónoki iskolában Melchior Junius tanítványai nem csupán érdektelen iskolai gyakorlatoknak tesznek eleget, hanem a hazai igényt és szemléletet ötvözik a sturmi hagyományokkal. Révay Péter, Balassi Zsigmond, (Eperjessy) Melczer János Menyhért és Ungnád András szónoki műveiben Magyarország helyzete retorikai tárgyként is megjelenik.⁵²⁹ Természetesen a Bernegger-kötetben is megjelenik nemcsak a múlt, hanem a magyar történelmi félmúlt is, és a respondensek reflektálnak a török ellen küzdő Magyarország sajátos helyzetére.

Arra a kérdésre, hogy megfontolt dolog-e a hadműveletekben az alávetett vagy idegen népek haderejét igénybe venni (206. kérdés), így felel: „Ne menjünk nagyon messzire! Csak a

⁵²⁸ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi, Velence és az államrezon irodalma* = KLANICZAY Tibor, *A múlt nagy korszakai*, Szépirodalmi, Bp., 1973, 363; újabb összefoglalása a Tacitus és Machiavelli nyomában járó politikai irodalomnak: KLANICZAY Tibor, *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben* = *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Akadémiai, Bp., 1987, 337–400 (különösen: 388–395).

⁵²⁹ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig* = *Retorikák a reformáció korából*, i. m. 427–433; IMRE Mihály, *A török-magyar háborúk témája a 16-17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 53–58.

mi Magyarországra, amin rendíthetetlenül áll a béke és a keresztény világ jóléte, mert a kegyetlen ázsiai tyrannus veszedelmét még most is elviseljük. Nincs ennek más oka, mint az, hogy a törökök, akiket a görögök hívtak segítségül, elfoglalták és magukhoz ragadták a napkeleti birodalmat, egészen addig, amíg a birodalomnak ehhez a védőbástyájához (*antemurale*) nem érkeztek. A barbárok ellenséges csapataikkal a keresztény világ minden részét célba vették, és Magyarország immár kétszáz éve saját testét teszi ki a veszélynek, visszaüzi, és a jóságos Istennel továbbra is vissza fogja verni a törököt. És ami másoknak ártalmára van, az nekünk tanulságul szolgál: nem szabad abban hinni, hogy az idegen katonák az állam (*res publica*) javára vannak. Ugyanis a segítségül hívott zsoldos kétségtelenül (amint Tacitusunk fentebb leírta) nem meggyőződésből tart ki.”

Listiusnál a Mátyás királyra való utalások oly gyakoriak, hogy azt tekinthetjük egy fejedelmi életrajzhoz kapcsolódó elmélkedéssorozatnak is. Mátyás származásának és ifjúkorának elbeszélésétől a király haláláig idézi a Bonfini-tól vett történeteket.

Vegyük a példákat: „Nem lehet szótlánul elmenni Hunyadi Mátyás, az örök dicsőségre legméltóbb király, és az ő atyja, Corvin János mellett, akikről Bonfini írja: Mátyás már uralkodása elején figyelmét a helyes kormányzás elsajátítására fordította, a cselekvésben óvatos és előrelátó volt, a tettetésben és titkolózásban (*ad simulandum dissimulandumque*) roppant ügyes. Kicsalta az emberekből, ha elméjükben rosszat forralnak, szívüket óvatosan kifürkészte, és úgy látszott, hogy mások csalafintasága nem egykönnyen téveszti meg.” Valamint: „Mátyás, amennyire más dolgokban, úgy leginkább ebben utánozta atyjának tehetségét, akinek az volt a szokása, hogy inkább tűrt (*dissimulare*), mint hogy a jogtalanságot megtorolja; az ellenfelet hivatallal nyerte meg, mert azt gondolta, hogy a férfiú számára semmi sem méltóbb, mint saját magát legyőzni, és semmi nagyobb büntetésen nem gondolkozott. (...) Minden jogtalanságot veleszületett becsületességgel oldott meg.” (707) (182. kérdés: Helyes-e, amit mondanak, hogy nem tud uralkodni az, aki nem tud színlelni (*dissimulare*)?)

A 170. kérdésre válaszoló diskurzusban (Az igazságos fejedelemben miért nincs helye a hatalom engedékenységének vagy a kíméletnek?) több magyar példa is van: az első a Zsigmond ellen lázadó, majd tőle kegyelmet kérő István moldvai vajda beszéde, aki arra hivatkozik, hogy „nem szabad a könyörgővel szembefordulni, a kérelmezőtől a bocsánatot megtagadni, csak a megátalkodottakat kell összetörni, és az emberek jóindulatát inkább engedékenységgel és jó cselekedettel kell kivívni, mint szigorúsággal.” A következők köthetők Mátyáshoz: „Éppen ezek voltak a János erdélyi vajdának a szavai a Mátyáshoz intézett beszédben: Bizony nincs a királyi felségben megbecsültebb és ragyogóbb erény (*virtus*), mint éppen a szelídség (*clementia*), amellyel a királyok az istenekhez kerülnek közelebb. Hiszen mi

illőbb a királyhoz, mint legyőzni önmagát, kegyelmezni a könyörgőnek, és ha biztosan megteheti, inkább engedékenységgel (*facilitas*), mint szigorúsággal helyreigazítani a halandók tévedéseit.” (751) Ezt a részt Listius ellátja egy zárlattal: „Amikor úgymond biztonságosan megteheti. Van ugyanis, amikor a nem kellő időben jövő szelídség nem kevésbé veszélyes, mint a nem kellő időben tanúsított szigorúság.” Megfelel ez az aforizmaszerű zárlat annak az előírásnak, hogy az aforizmának tömörebbnek lenni, mint az alapul vett szövegnek.⁵³⁰

A 168. kérdés azt a tacitusi problémát veti fel, hogy miért van az, hogy az utókor „a régieket felemeli, de a kortársakkal nem törődik.” Bonfini szerint az emberi sorsnak ezt az irigységét Corvin Mátyás király is megtapasztalta, aki a királyok között saját korának a legfényesebb díszje volt. Bonfini bemutatja (a király halála utáni időket leírva), hogy az ő jelenlévő kiválóságát (*virtus*) elhanyagolták. Azonban Bonfini – megint csak Tacitusra hivatkozva – elismeri, hogy az elődökben sem minden jobb, hanem az utódoknak minden korszakot utánozni kell. Éppen ezért idézi ismét Bonfinit, aki elmondja, hogy „Mátyás király Achillest, Imre szepesi gróf Ulyssest és Palamidest, fivére, István Agamemnonnt, Kinizsi Pál Ajaxot, Csupor Miklós Diomedest, Mihály nádor Nestort, Magyar Balázs Herkulest utánozta. Bonfini tanúsága szerint tehát Mátyás királynak hasonszerű urakat adott a sors, mások léptek elő, akiket bárkivel a régiek közül össze lehet hasonlítani.” (764) Kiderül, hogy Listius rosszallja, ha megvetik azokat, akik a szemük előtt forgolódnak. Mi ez, ha nem a nagy emberek kultusza, a hírnév és dicsőség megszerzésének az igénylése?

A 173. kérdés arra keresi a választ, hogy a jeles embereknek kell-e, és mi módon, peregrinálni. Listius kifejti, hogy az utazás a műveltség elsajátításának a lehetősége, és a műveltséghez sorolja a nyelvek ismeretét is, amit leginkább külföldön lehet megtanulni. A latin nyelvnek a szükségességéről is szól Listius, hiszen ez kapcsolja össze szinte az egész földkerekséget. Leírja, hogy csúf és visszás, ha csak fejbólintással és kézjelekkel tudjuk az érzéseinket kifejezni. A pozitív példa megint Bonfinié: „Így Corvin Mátyás, a mi híres királyunk, a dicséretes fejedelem, akinek a példájával gyakran élünk, sok nyelvet ismert, a törökön és a görögön kívül értette az összes európai beszédet.” (900)

Végül a 174. kérdésből idézek (Milyen tanulmányokat kell az embernek megbecsülni?): Listius itt kis értekezést kerekít a széptudományok három osztályáról. Az elsőhöz sorolják a *nyelvek tudását és az ékesszólást*. A második *a politika és a história*, míg a harmadik *az etika*. „Ahhoz az antik szentenciához, hogy boldog az az állam, amelyiknek a királyai bölcssek, vagy a bölcssek uralkodnak, egyébként jólesik hozzáfűzni azt az ismert kérdést, hogy akadályozza-e

⁵³⁰ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi, Velence ...*, i. m. 359.

a műveltség (*litterae*) a katonai dicsőségre törekvőket. Akármennyi sok más okoskodást, akár példát ide lehet hozni Agricolán kívül is, mégis a mieink közül kettőben telik kedvem: Az egyik I. Lajos, Magyarország és Lengyelország királya, aki nem kevésbé emelkedett ki a tudományban (*litterae*), mint a hadakozásban. (Martin Cromer erről többet is elmond.) A másik Corvin Mátyás, aki maga is tanult ember volt, s a tanultaknak a legfőbb mecénása, Budán, a királyi palotában alapított királyi könyvtárat, ahonnan hasznos könyvek kerültek ki: Polybios, Diodorus Siculus, Nicephoros stb. Még a mi Tacitusunk is némiképp adós neki, Beatus Rhenus egy budai kódex kéziratos példányát javította és adta ki. Fájdalommal említem, hogy ez a páratlan kincsestár a törökök martalékává vált. De hogy ő maga is mennyire kiváló katona volt, hogy mást ne mondjak, akár abból is nyilvánvaló, hogy az osztrák anyák az ő nevének emlegetésével szoktak ráijeszteni a gyermekekre, azt kiáltva, hogy »*Matthiasch kompt*«, ugyanúgy, ahogy az apjának, Hunyadi Jánosnak a neve is félelmetes volt a törökök között. Aeneas Sylvius Piccolomini írja, hogy a dajkák azt hazudták, hogy visszatartsák a csecsszopókat a sírástól, hogy itt van Hunyadi.”

A vizsgált értekezésekben alapnak számít az arisztotelészi etika- és politikafelfogás⁵³¹ és a cicerói köztársaságfelfogás (pl. a fejedelem fiainak és másoknak az iskoláztatás során a respublica reményeivé kell válniuk, 172. kérdés), de a szerzők megengedik, sőt hasznosnak tekintik a tettetést az ország javára vagy kiemelik a főurak választékos öltözködésének szükségességét. Ismeretes, hogy a korszakban a hír és dicsőség magasztos humanista kategóriái az államrezon-elméletekben a tömegnyilvánosság manipulációjának technikai eszközeivé süllyedtek, és a politikai diskurzus etikai szintjéről lekerültek annak művészi (azon belül technikai) szintjére.⁵³² Amikor Machiavellire történik utalás (ez igen gyakori), ha feltétellel is, de általában elfogadják az általa tanácsoltakat.

Érdemes a továbbiakban megvizsgálni, hogy vizsgált korunkban, amikor önállósodni kezd, és a retorikából kiválni készül az etika, historia vagy a politika tudománya, az európai elit képzését felvállaló strassburgi akadémián hogyan jelennek meg az új *nyilvánosság*, *közvélemény* vagy *propaganda* szakfogalmai. Ebben a tekintetben a strassburgi értekezők esetében természetesen jogos Machiavelli hatásával számolni, Bonfini viszont a szakirodalom a premachiavellista szerzők között tartja számon; Bonfini és Machiavelli között semmilyen közvetlen hatás nem elképzelhető.⁵³³ A strassburgi munkák a hatalom megszerzésének és

⁵³¹ *A demokrácia*, szerk. Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhardt KOSELLECK, Bp., Józsefvég Műhely Kiadó, 1999, 44.

⁵³² BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása ...*, i. m. 291.

⁵³³ KAPOSÍ Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Argumentum, Bp., 2015, 39.

megtartásának technikáit, az államérdek érvényesítését állítják a középpontba. A machiavellista politikai fogalmak, például a tettetés és leplezés (*simulatio* és *dissimulatio*) viszont Bonfininél is előfordul. Emellett az *okosság* (*prudentia*), a *fama* és *gloria*, a *virtus* (erény), *elismerés* (*reputatio*), a *reprezentáció*, *mecenatúra* jelentőségének a felismerése és idézése azt is jelenti, hogy a strassburgi értekezők aktualizálták és a 17. században terjedő machiavellizmus alapján értelmezték át a humanista Mátyás-hagyományt. Úgy tűnik, hogy Berneggernek és tanítványainak Bonfiniből sikerült azokat a részeket kiválasztaniuk, amelyek nemcsak Bonfini korszerűségét bizonyítják, de Mátyást is modern uralkodónak tudják bemutatni.⁵³⁴

Mi lehet az oka annak, hogy Listiusnál ennyire hangsúlyosan jelenik meg Mátyás király alakja? Mohács után a teljes hazai elit ápolta a Mátyás kultuszt: a Listius család viszont azon kevesek közé tartozott, akiknek saját Mátyás hagyományuk volt. Ősök ugyanis, a nagyszebeni származású Listius János, a királyi kancelláriára kerülve annak az Oláh Miklósnak (későbbi esztergomi érsek) a törvénytelen leányát – más források szerint unokahúgát –, Lukréciaát vette feleségül,⁵³⁵ aki a Hunyadi rokonsághoz tartozott.⁵³⁶ Így Listius Ferenc maga is a nagy király rokonának tudhatta magát, a Mátyásra tett utalások ezért a saját családjának a fényét is emelheték.⁵³⁷

Ugyancsak Listiustól származik a mohácsi csata – Zsámboky Jánosnak a Bonfini-kiadáshoz írt magyar történeti összefoglalásából vett – felidézése, míg a bőr nélkül született II. Lajos király legendáját egy lengyel krónika alapján idézi.⁵³⁸

⁵³⁴ Uo. 50.

⁵³⁵ FAZEKAS István, *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből*, Fons, (9)2002, 1–3. szám, 228.

⁵³⁶ MONOK István, *Adalékok az Esterházy-könyvtár kialakulásának történetéhez (A Moszkvában őrzött könyvek vizsgálatának tanulságai) = Eruditio, virtus et constantia*, i. m. 506, 504–507; MONOK István, *A humanizmus jellegzetességei ...*, i. m. 93.

⁵³⁷ Az ugyancsak Strassburgban tanult Révay Péter jegyezte meg Oláh Miklósról, hogy „érdemtelenül dicsekszik a Hunyadiakkal való rokonságával.” TÓTH Gergely, *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, MTA BTK TTI, Bp., 2014, 137.

⁵³⁸ „Quo ipso argumento, Ludovico II. Hungariae et Bohemiae Regi, imminente Turcarum exercitu, suasum a multis est (verba Sambuci recitabo ex appendice ad Bonfin.) ut Budae vel Posonii, exitum rerum potius quam praesens expectaret: quippe minus ignominiae ac periculi fore, reliquis omnibus interfectis, modo Rex salvus supersit. At ille Pauli Thomoraei Colocensis Archiepiscopi insanis consiliis usus, Solymano ipsum sese objiciens, prope Budam ad Mohacz oppidum, prostratis undique copiis, fugam capessens, in proximâ palude, reflectente se equo, lutulento in gurgite misere suffocatus interiit, itaque regnum suum in extremum discrimen ac perniciem adduxit, teste, praeter Sambucum, Jovio lib. 23. histor. Nactus scilicet eventum non obscuri ominis, quo et clades haec, et regni brevitás portendi putabatur. Tria enim peculiaría in eo sunt annotata, cuncta nimis praecocia: quod ante statum tempus fuit in lucem editus, ideoque epidermide seu extremâ cuticulâ caruit, quae linimentis fuit de novo producenda: quod cito adolevit, barbâ praeter aetatem adeptâ: quod vix annum 18 ingressus, canos ostendit. Dubravius de reb. Polon. lib. 30.” Matthias BERNEGGER, *Ex C. Taciti Germania et Agricola*,

A Listiusra való hivatkozások mellett Öppy Jakab szintén Agricola-kommentárjának részletei is feltűnnek a berneggeri művekben. Ugyancsak Zsámbokyra hivatkozva az alábbi részlet Egernek az 1552. évi ostromát – az eredeti szövegben helytelenül az 1562-es évszám szerepel – idézi érvként arra, hogy „helyes, amikor a hadvezér a vitézeivel együtt kölcsönösen fogadják meg, hogy védelmezik egymást.”⁵³⁹

Ha a Listius családnak nem is maradt fenn családi könyvtára, néhány családtagnak – köztük a Strassburgban tanult Listius Ferencnek – 12 könyve maradt fenn különböző gyűjteményekben.⁵⁴⁰ Különösen érdekesek lehetnek az ő megjegyzései a zágrábi Zrínyi-könyvtárban őrzött Ammirato-kötetben,⁵⁴¹ amelyeket a jeles tacitista kommentárjaihoz írt, ezeket a modern kutatás is kiemelkedőnek tartja: „a címlapon, lapszéleken, és az indexekben Listi tudós alaposágú latin jegyzetei, kiegészítései, kiemelései.”⁵⁴² A kötetet Listius valószínűleg Strassburgban vásárolta, ugyanis 1615-ben írta bele a nevét.⁵⁴³

i. m. 192–193.

⁵³⁹ „Deinde redditur ista confoederatio sive devotio illustrior atque excelsior conjuratione. Cujus rei exemplum est in duce et militibus Agriensibus, qui cum Anno 1562 (!) a Mahomete Bassa gravissimâ obsidione cincti, et sexaginta millibus militum et quinquaginta bronteis subinde appeterentur, uno ore (quamquam de ipsorum fortitudine ex tredecim hostilibus concussionibus gravissimis, quas fortiter substinebant, plus satis constabat) conjurasse perhibentur, nullis se conditionibus Turcae dedituros: secus vero qui fecerit, de capite ejus actum iri. Ut autem illorum devotio firmior maneret, et viae omnes proditionibus obstruerentur, vetuerunt, ne plures tribus colloquerentur. Fama etiam de illis est, quod, quantumvis multa egregia a Mahomete illis promitterentur, si sese dederent, nihil tamen ab ipsis Ungaris responsi acceperit; sed illos feretrum intra duas lanceas nigro panno velatum in moenibus collocasse, indicaturos, si Turca urbe expulsos vellet, mortuos efferet.” Valójában az idézet – Öppy forrásmegjelölésével szemben – nem Zsámboky művéből származik, hanem Botero egy hosszabb helyéből lett összeszerkesztve (18. cap. *Aliquando duces cum militibus mutuo iuramento in defensionem mutuam se obstringunt*): Ioannis BOTERI viri clarissimi *Tractatus duo: Prior: De illustrium statu et politia, libris X. Posterior: De origine urbium, earum excellentia et augendi ratione, libris III. comprehensi* (...) Ex Italico primum in Germanicum, atque exinde in Latinum translati, et multorum memorabilium accessione, ac indice rerum et verborum locupletissimo aucti, auctore M. Georgio DRAUDIO, cive Francofurtensi, Ursellis, apud Cornelium Sutorium, impensis Lazari Zetzneri, 1602, 679–681. – Ezt a részletet nem regisztrálja JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996 (Italianistica Debreceniensis, 3) 144–148.

⁵⁴⁰ ZVARA Edina, *A Listi-család tagjainak könyvei = „Apró cseppekből lesz a zápor”*: Bakonyi Géza emlékkönyv, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda, Szeged, 2008, 45–70.

⁵⁴¹ AMMIRATO, Scipione: *Scipionis Amirati celeberrimi inter neotericos scriptores Dissertationes politicae sive discursus in C. Cornelium Tacitum*, Helenopoli, impensis Joannis Theobaldi Schönwetteri, praelo Richteriano, 1609.

⁵⁴² *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, szerk. KLANICZAY Tibor, Argumentum, Bp., 1991, 198–199.

⁵⁴³ ZVARA Edina, *A Listi-család ...*, i. m. 50–51, 60–61.

A Listius Ferenc beírásával fennmaradt kötetek szinte mind a 17. század elejéről származnak (1603–1614), ami „arra utal, hogy könyvtárának állománya naprakész volt”.⁵⁴⁴ Évszám megadása nélkül írta be a nevét Melchior Junius *Orationum quae Argentinensi in academia* (Argentorati: sumpt. Lazari Zetzneri, 1611) és Bartholomaeus Keckermann *Disputationes practicae, nempe ethicae, oeconomicae, politicae* (Hanoviae: apud haer. Guilelmi Antonii, 1612) kötetébe.⁵⁴⁵ Valószínűleg ezeket is strassburgi tanulmányai során használta.

Bár Listius, Öppy és Blagay Ursinus fenti disszertációiban nem fordul elő Keckermann-idezet, ismerünk olyan Strassburgban megforduló magyarországi peregrinust, aki hivatkozik Keckermann valamely művére a Bernegger elnöksége alatt megvédett értekezésében. Így a kismartoni Daniel Gruber, aki Fridrich Stadelmann főbíró és a kismartoni városvezetők mellett a soproni Lackner Ferencnek ajánlotta disszertációját, amelynek 1. fejezetében Keckermann *Systema Logicae* művére, a 25. fejezetben a *Systema Politicae*-re hivatkozott.⁵⁴⁶

Egy fejezet Keckermann recepciójából

Frisowitz Boldizsár: Oratio de praecipuis requisitis consilarii

Frisowitz Boldizsár peregrinációja és egyetemei tanulmányai nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert hosszú éveket töltött külföldön,⁵⁴⁷ hanem mert nagyszámú munkája maradt fenn ezekből az évekből.⁵⁴⁸ Az Odera-Frankfurti Egyetemre 1623-ban, a Strassburgi Egyetemre 1625-ben iratkozott be.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ Uo. 58.

⁵⁴⁵ Uo. 61.

⁵⁴⁶ *Discursus historico-politicus de peregrinatione studiosorum*, quem SS. auxiliante triade, in inclita et celeberrima Argentoratensium Academia, sub praesidio viri clarissimi et excellentissimi Dn. M. Matthiae BERNEGGERI Historiarum ibid. profess. ordin. publicae discutiendum proponit author Daniel GRUBERUS Eisenstadienis Austriacus, typis Johannis Reppii, Argentorati, 1619.

⁵⁴⁷ VIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, I., A kezdetektől 1700-ig, szerkesztette és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerkesztő munkatársai KIS Eleménné és KOVÁCS Zsuzsanna, Budapest, OSZK, 2008, 264.

⁵⁴⁸ RMK III. 1362; RMK III. 1380, pótl. 6149; RMK III. 1381; RMK III. 1382; RMK III. 1383; RMK III. 1384; RMK III. 1398; RMK III. 6151; két strassburgi műve: *Gymnasma Argentoratense de praecipuis requisitis consilarii*, Strassburg, 1627 (RMK III. 1410); *Disputatio de nobilitate*, Strassburg, 1627 (RMK III. 1411).

⁵⁴⁹ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi ...*, i m. 97, 227 (392., 2318. szám).

Frisowitz Frankfurtban megjelent munkái ismertebbek: például az 1625-ös *De virtute principis*-t Hargittay Emil mint fejedelmi tükröt olvasta,⁵⁵⁰ Kaposi Márton pedig a Machiavelli-recepció szempontjából elemezte.⁵⁵¹ Az 1627-ben kiadott *Oratio de praecipuis requisitis consilarii* című műve a rövidebb munkákkal szemben a terjedelmével hívja föl magára a figyelmet: a beszédet megelőző három ajánló szöveggel együtt 204 oldalas. Az alcím arra utal, hogy az egyetemi szónoki gyakorlat Bartholomaeus Keckermann 3 oldalas beszédvázlata alapján készült (*ad imitationem dispositionis Keckermannianae*). A mű alapján tanulmányozhatók a szónoki bővítés logikai és retorikai alakzatai, de a beszéd aktuális politikai utalásai is elemezhetők. Frisowitz ugyanis kapcsolatba került a Nyugat-Európában peregrináló Bethlen Péter gróffal, az erdélyi fejedelem unokaöccsével, így munkáiban a fejedelmi család hatalmi reprezentációja is megjelenik. A mű formája szerint oráció, tartalmilag viszont a Matthias Bernegger vezetésével készült disputációkkal rokon, mely írójuk (előadójuk) jártasságát bizonyítja a politika tudományának terén.

Frisowitz személyéről nem tárt fel sok adatot a kutatás: voltaképp annyit lehet tudni róla, amennyi e művekből, főként az ajánlásokból kiderül. Előkelő beszercebányai patricius családból származott, ebben az időben testvére, János a város polgármestere. Kettejük alsóbb fokú tanulmányaira hoz adatot a *De nobilitate* című kiadvány: maga az elnöklő Matthias Bernegger, a történelem professzora mutatja be a szónokló ifjú Frisowitzot a Listius Ferenchez szóló ajánlásban. „Látták őt először a hazai virágzó gimnáziumok, a lőcsei és a pataki (ahol vele együtt tanult testvére, a nemzetes János is), és itta magába a legjobb tudományok és művészetek alapjait. (...) Láta őt ezután a poroszországi Elbingi Gimnázium. Láta őt a híres Frankfurter Egyetem két esztendeig. Végül látja őt a mi Akadémiánk egy esztendeje – ahol az Eloquentia, Historia, Politica és a Jog tudományába mélyedt el, a híres Magyar Királyság és az egész kereszténység javára.”⁵⁵²

⁵⁵⁰ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Universitas, Bp., 2001, 107–110; az *Oratio de virtute principis* fordítása: uo. 145–153 (BABICS Zsófia ford.).

⁵⁵¹ KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon*, i. m. 113–114.

⁵⁵² „Quos inter is quem occupavi dicere, Nobilissimus FRISOWITZIUS noster haudquaquam postremas tenet. Viderunt hunc pridem Gymnasia patriae florentissima, Leutschoviense et Pattachiense (ubi loci Generoso fratri tuo JOANNI, familiaris et charus ex condiscipulatu redditus est) imbibentem faeliciter optimorum studiorum artiumque rudimenta, et minora illa, sed qua esi negligas, non sit majoribus locus. Vidit dehinc in Borussiâ nobile Gymnasium Elbigense, doctrinae virtutisque laude magis ac magis efflorescentem. Vidit illustris Academia Viadrinabiennium et eo amplius, per laeta ac lata Musarum vireta grassantem ad arduum illum Eloquentiae collem. Denique vidit Academia nostra per annum et quod excurrit, Eloquentiae studiis, Historiarum, Politices, ipsiusque Juris studia conjugio felicissimo miscerentem: nec flosculos amplius, sed jam certos ac deformatos ostendentem fructus; quos anni provenientes ad matritatem perducent, eximio (nec me fallit augurium) inclyti vestri Regni cum

Pár évvel később Johann Kempius strassburgi jogi disszertációjának ajánlásában már a tekintélyes selmecebányai polgárok között (mint *civis Schemnicensium primarius*) emlegetik.⁵⁵³ A következő esztendőben egy ugyancsak Strassburgban megjelent disputáció Michael Wengerhez szóló ajánlásában maga Matthias Bernegger professzor említi meg a „tisztelet miatt” (*honoris causa*) Frisowitz Boldizsár nevét.⁵⁵⁴ Frisowitz 1648-ban hunyt el: hagyatéki leltárát 1648. augusztus 10-én vették fel.⁵⁵⁵

Arról nincs adat, hogy Frisowitz család milyen kapcsolatban állhatott Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel, de a besztercebányai polgármesteren keresztül, aki Boldizsár bátyja volt, bizonyára volt kapcsolódás. Az sem ismert, hogy milyen módon vett részt Frisowitz abban, hogy Bethlen unokaöccse, Bethlen Péter külföldi tanulmányútját előkészítsék, de a beszédek alapján feltételezhetjük azt, hogy Frisowitz ebben is részes lehetett.

Bethlen fejedelem kisebbik unokaöccse, Bethlen Péter, aki azelőtt a váradi iskolában tanult, 1625-ben indult külföldi tanulmányútra.⁵⁵⁶ Bátyjához hasonlóan a tanulmányi célok keveredtek azzal a tervvel, hogy az ifjú gróf diplomáciai jártasságot szerezzen, megismerje a korabeli Európa fejedelmi udvarait. Szilézián keresztül utaztak Berlinbe, eddig tartott velük az a követség, amelyik Bethlen Gábor házasságát készítette elő, ennek volt a vezetője az a Listius Ferenc, aki 1616-ban Bernegger első magyarországi hallgatója lett, majd hazatérve Bethlen szolgálatába szegődött, és széles körű nyelvtudásának, külföldi ismereteinek Bethlen

emolumento ac Reipublicae Christianae bono.” *Perillustri ac Generoso Domino, Dom. Francisco Listio, libero baroni in Kettsee, Prellenkirchen et Kabold, domino in Somlio et Janoshaza etc. domino meo clementi, S. P. D. = Disputatio de nobilitate, id est de nobilitatis virtutibus, immunitatibus, privilegiis et honoribus etc.*, quam summe nobilissimo adjuvante, in inclitâ Academiâ Argentoratensi, praeside viro clarissimo, Dn. Matthia BERNEGGERO, eloquentiae professoris publici, publici exercitii gratiâ propugnabit die 9. Junii auctor Balthasar FRISOWITZ, N. Ungarus, Argentorati, Reppius, 1627 (RMK III. 1411).

⁵⁵³ *Disputatio juridica de jure jurando litis decisorio*, quam in florentissima Argentoratensi Academia, praeside viro amplissimo et consultissimo, dn. Georgio Davide LOCAMERO, j. u. d. et p. p. praeceptore ac fautore suo aeternum colendo, in Auditorio I[uris] C[onsul]torum ad diem 20. Decembr. publicae disquisitioni proponit Johannes KEMPIUS, Lengfendens. Misnicus, Argentorati, Johannes Repp, 1632.

⁵⁵⁴ *In C. Svetonii Tranqvilli Augustum, diatribe IX*, quam in Universitate Argentorensi, praeside Matthia BERNEGGERO, professore Historiarum ordinario, a[d] d[iem] 28. Martii, publicae disquisitioni subiiciet HAIDIUS Hieronymus, Austrius. Argentorati, in officina Wilhelmi-Christiani Glasseri, 1633.

⁵⁵⁵ *A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya) 1533–1750*, s. a. r. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, OSZK–Scriptum Rt., Bp.–Szeged, 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3.) 387.

⁵⁵⁶ Ismeretes, hogy Bethlen Gábor fejedelem 1618-ban idősebb unokaöccsét küldte ki a heidelbergi egyetemre, népes kíséret társaságában. Itt nem csak tudományokban mélyedt el, hanem rangjához illően a választófejedelemség udvari életében is részt vett, így 1619-ben a pfalzi küldöttség tagjaként vett részt a császárválasztó frankfurti birodalmi gyűlésen 1619-ben. A harmincéves háború hadieseményei miatt azonban el kellett hagyni a Heidelberget, így 1620-ban hazatért: LUKINICH Imre, *A Bethlen fiúk külföldi iskolázatása 1619–1628*. = *Nagyenyedi Album*, Bp., 1926, 79–100.

diplomataként vette hasznát.⁵⁵⁷ Majna-Frankfurtba is Listiust küldte Bethlen „az ottani akadémiai professzorokhoz egy gyulafejevári jogtudományi tanszak megalapítása céljából.”⁵⁵⁸

Bethlen Péternek erre a peregrinációjára utal Frisowitz Boldizsár *oratiója* is, amikor a *consiliariusok* jó tulajdonságait felsorolva a külföldi utazások és a nyelvtudás szükségességét emeli ki. Bethlen Péter tehát megfordult Frankfurtban, innen Leidenbe utaztak, Angliában fogadta őket I. Károly, Franciaországban megtekintették La Rochelle ostromát, Rómában fogadta Bethlen Pétert a pápa, majd az ifjú gróf Velencén és Svájccon keresztül jutott haza.⁵⁵⁹ Frisowitz frankfurti szónoklatát ajánlotta Bethlen Péternek, de a strassburgiban is felidézi Bethlen utazásait, sőt visszaemlékezik frankfurti beszélgetéseikre. De ugyanígy emeli ki Listius Ferenc báró külföldi utazásait, aki járt Germániában, Franciaországban, Angliában, Németalföldön.⁵⁶⁰ A beszéd összegyűjti az egyes témákhoz tartozó érveket, így megtudhatjuk, hogy a két magyar utazása szinte csak – Báthory István lengyel király és a lengyel Ulászló herceg mellett – V. Károly császár utazásaihoz mérhető, aki nyolcszor tett utazást Németföldön, tízszer Németalföldre, hétszer Itáliába, nyolcszor szelte át a Földközi-tengert és háromszor az Óceánt. Mellettük antik és bibliai példákat is idéz (Sába királynője, Homérosz, Platón, Püthagorasz),⁵⁶¹ s közben nem mulasztja el felsorolni Európa összes meglátogatni érdemes egyetemét és akadémiáját.⁵⁶²

Tehát Frisowitz Boldizsár eddig mint mellékszereplő tűnt fel: először mint Bethlen Péter kíséretének tagja, aki támogatójának ajánlotta frankfurti munkáját. Esetleg beszéltek róla mint a hazai Machiavelli-recepció egyik kisebb jelentőségű alakjáról, Kaposi Márton írja szintén

⁵⁵⁷ KOVÁCS Katalin Anita, *Bethlen Gábor külpolitikai törekvései ügynökhálózata tükrében = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. DÁNÉ Veronka, HORN Ildikó, LUPESCU MAKÓ Mária, OBORNI Teréz, RÜSZ-FOGARASI Enikő, SIPOS Gábor, Erdélyi-Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2014, 150–152; KÁRMÁN Gábor, *Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal*, Aetas, (30)2015, 3. szám, 9–36.

⁵⁵⁸ KERÉKES György, *Bethlen Gábor fejedelem Kassán, 1619–1629*, Wiko Kö- és Könyvnyomdai Műintézet, Kassa, 1943, 353.

⁵⁵⁹ SIPOS Gábor, „Tanulmányoknak okáért ...”: *Bethlen Gábor világi elitképző programjáról = Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*, Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2014, 100–101.

⁵⁶⁰ „Aemuli quoque horum sunt Illustrissimi Comites, Hunyadiensis ac Maramorosiensis, Petrus Bethlen, Andreas et Raphael Comites de Leschno, quos observantiae gratiâ, nomino, memor jucundissimae conversationis, quae fuit in Academiâ Viadrinâ; qui mari et terra, licet maximo vitae cum periculo, absque taedio tamen, peregrinas Academias et urbes adhucdum [!] lustrare student. Studuit etiam id ipsum efficere Illustrissimus Baro Franciscus Listius: quem aliquando vidit Germania, Gallia, Anglia, Belgium etc.” *Oratio de praecipuis ...* i. m. 87–88.

⁵⁶¹ Uo. 83–89.

⁵⁶² Uo. 90–91.

ugyanerről a *De virtute principis* c. frankfurti beszédéről: ez az *oratio* olyan királytükör, ami „konceptiójában is, részleteiben is – nyíltan és tudatosan szemben áll Machiavelli fejedelemszményével.” Ahogyan Kaposi megjegyzi: „Kétségtelen, hogy egy tekintélyes egyetem aulájában egy végzős diák nem kelhetett a hagyományos erkölcsöt (...) mellőző politika védelmére. (...) Machiavellit elfogadni – noha őt nem tartotta vissza a pápai tilalom – még egy protestánsnak is kockázatos volt.”⁵⁶³ A frankfurti munkák mellett legalább ekkora figyelmet érdemelnek Frisowitz strassburgi művei (*11. kép*),⁵⁶⁴ köztük ez a terjedelmes *oratio*ja, amit arról írt, hogy milyen tulajdonságok szükségesek a *consiliarius*nak.

Erre a beszédre is igaz az, amit Kaposi Márton írt: „tananyagszerűen foglalja össze” a tudnivalókat. Bernegger a fentebb idézett meghívó plakáton úgy fogalmazott, hogy arra kell törekedni az előadóknak, hogy ne tűnjenek túlságosan iskolásnak (*ne scholastici viderentur*). Nos, Frisowitz – talán éppen a nagy terjedelem miatt – nagyon is iskolásnak tűnik, mindent összegyűjt, amit a témában tudni lehet. Bibliai és antik példák váltakoznak a modern történelem európai és magyar példáival. Ezeket szinte átvezetés nélkül, kommentáló, értékelő megjegyzések nélkül fűzi egybe. A margón pedig pontosan visszakereshetően megtalálható az idézett szöveghely forrása is.

Az oráció címében jelölt *consiliarius* (tanácsos) – úgy tűnik – széles értelemben veendő, voltaképpen a politikus szinonimája. Ezért szerepelhet követendő példaként – amint említettem – Sába királynője, V. Károly császár vagy a magyarok közül Báthory István és Mátyás király. A *consiliarius*okról szóló téma azonban szintén lipsiusi eredetű: *Politica* című művének harmadik könyvében szól a kora újkori államok hivatalviselőiről, akiknek a szerepe ebben az időben értékelődött fel; Lipsius különbséget tesz a *consiliarius*ok és az egyéb állami és udvari tisztviselők között.⁵⁶⁵ Frisowitz a beszéd bevezetőjében pontosítja a témát.

⁵⁶³ KAPOSÍ Márton, *Machiavelli Magyarországon*, i. m. 114.

⁵⁶⁴ Maga Bernegger egy 1627. november 12-én kibocsátott meghívó plakátjában emlékezett vissza Frisowitz nemességéről elmondott munkájára: „Attamen est quod gaudeam, supra voti mei audaciam inventum nuper ex Hungarica Nobilitate florentissimum Juvenem, qui praevalidam hanc opinionis invulgatae nubem, pro Genio Gentis suae fortiter animoseque perrupit, ac oratione pereruditâ frequenti faventique auditorio pronunciatâ demonstravit, haudquaqua natalium claritati dedecorum esse. Facere, quod cum antehac, ut ostendi fecere *Nobiles alij, generosi, Principes*: tum jam olim quovis magno Principe non minor Cicero: qui, quod et ejus vitâ Plutarchus, et passim ipse de sese scribit, assidue declamando se fuit exercere solitus.” Matthias BERNEGGERUS, Argentoratensis Academiae Professor Publicus, *Studiosae Iuventuti S. P. D.*, Argentorati, Glaserus, 1627 (VD17 29:723714S) http://digital.bib-bvb.de/view/bvbmets/viewer.0.5.jsp?folder_id=0&dvs=1470090710974~279&pid=7899579&locale=hu&usePid1=true&usePid2=true

⁵⁶⁵ „Among bureaucrats Lipsius makes a distinction between advisers (*consilarii*) and administrators in the service of the state and the court (*administri publice aut privatim*). He lays down simple and

A bevezetésben a Példabeszédek könyvéből (11: 14) idéz egy igét: „Ahol nincs vezetés, ott elvész a nép, a megmaradás pedig a sok tanácsos által van. Példákat akarsz erre? Fogd!” A szent és kegyes Dávid mellett ott állt Eleasar, Abisai, Asachal és a többiek. Salamont támogatta a bölcs próféták testülete. Nagy Sándornak jutott Kliton, Parmenion, Szeleukosz, Ptolemaiosz, Lüsizimakhosz stb. A római köztársaságot megajándékozta az Úristen Scipióval, Fabiusszal, Marcellusszal. Athénnek ugyanígy adta Miltiadészt, Themisztoklészt, Ariszteidészt, Kimónt és Konónt.⁵⁶⁶

A bevezetés után foglalja össze a szerző, hogy melyek azok a kiváló tulajdonságok, amikkel a *consiliarius* rendelkezzen. A jellemzés alapja Cicero *De Oratore*-jában leírt ideális szónok, amit Seneca alapján bővít: három fő területen kell kiemelkedőnek lennie: beszédében, tetteiben és megjelenésében, viselkedésében. Frisowitz *oratio*ja az alábbi témákat érinti: *ingenium, praesidia corporis, forma corporis, aetas*; a tudományok, amelyekben jártasnak kell lennie: első a teológia, majd a filozófia, *politica*, jogtudomány, *historia, eloquentia*; fontos számára: a *peregrinatio*, nyelvtudás, hadi tudományok, a hazai dolgok ismerete; tulajdonsága a *fidelitas, veritas, constantia, mansuetudo, taciturnitas, praecipitancia*; óvakodjon ezektől: fősვნყნყնყ, harag, széthúzás, részegség.

Néhány magyar vonatkozású adatot ki lehet emelni a beszédből. A testi megjelenésre – antik és bibliai idézetek mellett – Mátyás király és Luxemburgi Zsigmond a példa (mindketten aranyzóke hajjal, arányos termettel, megnyerő tekintettel rendelkeztek).⁵⁶⁷ A *jurisprudencia* dicséretéről szólva nemcsak a tübingeni *consultatio*iról híres Lansius idézi, hanem Bonfini magyar történelmet bemutató művét is.⁵⁶⁸

Aki a történelmet tanulmányozza, annak számára nemcsak a világ eredete, a régi népek háborúi, a török terjeszkedés lehet tanulságos téma, hanem különösen a magyaroknak a török elleni háborúi is.⁵⁶⁹ Fontos a nyelvek tudása: például a magyar király *consiliarius*ának latinul,

judicious principles for their selection and draws up an extensive list of attributes, both good and bad, general and particular, found in administrators. In the prince's advisers, for instance, he calls for unconditional loyalty, a certain age, proven fortune and success, and a measure of ingenuity ('for I do not care to deal with men who are too ingenious'), but above all fear of God, frankness and courage, steadfastness, emotional control and discretion." Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the Early Modern State*, ed. by Brigitta OESTREICH, H. G. KOENIGSBERGER, transl. by David MCLINTOCK, Cambridge University Press, Cambridge, 1982, 45.

⁵⁶⁶ Uo. 7–8.

⁵⁶⁷ Uo. 21.

⁵⁶⁸ Uo. 62.

⁵⁶⁹ „Quod si quis de origine mundi scire avet? Id docent Historiae. Si de bello veterum gentium? Id docent Historiae. Si de Turcici Regni successu et progressu ad Christianas oras? Id docent Historiae. Si

magyarul, szlávul és németül kell beszélnie, hiszen az alattvalók elvárják, hogy saját nyelvükön szóljanak hozzájuk, és őket is tolmács nélkül megértsék.⁵⁷⁰ A pozitív példa megint Mátyás király, aki – Bonfini alapján – a görög és török nyelven kívül az összes európai nyelvet beszélte. Idézi Frisowitz azt a szólást is, hogy ahány nyelvet tudsz, annyi embert érsz.⁵⁷¹

Fontos tulajdonság a nyájasság: „a pálmát mindenki más előtt a mi Mátyás királyunk viszi, aki minden kérelmezővel szemben nagylelkűséget mutatott.”⁵⁷²

Arra, hogy mennyire fontos a kivárás, és nem szabad elhamarkodottnak lenni, Zsámboky Jánost idézi a szerző. A példa a mohácsi csata és II. Lajos halála: „Mi szükség van a külföldi példák sokaságára? Hazai példa is akad, jaj, ha sohasem kellene felidézni! Lajos, e néven a második, Magyarország és Csehország királya, élete virágjában (ugyanis 21 éves volt), hosszabb életre is méltó; a boldogtalan király valamilyen balga vagy szerencsétlen tanácsra, részben fegyvertelen parasztokból álló sereggel állt szemben a kereszténység közös ellensége, Szulejmán gyakorlott csapataival, és Mohácsnál nyomorult módon egy patakban pusztult el” – írja Zsámboky.⁵⁷³

Ki kell még emelni, hogy mennyire aktuális információkat közvetítenek ezek a strassburgi munkák. A strassburgi politika-oktatás az elsők között indult be Európában, és a képzés vonzotta oda a tanulni vágyókat: jelentős a magyarországiakon kívül a lengyel, cseh és sziléziai hallgatók, túlnyomórészt nemesek és arisztokraták aránya.⁵⁷⁴

de bello Turcico cum Christianis et praesertim Ungaris, qualiter Turca communis Christianorum hostis, plurima et deploranda fortilitia atque propugnacula occuparit? Id docent Historiae.” Uo. 68–69.

⁵⁷⁰ „Sit aliquis Consiliarius Regis Hungariae, hunc quidem, Latinae, Ungaricae, Schlavonicae et Germanicae linguae non ignarum esse expedit, propterea, quod ii, qui subjiciuntur ipsi populi intelligere eorum sermonem, et ab ipsis rursus volunt intelligi, propter multas et varias inter se tractationes: exactius quippe suae ipsius sensa homo explicat; et cum majori auditor gratia ab ijs, qui eadem linguâ utuntur, quam si semper et ubique interpretes adhiberentur.” Uo. 92.

⁵⁷¹ „Matthias Corvinus Hungariae Rex, et Deo et hominibus gratus, perpetua seculi fama, sidus splendidum, praeter Turcicam et Graecam omnes Europae linguas calluit. Si ergo hoc principibus commendationi est, quanto magis Consiliario nostro, qui Principis est veluti organum et instrumentum? Hinc Turcae tametsi â literis alienissimi sint, cum tamen videant linguarum cognitionem oppido necessariam esse, quot lingas quis callet, totidem viris aequivalere, imo praecellere, vulgato verbo dicitant.” Uo. 96–97.

⁵⁷² „Palmam inter alios reportat Regni nostri Hungariae Rex Matthias, qui nullo benignitatis et liberalitatis officio poterat expleri erga omnes supplices.” Uo. 138.

⁵⁷³ „Quid multis opus exterorum exemplis? Non deest patrium, o si nunquam patratum! Ludovicus hujus nominis secundus Hungariae Bohemiaeque Rex in flore aetatis suae (agebat enim 21 aetatis annum) dignus certe longiori vitâ, infelix Rex, cum nescio, imprudentiore an inauspicatiore consilio; cum exigua militum tumultuariorum et magna ex parte rusticorum inermium manu, contra exercitatissimas copias Solimanni communis Christianorum hostis, stare non dubitaret, prope Mohacium in rivulo misere extinctus est.” Uo. 153.

⁵⁷⁴ MONOK István, *Hasonlóságok és eltérések a köztes Európa kora újkori könyvtörténetében: Szempontok és példák = Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae: Tanulmányok*

A *consiliarius* tudásához hozzátartozik a matematika, geometria, aritmetika: hogyan tudna másképpen tábornot verni, várat építeni, hadakozni. Az utazás során ki kell fürkészní még azt is, hogy egy-egy városban mennyire világos az ég, merről fúj a szél, vagy a fejedelemnek mennyi adója folyik be a kereskedeleméből. De figyelje meg a hegyeket, szőlőket, öblöket és kikötőket, találkozzon híres emberekkel és beszélgessen velük, keressen fel fejedelmi udvarokat. Központi elem a képzés során a retorika, ami ezekkel a praktikus elemekkel bővül.⁵⁷⁵

A terjedelmes beszéd zárásában (*epilogus*) Frisowitz megindokolja az efféle mintaszónoklatok hasznát, egyszersmind utal Melchior Junius egykori híres hallgatóira is. Magyarországi hallgatói közül Révay Pétert és Balassi Zsigmondot nevezi meg.⁵⁷⁶

Frisowitz Boldizsár vizsgált művének műfaja *oratio*, és nem disputáció vagy disszertáció, bár néhány szóbeli előadásra utaló jelen kívül (pl. megszólítja a hallgatóságát) alig van különbség a két műfaj között. Hogyan tekinthetünk tehát ezekre a munkákra? Az ugyancsak strassburgi nyomtatványt megjelentető Schödel Márton *Disquisitionj*át Kaposi Márton aforizmagyűjteménynek,⁵⁷⁷ Kees Teszelszky idézetgyűjteménynek nevezi.⁵⁷⁸ Ennek felépítése, szerkezete ugyanolyan, mint a többi Bernegger-tanítvány értekezése vagy Frisowitz szónoklata. Mindezek a művek közhely-gyűjteménynek (*loci communes*) tekinthetők; bennük bizonyos „titulusok alatt”, azaz témák szerint csoportosítva található meg a klasszikusokból kiírt

Várszegi Asztrik 70. születésnapjára, szerk. SOMORJAI Ádám OSB, ZOMBORI István, METEM, Bp., 2016, 233–246.

⁵⁷⁵ *Oratio de praecipuis* ..., i. m. 104.

⁵⁷⁶ „Quod in aliis Universitatibus et literarum officinis, mihi vitio datum non fuit, ut studiorum qualiumcunque meorum quaecunque specimen ederem, illud in hac celeberrima Europae Academia, nullum vel reprehensionis aculeum, vel invidiae insidias, vel irrisiois occasionem mihi praebiturum expectabo. Non enim novum vel insolens est, publice in Amplissimo doctorum et nobilissimorum virorum consessu, exercitij gratia de certâ materiâ perorare. Etenim videmus hoc ipsum â prisco seculo semper multos observasse: et observari adhucdum[!]. Olim enim ex ipso hoc loco Illustrissimi, Generosi, Nobilissimi ac Praestantissimi peroravere, quorum documenta in orationibus Junij extant quam plurima. Reperiuntur certe ibi orationes aliquot habitae ab Illustrissimo Principe ac Domino, Domino Georgio Marchione Brandenburgico, Prussiae, Stetini et Pomeraniae Duce; juxta etiam ab Illustrissimo Principe et Domino, Domino Carolo Duce Brunsvicensi et Lüneburgensi; praeterea ab Illustrissimo Comite Raphaele de Leschno ut et Illustrissimo Comite Thurocziensi Petro de Reva; insuper Generosissimo Barone, Sigismundo Balasi de Gyarmath et aliis quam plurimis Heroibus, quos commemorare supersedeo. Nec desunt aliarum Academiarum exempla, quae ex consultationibus Lansij petenda sunt.” Uo. 200–201.

⁵⁷⁷ KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon*, i. m. 115 (66. jegyzetpont).

⁵⁷⁸ Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2009, 289.

bizonyító érvek, példázatok.⁵⁷⁹ Ismeretes, hogy Révay Péternek fennmaradt a Strassburgban megkezdett közhely-gyűjteménye,⁵⁸⁰ ahogyan Szenci Molnár Albert hasonló gyűjteményére is mostanában figyelt fel a kutatás.⁵⁸¹ Johannes Sturm retorikatanítási módszere is a *loci communes* összegyűjtésén és értelmezésén alapult, új impulzust adott azonban ennek, hogy Justus Lipsius, akinek műveit Bernegger is kommentálta, valamint Jean Bodin, aki ugyancsak megjelenik a berneggeri disszertációkban, a saját műveiket antik vagy kortárs szerzők idézeteiből és *exemplumaiból* állították össze.⁵⁸² Az övékhez hasonló művek elkészítéséhez nyújthattak segítséget a bemutatott nyomtatott közhely-gyűjtemények.⁵⁸³

Bár az *Oratio de praecipuis ...* alcímében utal arra, hogy forrása Bartholomaeus Keckermann *Dispositiones Orationum sive Collegium Oratorium* című tankönyve,⁵⁸⁴ valójában azonban Frisowitz közvetlenül más forrást is használt szónoklata elkészítéséhez: Andreas Rey a Naglowice 1607. július 21-én megvédett disputációját, amely védelem elnöklő professzora Keckermann volt.⁵⁸⁵ Ez a munka témáját tekintve igen hasonló a strassburgi *Oratio*hoz, azonban a magyar utalásokat nem tartalmazza. Így a vázlatnak a Bonfini-idézetekkel való bővítése bizonyára Frisowitz egyéni munkájának tekinthető. Andreas Rey a Naglowice eme értekezésének is van még egy magyar vonatkozása: előszavában utal Keckermann

⁵⁷⁹ Vö. Bartholomaeus KECKERMANN, *A speciális retorika I. könyve = Retorikák a reformáció korából*, i. m. 235–236.

⁵⁸⁰ BÓNIS György, *Révay Péter*, Akadémiai, Bp., 1981 (Irodalomtörténeti füzetek, 104) 11–12.

⁵⁸¹ SZENTPÉTERI Márton, *Szenci Molnár megőrül: Előzetes egy jövőbeli pszichohistóriai tanulmányhoz = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, FISz, Bp., 1999, 141; *Szenci Molnár András Naplója*, közléteszi SZABÓ András, Universitas, Bp., 2003 (Historia Litteraria, 13) 13.

⁵⁸² Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona*, i. m. 218–219.

⁵⁸³ Bernegger már bemutatott Agricola-kommentárja, amelybe beemelte a Listius-disszertációt is, ilyen nyomtatott *Locum communes*-gyűjtemény: C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, expositus à Matthia BERNEGGERO, historiarum in Argentoratensi Academia professore, Argentorati, Marcus ab Heyden, 1618.

⁵⁸⁴ *Consiliarius: Tractatio contracta per unum genus argumenti, nempe per requisita = Dispositiones orationum, sive Collegium Oratorium de rebus variis et cognitione dignis*, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1615, 141–144.

⁵⁸⁵ *Discursus politici de consilio, consiliario et concilio sive consultatione, ingenii in Politicis acuendi gratia conscripti ab Andrea REY a NAGLOWICE et in celebri Gymnasio Dantiscano ad disputandum extraordinarie propositi sub praesidio Cl. Viri Bartholomaei KECKERMANNI Philosophiae Professoris, ad diem Julii 21. Anno 1607. = Systema Systematum clarissimi viri Dn. Bartholomaei KECKERMANNI, omnia hujus autoris scripta philosophica uno volumine comprehensa Lectori exhibens, idque duobus tomis*, II, Hanoviae, apud heredes Guilielmi Antonii, 1613, 1280–1323.

Magyarországra, amit a „polgárháborúk” sújtotta országok között említ; utalása alighanem a Bocskai-felkelésre vonatkozik.⁵⁸⁶

Még egy politikai értekezés jelent meg Strassburgban, ugyancsak Bernegger tanítványától, ami címében és témájában rokon a fent említett művekkkel, s ugyancsak feltűnnek benne a Keckermannra és Andreas Rey a Naglovicére való hivatkozások; ennek vizsgálata azonban meghaladja e dolgozat célkitűzéseit.⁵⁸⁷

⁵⁸⁶ „Nihil dicam de bellis civilibus in Gallia, quae ante annos sedecim aegerrime composita, tot ante continuis annis Regnum istud miserabiliter funestarunt. Nihil de Ungariae tam diuturno, et vix nunc qualicunque pacis imagine, et spe potius quam pace sopito: solum illud exemplo sit *bellum Belgicum*, tanta animorum obfirmatione, tantisque obsidionum miraculis gestum, ut ei par nullum ex ulla historia allegaveris, ne illud quidem Peloponnesiacum, quod tanquam omnium bellorum pertinacissimum descripsit Thucydides; duravit enim id annis septem et viginti cum *bellum Belgicum* duret annis continuis quadraginta et amplius.” Uo. 1280; vö. VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok ...*, i. m. 19.

⁵⁸⁷ *Dissertatio de consiliario principis*, quam consultore summo patrocinate, sub umbone clarissimi viri, Dn. Matthiae BERNEGGERI, professoris publici, publico amicorum examini subicit author Johann. Jacobus VINTHER Lohrâ-Brisgojus, qui spernit consilium, auxilio est indignus, etc., Argentorati, typis Johannis Repii, 1623.

FÜGGELÉK

Újabb könyvészeti adalékok a strassburgi magyar peregrináció történetéhez

I.

Listius Ferenc strassburgi beiratkozásának időpontjául az 1616-os évet adja meg a Szögi-adattár. Szabó Béla tanulmánya alapján azonban Listius – Blagay Ursinus Istvánnal együtt – 1614. április 06-án immatrikulált.⁵⁸⁸ Véleményét alátámasztja, hogy Listiusnak már 1615 elején Strassburgban kellett tartózkodnia, ugyanis Listius Ferencnek ajánlotta 1615. február 2-án megvédett politikai témájú disputációját Martinus Mellius, aki 1616-ban Öppy Jakab disputációjához írt üdvözlő verset (7. kép):⁵⁸⁹

MELLIUS, Martin: *Dodecas II. Miscellaneorum quaestionum ex libro C. Cornelii Taciti de Germanorum vitâ moribusque depromptarum, quam a se conscriptam, quod Deus bene fortunet*, praeside M. Mathia BERNEGGERO, historiarum in inclyta Argentensium Academia professore, a[d] d[iem] 2. Februarij publice discutiendam proponit Martinus MELLIUS Northusâ-Cheruscus, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1615.

[12] fol. ; 19 cm

Listius és Blagay Ursinus neve még egy strassburgi nyomtatványban szerepel együtt: latin nyelvű verset írt ugyanis hozzájuk Johanna Othonia (1549–1621) neolatin költőnő.⁵⁹⁰ A flamand származású hölgynek két kötete is megjelent, közülük az 1617-es kiadásában nincs

⁵⁸⁸ P. SZABÓ Béla, *Újabb magyarországi jogtanuló a 16. századi strasbourggi academián (Kiegészítés az eddigi peregrinusnévsorhoz)*, Gerundium, (8)2017, 4. szám, 26.

⁵⁸⁹ OSZK 801.747

⁵⁹⁰ Korabeli életrajza: *Joanna Othonia = Athenae Belgicae sive nomenclator infer. Germaniae scriptorum, qui disciplinas philologicas, philosophicas, theologicas, juridicas, medicas et musicas illustrarunt*, Franciscus SWEERTIUS Antverp., pro suo in patriam et literas adfectu digessit et vulgavit, Antverpiae, apud Guilielmum a Tungris, 1628, 458–459; Jane STEVENSON, *Johanna Otho (Othonia) and women's Latin poetry in Reformed Europe = Women writing Latin from Roman antiquity to early modern Europe*, eds. Laurie CHURCHILL, Phyllis R. BROWN, Jane E. JEFFREY, 3 vols., New York, 2002, 3. vol., 189–216; Jane STEVENSON, *Women and classical education in the early modern period = Pedagogy and power: Rhetorics of classical learning*, eds. Yun Lee TOO, Niall LIVINGSTONE, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 90–92.

magyar vonatkozású adat,⁵⁹¹ az 1616-os Strassburgban megjelent verseskötet azonban egy-egy hozzájuk írt verset tartalmaz.⁵⁹²

Johannae OTHONIAE, foeminae Flandriae, Viri Clarissimi, Domini Guilielmi MAYARTI, in provinciali consilio Flandriae quondam advocati consultissimi, *Carminum diversorum libri duo*. Argentorati, Antonius Bertramus, 1616.

[44] Bl ; 4°

A számozatlan oldalakat tartalmazó kötet XX. számú költeménye (8. kép) szól Blagay Ursinus Istvánhoz (*Illustri et Generoso Domino, Domino Stephano Ursino, Comiti à Blagay etc.*):

Annue Virtutum cumulans praeconia Pallas,

Et tu Musa mihi fortia tela refer.

Quid vetat Heroum celsas depingere mentes,

Omnia qui rerum conspicuere bona?

(...)

Argentina bene est celebris, multumque sacrata,

Bellerophontaeis fons ibi manat aquis

Celsos celsa canunt divini signa decoris

Eximia, haudt usquam talis in orbe latet.

Virtute Augusta foelices exige semper

Annos Ursinum gloria prima. Vale.

A XXI. számú vers (9. kép) címzettje Listius Ferenc (*Illustri et Generoso Domino, Domino Francisco Listio, Libero Baroni in Köphey [!], Prellenkirchen, Kabold, ac Domino in Somlio etc.*):

Quid facit! eximie vivitne et vescitur aura

Aetherea cunctis docta Thalia modis?

Vivit Apollo? Et sunt hic Gratiae? et inclyta cuncta,

⁵⁹¹ *Poematia, sive lvsvs extemporanei* Ioannae Othoniae Poëtriae Gandensis, Ioan[nis] Othonis viri clariss[imi] F[ili]ae], Viduae Gvlielmi Mayart, in Prouinciali Consilio Flandriae quondam Aduocati, apud Gulielmum à Tongris, Antverpiae, 1617.

⁵⁹² VD17 12:645688A

Numino sunt praesto? Totaque Musa valet?
Dives opum, celebris Musarum nomine culto.
Argentina poli sidera celsa ferit.
(...)
Sydere foeliciter et amplius inclyta vive
Progenies Listi, salvâque vise tuos.

II.

A hallgatók által megjelentetett disszertációk, orációk vagy az egymás munkáihoz írt alkalmi költemények mellett az Akadémia vagy Egyetem hivatalos kiadványai is tartalmazzak magyar diákokra vonatkozó adatokat. Bernegger összegyűjtött beszédei között található egy 1619. április 29-én tartott *oratiót*, amikor 25 fiatal avatott *Magister Philosophiae*-vé.⁵⁹³ A beszéd kiadása valójában az ünnepség „forgatókönyve”, ebbe iktatódnak be a dékán és a professzorok szónoklatai, illetve jelzik az ünnepség egyéb elemeit (zene, taps stb.).⁵⁹⁴

Orationum academicarum decas, edebatur Argentorati, Anno Christiano MDCXL.
[4] Bl., 296 S., [4] Bl : Kupfert; 12°

A magisterek avatására az Akadémia jegyzője által a kancellár adta meg az engedélyt, erre válaszolt a dékán, majd a jelölteket (a modori Rakoffsky Jánost és a mosóci Duchon Mátyást) szólította (*10. kép*).⁵⁹⁵

Ezután került sor a *magisterek* – köztük a két magyarországi – avatására: a kiadványban a vizsgakérdésüket is olvashatjuk. „Hogy ne tűnjének néma szereplőnek” és „megmutassák tehetségüket, de a „hallgatóság türelmével se éljenek vissza”,⁵⁹⁶ az alábbi kérdésekre kell röviden válaszolniuk:⁵⁹⁷

⁵⁹³ *Oratio habita in promotione 25 Magistrorum Philosophiae, Argentorati, 29. Aprilis, A. D. 1619. De parandae doctrinae modis illegitimis = Orationum academicarum decas*, Argentorati, 1640, 39–76.

⁵⁹⁴ VD17 3:306584Z

⁵⁹⁵ Uo. 68–69.

⁵⁹⁶ „Caeterum ne mutae personae in hoc productae videantur esse proscenium, placet, ut more institutoque Maiorum â singulis specimen aliquod ingenii atque eruditionis edatur: id quod breviter et succincte facietatis, ne amplissimi huius auditorii patientia videamur abuti” Uo. 73.

⁵⁹⁷ „Tu M. Matthia Duchon, expone, utrum per virginem Esa. 7. v. 14. diva Maria et mater Domini nostri Iesu Christi sit intelligenda?” Uo. 73; „Tu M. Johannes Rakoffsky: Estne aliquid studii et operae in doctrinam de Meteoris conferendum: cum non modo poetae et vulgus hominum, ut apud Aristophanem in Nebulis videre licet, hanc doctrinam tanquam inutilem contempserint, eiusque studiosos

Mindkét peregrinus alig volt ismert eddig a *peregrinatio*-kutatás számára: Duchonnak egy strassburgi alkalmi költeményéről adott hírt Monok István,⁵⁹⁸ míg Rakoffskyt – akinek kapcsolata nem tisztázott a kiterjedt Rakovszky család más tagjaival – Szabó Béla regisztrálta.⁵⁹⁹

III.

Perlowitz András strassburgi tanulmányai⁶⁰⁰ és Bernegger vezetésével írt disszertációi ismertek,⁶⁰¹ Schödel Márton *Disquisitio historico-politica de Regno Hungariae* című művéhez alkalmi költeményt írt.⁶⁰² Még egy eddig ismeretlen művecskéje is megjelent azonban egy jogi disszertáció végén: anagrammát írt a respondens nevére (*12. kép*):⁶⁰³

LOCAMER, Georg David: *Quaestiones Quaternae De Obligationum Ex Consensu Speciebus Quatuor: Videlicet Emptione - Venditione; Locatione - Conductione; Societate; & Mandato*, quas Auspice sacrosancta Trinitate Praeside viro amplissimo et consultissimo Dn. Georgio Davide LOCAMERO U. J. D. celeberrimo et in Universitate Argentoratensi Pandectarum professore publico et pro tempore spectabili Juridicae facultatis decano meritissimo, praeceptore, fautore et patrono suo nunquam intermorituro observantiae cultu prosequendo, publicae censurae ac velitationi exponit Mense Iunio d. (...) Johannes Ludovicus EBENIUS Memmingensis, Argentorati, Glaser, 1630.

„JOANNES LUDOVICUS EBENIUS

Anagramma.

DUC: BENE IUS VOLVIS

DUC: si justitiae cultor vis esse benignus,

Tu BENE IUS VOLVIS bene, tuque sequaris euntes.

Amoris testandi gratiâ scripsit ANDREAS

PERLOWITZ Hung. bonarum

literarum St.”

μετεωροφύεναχασ vocarint: sed et Plato in Cratylo et Phaedro doctrinam de Meteoris et *ἀδολεσχίαν* semper coniungat?” Uo. 75.

⁵⁹⁸ MONOK István, *Magyarország és a magyarok ...*, i. m. 226.

⁵⁹⁹ SZABÓ Béla, *Újabb magyarországi ...*, i. m. 26.

⁶⁰⁰ SZÖGI László, *Magyarországi diákok ...*, i. m. 228. (2324. sz.).

⁶⁰¹ RMK III. 1429; RMK III. 1439.

⁶⁰² RMK III. 1440; RMK III. 1460.

⁶⁰³ VD17 3:688330S

IV.

Bár a szakkutatás nem figyelt föl arra, hogy latin nyelvű disszertációi mellett,⁶⁰⁴ ugyancsak strassburgi nyomtatványokban, több üdvözlő verse – köztük egy magyar nyelvű – is megjelent, Michael Johannes Moslehner alakja eddig sem volt ismeretlen.⁶⁰⁵ 1628-ban Joannes Duchon beszercebányai rektor iskoladrámájának egyik előadójaként jelenik meg,⁶⁰⁶ míg az altdorfi egyetemre 1631. április 25-én iratkozott be.⁶⁰⁷ Strassburgban 1631 májusában matrikulált,⁶⁰⁸ két disszertációja 1632-ben jelent meg. Életútjának további adatai a neki ajánlott művekből ismerhetők meg: 1643-ban beszercebányai *notarius*,⁶⁰⁹ 1649-ben *senator*, *scholarcha*, *notarius juratus arcisque capitaneus*.⁶¹⁰

Moslehner két verse Hieronymus Haidt 1633-ban kinyomtatott disszertációjának végén jelent meg,⁶¹¹ amit a bécsi Österreichische Nationalbibliothek digitalizált példánya alapján tanulmányoztam.⁶¹²

HAIDT, Hieronymus: *Dissertatio historico-politica de bello civili, quam divina adspirante gratia in inclyta Argentoratensium Academia, praeside clarissimo et excellentissimo viro dn. MATTHIA BERNEGGERO, histor[iarum] professore, fautore et praeceptore suo aetatem suspiciendo ad d. (...) Martii publice examinandam proponit auctor Hieronymus Haidius, Austrius. Argentorati, MDCXXXIII Eberhard Welper.*

)⁽⁴,A⁴-D⁴E²= [43] pag. – 4°

A vizsga napját a címlapon üresen hagyták, azt a vizsgázónak utólag kellett beírnia. A rézmetszetes címlapkeretbe foglalva Arisztotelész és Platón, a *Virtus* és *Honor*, valamint a strassburgi akadémia látképe látható. A címlevél hátlapján olvasható a dedikációs lap.⁶¹³

⁶⁰⁴ Michael Joannes MOSLEHNER, *In C. Suetonii Tranquilli Augustum, Diatribe V*, Argentorati, Glaser, 1632 (RMK III. 1487); Michael Joannes MOSLEHNER, *Dissertatio historico-politica de odio subditorum adversus principem*, Argentorati, Repp, 1632 (RMK III. 1488).

⁶⁰⁵ Életrajzi adatainak forrásait összegzi: WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, i. m. 556.

⁶⁰⁶ RMNy 1415.

⁶⁰⁷ VARGA András, *Az altdorfi egyetem magyar diákjai (1583–1718)* = Lymbus: Művelődéstörténeti Tár (V), 1994, 8; Szögi László egy nappal korábbra, április 24-ére teszi a beiratkozását: SZÖGI László, *Magyarországi diákok ...*, i. m. 74.

⁶⁰⁸ SZÖGI, *Magyarországi diákok ...*, i. m. 228.

⁶⁰⁹ RMNy 2015.

⁶¹⁰ RMNy 2267, 2290.

⁶¹¹ A harmadik vers ugyancsak Haidt-műben jelent meg, ld. a következő alfejezetet!

⁶¹² Jelzete: 134024.B

⁶¹³ A dedikáció formáiról (ajánlás, dedikációs lap, ajánló levél): PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Főiskola, Budapest – Eger, 2013 (Kulturális örökség) 51–76.

Perillustri et generoso dn. dn. Ferdinando Friderico Genger, libero baroni ac domino in Grünenpihel et Oberhöflein certarumque partium, mineralium fodinarum Schemnicii cultori principali. Nec non viris nobilissimis, amplissimis dn. Michaeli Wengero, Sacrae Caes. Regiaeque Maiestatis in Camera Schemnicensi perceptori gravissimo, avunculo observandissimo. Dn. Georgio Ulrico Reutter, regiae liberaeque civitatis Schemnicensis senatori spectatissimo, eiusdemque civi metallico. Item admodum reverendo clarissimo, dn. Valentino Rulich, Ecclesiae Schemnicensis pastori supremo. Ut et amplissimo, prudentissimoque dn. Gabrieli Haas, liberae regiaeque civitatis Schem. syndico dignissimo. Dnn. moecenatibus, patronis, unice colendis lubenter merito dedicat auctor ijsdemque.

A következő levélen a szerző *Epistola dedicatoriája* olvasható Gengerhez és Wengerhez, Strassburg 1633. március 10-i kelettel (a Julianus-naptár szerint). Egy Polübiosz-mottó és *Anteloquium* után következik a disszertáció *conclusiója* 81 pontban. Ezután öt szerző üdvözlő verse szól Haidiushoz: Egy-egy latin nyelvű verssel köszönti őt *Joannes Freinshemius* és *Joachim Becher, ss. theol. st.*, a harmadik versszerző *Michael Joannes Moslehner* egy latin és az *Apollo, istene az tudományoknak* kezdetű magyar verssel, míg *Joannes Kempius* szintén két verssel – egy latin és egy *Jetzt streittet jederman / der Baur und Fürst zugleich (Most mindenki harcol, a paraszt és a fejedelem egyaránt)* kezdetű német nyelvűvel – szerepel, amit *Samuel Schreiberus* latin költeménye követ. Haidius – Haidt névalakkal –, Freinshem, Schreiber és Kempius ugyancsak verssel köszöntötte Moslehner egyik kötetét is,⁶¹⁴ míg a másikhöz Kempius csak egyedül írt verset.⁶¹⁵ Schreiber és Kempius ugyancsak magyarországi, Kempius korábban Moslehner iskolatársa volt Besztercebányán, amit az bizonyít, hogy együtt szerepelnek mint előadók 1628-ban egy Besztercebányán tartott iskoladrámában.⁶¹⁶

Haidt – bár magát ausztriainak írja a címlapon – ugyancsak rendelkezik magyarországi rokonsággal: nagybátyja az a Michael Wenger, akihez többen is ajánlást címeznek. A Haidtéhoz hasonlóak helyzetére világít rá Szabó András Péter, amikor számba veszi azokat, akik „nem magyarországi születésűek”, de „alsóbb fokú tanulmányaikat vagy azok egy részét itt végezték, innen indultak peregrinálni, egyetemi tanulmányaik alatt gyakran tűntek fel Hungarus diákok társaságában, és visszatérve Magyarországon helyezkedtek el tanárként, lelkészként.”⁶¹⁷ Haidt ugyan nem tanár vagy lelkész lett, de rá is igaz az, hogy „ezeknek a családoknak a következő generációja már Hungarusként tűnik fel az egyetemi anyagokban.”⁶¹⁸ A későbbiekben

⁶¹⁴ RMK III. 1488.

⁶¹⁵ RMK III. 1487.

⁶¹⁶ RMNy 1415.

⁶¹⁷ SZABÓ András Péter, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraiújkorász” szemmel*, Történelmi Szemle, (61)2014, 1. szám, 155–156.

⁶¹⁸ Uo. 160.

Hieronimus Haidt selmecebányai tisztviselő: 1641-ben bányabíróvá, ⁶¹⁹ 1647-ben bányabíróvá nevezték ki. ⁶²⁰ 1646-ban egy hagyatéki ügyben intézkedett. ⁶²¹ 1651-ben mások mellett neki (*sacr. caes. reg. maj. montium magistro*) ajánlanak egy hét beszédből álló iskolai szónoklatgyűjteményt. ⁶²² Alighanem az ő fia ennek az egyik előadója is, az a Michael Haidt, aki 1654-ben *Schemnicensis Montanus Pannonius*ként – Tübingen után – a Strassburgi Egyetemre is beiratkozik, ⁶²³ és ott művet jelentet meg. ⁶²⁴

Moslehner magyar verse a D4a lapon olvasható. (13. kép) Ez is, akár a többi, utal a harmincéves háború – amit a szerzők polgárháborúnak tekintenek – megpróbáltatásaira. A 12 szótagos sorokból álló verset modern átírásban közlöm (az eredeti helyesírás a közölt fényképmelléklet alapján követhető). A talán elírásnak is tekinthető – esetleg nyelvjárási sajátosságnak tekinthető – változatot (*joszago koszorot – jó szagú koszorút* helyett) megtartottam.

*Apollo, istene az tudományoknak,
És ti szép fényes Musa isten-asszonyok,
Én édes társom ' megajándékozzátok.
Mert ugyan az ő szorgalmatosságának
Miatta érdemli jó szagó koszorót;
De nem csak tölgyfának leveléből valót,
Mely régenten meg szokott adatni annak,
Ki hadban földejét megszabadította
Szörnyen haláltul, s ellenségét levágta;
Sőt inkább mint hogy tanácsot ad, országtul*

⁶¹⁹ PÉCH Antal, *Alsó Magyarország bányamívelésének története (1600-tól 1650-ig)*, 2. köt., MTA, 1887, 415; 1644. július 30-án Haidt bányabíróvá, *írnokként* azt jegyezte fel, hogy „már hónapok óta nem kapott fizetést, és kénytelen lesz más kereset után látni, hogy megélhessen.” Uo. 451.

⁶²⁰ Uo. 463–464.

⁶²¹ *A bányavárosok olvasmányai ... (Adattár 13/3.) ...*, i. m. 385.

⁶²² [STEPHANI, Tobias], *Susanna, seu actus oratorius septem diversarum ac in partem utramque pertractatarum questionem orationibus constans*, typis Laurentij Beniamin ab Hage, Trenchinii, 1651 (RMNy 2399)

⁶²³ SZÖGI László, *Magyarországi diákok ...*, i. m. 229, 241.

⁶²⁴ Michael HAIDT, *Timurus vulgo Tamerlanes*, cujus historiam ex monumentis incorruptis excerptam in Alma Argentoratensi Academia Deo bene juvante, praeside viro amplissimo excellentissimo Dn. Joh. Henrico BOECLERO, Historiarum professore celeberrimo, praeceptore patronoque magno, venerando, in solenni Auditorio, eruditorum examini subjicit Michael HAIDT, Schemnicensis Montanus Pann., A. d. 7. Septembr. H. L. Q. S., typis Josiae Staedelii, Argentorati, 1657 (RMK III. 1992).

*Miképp' eltávoztathassunk veszedelmet
Borostyán koszorú ékessétsen fejet.*

V.

A fentebb említett Hieronymus Haidt politikai értekezése mellett – Moslehnerhez hasonlóan – egy Suetonius-kommentárt is megjelentetett Strassburgban, amit a bécsi Österreichische Nationalbibliothek digitalizált példánya alapján tanulmányoztam:⁶²⁵

HAIDT, Hieronymus: *In C. Svetonii Tranqvilli Augustum, diatribe IX*, quam in Universitate Argentorensi, praeside Matthia BERNEGGERO, professore Historiarum ordinario, a[d] d[iem] 28. Martii, publicae disquisitioni subiicit HAIDIUS Hieronymus, Austrius. Argentorati, in officina Wilhelmi-Christiani Glasseri, MDCXXXIII.

A dedikációs lap körmöcbányai és selmecbányai előkelőségeknek szól:

Viris generosis, strenuis, nobiliss[imis] Dn. Johanni Sockio, Sacrae Caes. Regiaeque Maiestatis Consiliario, eiusdemque Camerae Cremniciensis praefecto gravissimo. Dn. Stephano Moslehnero, Sacrae Caes. Regiaeque Maiestatis in Camera Novisoliensi Administro meritissimo. Dn. Hermanno Roth â Rothenfels, inclytae Camerae Cremniciensis rationum Magistro eminentissimo.

Maecenatibus ac Patronis meis, omni submissionis, genere afficiendis: Nec non reverendo admodum, clariss[imo] excellentiss[imo] Dn. M. Iohanni Vrlspergero, Ecclesiae Cremniciensis Pastori supremo, gymnasiarchae vigilantissimo, fautori eximiâ veneratione colendo: item consultissimo prudentissimoque Dn. Friderico Artz, Sacrae Caes. Regiaeque Maiestatis apud Cameram Cremnicensem administro spectatissimo: Dominis patronis, fautoribus, omni obseruantiae, ac obsequii cultu perpetuo afficiendis, hoc exercitium academicum L. M. Q. dicat, consecrat Resp. iisdemque.

Ezután következik Haidt ajánlása két oldalon, amelyben bővebben kifejti a fentieket,⁶²⁶ majd Matthias Berneggert, tanítóját (*praeceptor meus*) méltatja. A következő levél tartalmazza

⁶²⁵https://search.onb.ac.at/primolibweb/action/dlDisplay.do?vid=ONB&docId=ONB_alma213_83800030003338&fn=permalink. A kötet az MTA repozitóriumában is elérhető: http://real-r.mtak.hu/656/1/haidius_bernegger_1633.pdf – Itt köszönöm meg Monok Istvánnak a kötet beszerzésében nyújtott segítségét.

⁶²⁶ „Quod praesumptum teneo in Te, Strenue Dn. Sock, pietate, industria, usuque rerum multiplici, et autoritate Eminentissime, qui consilio, operaque inclytam Cameram, magna cum laude foves, regis, cuius dexteritatem optimi quique suspiciunt, cognati liberalitatem exosculantur, omnes benignitatem admirantur. Nec vestrae facilitatis ita ignarus Nobilissimi Domini, Domine Moslehner, incomparabilis literarum, literatorumque Patrone, tu non tantum honores maximos, et adeptus es facile ac egregie, secundaque fama administrasti, sed subinde Camerae Nouisoliensi, et bono publico, non minore iustitia, quam omnium cum emolumento praees: ita tu Dn. Roth, â Rothenfels, praecipium Camerae

Bernegger ajánlását Michael Wengerhez, melyben Haidiust dicséri, és kiemeli, hogy „régí barátai” (*amici veteres*) – *Georgius Ulricus Reutterus senator* és *Gabriel Leporinus archigrammateus* – ajánlásával érkezett két esztendeje a strassburgi egyetemre,⁶²⁷ ahol hazájának és családjának szolgálatára ajánlotta fel magát. Itt peregrinációjában és tanulmányaiban társai voltak *Michael Johannes Moslehner* és *Samuel Scriberius*, valamint hűséges barátként (*Achates fidissimus*) *Johannes Kempius*. Az ajánlás végén a „tisztelet miatt” (*honoris causa*) említi még Frisowitz Boldizsár nevét. Maga az értekezés Suetonius Augustus-életrajzának 28–30. fejezetét magyarázza, ehhez járul a disputára kijelölt kérdések összefoglalása (*Miscellarum quaestionum, ex hac Diatriba disputandi materiam praebentium syllabus*) és egy *Corollarium*.

A kötet végén két üdvözlő vers található: az első *Andr. Luciusé*, aki versének elején és végén utal Haidt magyarországi kötődésére:

*Decus iuventae, magna proles patriae,
Hunnisque maior et Scythis parentibus
Quorum manus mundi execrata est orbita:
Haidi, quies te docta Musarum iuvat
Et cura sacri, at impotentis otii,
Qui viribus tam mentis igneae vales
Quam barbara patres tui ferocia.
(...)
Gaude Attilae propago: nunc binominis
Potator Istri, potat et Permessida:
Tuque hactenus nullo iacens cultu Scytha
Assurge, nunc Anacharsis hic est Haidius.*

Cremniciensis conservandae, augendaeque instrumentum, virtute eloquentia apprime conspicuus, tua in difficillimis deliberationibus eximia prudentia, inque rebus expediendis gravissimis industria, coniuncta cum incredibilem humanitate, mihi et aliis probe nota est. Iccirco stetit sententia, nihilominus, vel pandendo actuum meorum ordinem, vel quoquo modo, deterso omni adulationum fuco vestram gratiam aucupari. Praecipue fortassis nostris, meam profectionis instituendae molitiorem, adeoque quam alterius terrae humanitatem suspirarim. Enimvero non nullorum, tum Reverendi admodum, Cl. Domini M. Vrlspergeri Ecclesiae vestrae luminis eximii, qui semper mihi factum voluit, evenit hortatu, ut Parentes, quosque eorum loco iure veneror, sic sint persuasi, glebae Hungariae affixum, aliquando ablegare in eas terras, quae mutare rudem valerent.”

⁶²⁷ Mindkettejük neve szerepel Haidt fentebb bemutatott kötetének dedikációs lapján, az utóbbi német névváltozatban (Haas).

A másik versecskét Michael Johannes Moslehner írta, akinek így ismét egy újabb művével bővíthetjük latin versszerzői gyakorlatát (14. kép). Az epigramma zárlata szól Haidthoz, aki ki fogja érdemelni mindenki tetszését, Hungaria köszönetét, és örök dísz lesz az utókor számára:

*Perge sic feliciter,
Meriturus omnium favorem, gratias
Hungariae, et aeternum decus apud posteros.*

A berneggeri ajánlásában – latinosított névvel – szereplő Samuel Scriberius nem más, mint az a többször említett Schreiber, akinek eddig két alkalmi versét azonosítottam: mindkettő Moslehner kötetének végén jelent meg.⁶²⁸ Eddig őt sem tartotta számon a magyarországi könyvészeti kutatás.⁶²⁹

VI.

A strassburgi egyetemi értekezéseket tanulmányozva még egy újabb „régí magyarországi szerző” azonosítására nyílik lehetőség: Joannes Kempius ugyanis több alkalmi verset és önálló jogi értekezést publikált ugyancsak Strassburgban. Azonban Kempius nevét sem az egyetemtörténeti adattárak nem tartják nyilván *Hungarus*ként, sem az RMK-ban nem szerepel. 1618-ban mint besztercebányai diák *Saxo*ként szerepel, disszertációja címlapján *Lengfendens. Misnicus*nak írja magát, azaz a szászországi Meissen tartományból származott. Kempius így nem származása okán tekinthető hazai szerzőnek, hanem azért, mert – valószínűleg – több éven keresztül itt járt iskolába, a besztercebányai és selmecbányai városvezetők anyagi támogatásával ment külföldre tanulni, ahol – német anyanyelvű lévén – a latin mellett német verset is írt, és disszertációt jelentetett meg. Tehát a Felföldre költözött és az itt megtelepedve élt *Hungarus*sok csoportjába tartozik, aki ráadásul tanulmányai után itt is vállalt állást. A kötetet a hallei Universitäts- und Landesbibliothek digitalizált példánya alapján tanulmányoztam.⁶³⁰

⁶²⁸ RMK III. 1487, 1488.

⁶²⁹ A Schreiber család befolyását Martin Schreiber alapozta meg, fiai (Samuel és Daniel) és unokája a 18. század elejéig töltötték be tisztségeket Modorban: Michal DUCHOŇ, *Šľachta v malokarpatských mestách v ranom novoveku (16.-17. storočie)*, Forum Historiae, 2008/1, 6.

⁶³⁰ Jelzete: Strassburg, Diss., 1630-37 (19); VD17 3:688374Y

KEMPIUS, Johannes: Disputatio juridica de jure jurando litis decisorio, quam in florentissima Argentoratensi Academia, praeside viro amplissimo et consultissimo, dn. GEORGIO DAVIDE LOCAMERO, j. u. d. et p. p. praeceptore ac fautore suo aeternum colendo, in Auditorio I[uris] C[onsul]torum ad diem 20. Decembr. publicae disquisitioni proponit JOHANNES KEMPIUS, Lengfendens. Misnicus. Argentorati MDCXXXII Johannes Repp.

A⁴B³=[14] pag. – 4°

A jogtudós Georg David Locamer (1588–1637) elnökségével megtartott jogi disputára 1632. december 20-án került sor. (15. kép) A címlevél hátlapján található a dedikációs lapot, amelyben a szerző (*auctor et respondens*) besztercebányai és selmecebányai előkelőségeknek dedikálja a munkáját, akik között az első Michael Joannes Moslehner apja:

Nobilissimis et amplissimis viris, dn. Stephano Moslehnero, Sacrae Caes. Regiaeque Majestatis in Camera Novisoliensi administro meritissimo, dn. Georgio Roth, Sacrae Caes. Regiaeque Majestatis apud Cameram Novisoliensem a secretis dignissimo. Nec non admodum reverendo, excellentissimis clarissimisque viris, dn. Johanni Pinnerio, pastori Ecclesiae ibid. supremo et gymnasiarchae vigilantissimo, dn. Joanni Duchoni, p. l. c. Gymnasii rectori laudatissimo. Item nobilissimis, clarissimis ac prudentissimis viris, dn. Johanni Rheil, philos. ac medicinae doctori et Reipubl. Novisol. senatori spectatissimo, dn. Jacobo Kammachero, ejusd. Reipubl. syndico ac senatori integerrimo, dn. Balthasaro Frisowizio és dn. Tobiae Pestelutzio civibus Schemnicensium primariis. Nobilibus, item ac eruditis iuvenibus, Michaeli Joanni Moslehnero, Hieronymo Haidt, Mathiae Moslehnero, bonis literis p. t. strenue ac laudabiliter operantibus.

Közülük Duchon Kempius egykori besztercebányai mestere, Frisowitz pedig a strassburgi Akadémia egykori hallgatója volt.

A következő levélen a *Praeloquiumot* követően a szerző 43 tézispontban foglalja össze az ügydöntő esküvésről (*de jure jurando litis decisorio*) összegyűjtött ismereteit. Hivatkozásai között megtalálható az 1619-ben elhunyt Kitionich Jánosnak a *Directio methodica processus judicarii juris consuetudinarii In clyti Regni Hungariae* és a *Centuria Centarum contrarietatum et dubiatatum ex Decreto Tripartito desumptarum et resolutarum* című, Magyarországon széles körben elterjedt könyve.

Mivel Kempius és Moslehner Besztercebányán iskolatársak voltak,⁶³¹ és Hieronymus Haidt fentebb bemutatott disszertációjának végén is együtt szerepelnek mint üdvözlő versek szerzői, föltételezésem szerint ugyanaz a személy jelenik meg a két nyomtatványban. Kempius később mint modori jegyző (*civitatis Modrensis notarius*) működött, 1644-ben Andreas Graff – mások mellett – neki dedikálja fizika tankönyvét.⁶³²

⁶³¹ RMNy 1415.

⁶³² RMNy 2081.

A Modor szabad királyi város levéltárában fennmaradt iratok segítségével rekonstruálni lehet Kempius pályafutását. 1634-ben Kempius modori *juratus vicenotarius*ként szerepel,⁶³³ 1636-tól jegyzői hivatalt visel (*juratus notarius, notarius*),⁶³⁴ 1650. augusztus 20-án Modorból Szentgyörgy város bírójának, polgármesterének és a tanácsnak ír levelet.⁶³⁵ Az 1637–38. évi pozsonyi országgyűlésen Radimóczy György és Kempius követként képviselik Modor városát,⁶³⁶ míg az 1646–47. évi pozsonyi országgyűlésen Samuel Schreiberrel együtt vesz részt.⁶³⁷ Azt, hogy ez a modori Joannes Kempius folytatott Strassburgban egyetemi tanulmányokat, Michal Duchoň erősítette meg,⁶³⁸ aki Modor város közigazgatásáról, így Kempius alakjáról is tanulmányt fog megjelentetni a közeljövőben.⁶³⁹

A felső-magyarországi városok külföldi egyetemeken tanult elitjének vizsgálatával, pályafutásuk követésével rá lehet világítani arra, hogy ezek a tisztségviselők nemcsak helyi szinten töltöttek be fontos pozíciót, de képzettségükre alapozva az országos politikába is képesek voltak bekapcsolódni.⁶⁴⁰

⁶³³ *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven: Vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit*, 1, *Westslowakei*, hrsg. Jörg MEIER, Ilpo Tapani PIIRAINEN, Klaus-Peter WEGERA, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2009, 888.

⁶³⁴ Uo. 796, 820, 835, 838, 882.

⁶³⁵ Uo. 616.

⁶³⁶ ZSILINSZKY Mihály, *Az 1637/8-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez*, Bp., MTA, 1885, 9.

⁶³⁷ Tatjana GUSZAROVA, *A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői*, Levéltári Közlemények 2005/2, 121.

⁶³⁸ Michal DUCHOŇ, *Postavenie a spoločenská societa malokarpatských miest Modra, Pezinok a Svätý Jur v ranom novoveku 1598–1720*. (Dizertačná práca na získanie vedecko-akademickej hodnosti Philosophiae doctor [PhD] Historický ústav Slovenskej akadémie vied) Bratislava, 2009, 144.

⁶³⁹ Kempius 1655. november 4-én, 48 éves korában hunyt el (Štátny archív v Bratislave, Zbierka cirkevných matrik, Matrika zomretých ev. a.v. cirkvi v Modre, inv. č. 1414). Ezúton köszönöm meg Michal Duchoň szíves tájékoztatását Kempiuossal kapcsolatos kutatásairól.

⁶⁴⁰ Kempius követtársa, Samuel Schreiber, strassburgi diákként ugyancsak Haidt 1633. évi disszertációjához írt verset, míg Pozsony város követe ugyanezen az 1646–47. évi országgyűlésen az a Martin Schödel volt, aki szintén Bernegger-tanítvány volt Strassburgban: GUSZAROVA, *A 17. századi magyar országgyűlések ...*, i. m. 121; Moslehnerre, Schreiberre, Kempiusra vonatkozó adatok: *Magyar országgyűlési emlékek 1646–1647*, I. köt., közléteszi BESSENYEI József, közreműködők PÉTER Katalin, MISKEI Antal, Eszterházy Károly Egyetem–Történettudományi Intézet, Eger, 2017, 50, 54, 147.

ÖSSZEFOGLALÁS

Bartholomaeus Keckermann (1572–1609) heidelbergi, majd danckai professzor – rövid élete ellenére is – meghatározó alakja volt a 17. század protestáns tudományosságának. Kiterjedt munkásságát – mintegy 40 önálló kötetét – számos szaktudomány vizsgálta, a magyarországi művelődésben betöltött szerepe miatt a hazai irodalom- és művelődéstörténeti kutatások is jelentékeny eredményeket értek el Keckermann hatásának feltérképezésében. Munkássága a „nemzetközi kálvinizmus” (*International Calvinism*) kapcsolati hálójában is elhelyezhető: első munkái David Pareus tanítványaként jelentette meg Heidelbergben, legjelentősebb könyvei a hanai Antonius nyomda kiadásában láttak napvilágot, és a nyomdász, Wilhelm Antonius halála után az örökösei is folytatták a tankönyvsorozat kiadását. Keckermann halála után tanítványai jelentették meg a műveit. Műveinek összkiadását Johann Heinrich Alsted rendezte sajtó alá 1613-ban két kötetben Hanauban *Systema systematum* címmel, míg az ugyancsak kétkötetes *Opera omnia* 1614-ben Genfben jelent meg. Népszerűsége évtizedekkel halála után is töretlennek mondható: 1661-ig folyamatosan jelentek meg művei Európa jelentős szellemi központjaiban, angol és holland nyelvű kiadásai is ismereteseek. Nemcsak Nyugat-Európában volt népszerű, de Új-Angliától Magyarorszáig és Erdélyig szerte Európában (ahogyan ezt Howard Hotson, Graeme Murdock, Szentpéteri Márton kutatásai jelzik).

Disszertációmban nem vállalkoztam Keckermann „életének és műveinek” (*Leben und Wirken, career and writings, życie i działalność*) feldolgozására, hanem kutatásaimat a retorikai munkáinak a vizsgálatára korlátoztam, azonban bevontam a vizsgálatba néhány dialektikai és teológiai munkát is, ugyanis az eddigi kutatás bizonyította e három tudományterület szoros összetartozást. Ugyancsak korlátozást kellett bevezetnem a kéziratos anyag vonatkozásában: a szakirodalom néhány utalását figyelembe vettem, azonban újabb kéziratos anyag feltárására nem volt lehetőségem.

A kora újkori reneszánsz és barokk irodalom elméleti kereteinek tanulmányozására – ezen belül végzem a Keckermann-retorikák és azok recepciójának a vizsgálatát – a korszakkutatás a retorikatörténet, kritikátörténet, retorikai eszmetörténet terminusokat alkalmazza. A kora újkori retorikák tárgyalásukban leginkább Cicero és Quintilianus, valamint – néhányuk – a hellenisztikus görög szerzők retorikáit követik. A 20. század közepén például Ernst Robert Curtius monográfiájában az európai kultúra „közös nevezőjének” nevezi a retorikát. Ez a módszer azonban kiiktatja a történetiséget, így már nem tűnik elégségesnek,

hogy regisztráljuk például az esetleges Cicero- stb. hatásokat, ugyanis így nem rajzolódnak ki a különbségek és eltérések az egyébként Cicero-követő munkák között. Annak a célnak az eléréséhez, hogy láthatóvá váljanak a különböző retorikai szerzők közötti különbségek, az eszmetörténet (*Intellectual History*) módszertana segíthet. Lényegében ugyanazok a retorikai témák ismétlődnek a kora újkorban is, de ezen témák egymáshoz való viszonya, tárgyalásuk terjedelmének arányai, a munkák beosztása, szerkezete és felépítése, az imitálandó és kanonikusnak tekintett írók, költők kijelölése, a bibliai és profán példák egymáshoz való viszonya, konfesszionalitás és interkonfesszionalitás megjelenése, a retorika funkciójának a meghatározása stb. – pontosabban ezeknek a szempontoknak az egyedi módon megvalósuló variálása – összességében segítenek leírni a vizsgált korszak retorikai kultúrájának állapotát.

Keckermann egyrészt a 16. századi wittenbergi és strassburgi retorikai hagyomány összegzőjének tűnik, másrészt ösztönzője más irányú folyamatoknak is. Összehasonlítva a *Rhetorica Ecclesiastica*-t (1600) és a fő művét, a *Systema Rhetoricae*-t (1608): Keckermann retorikájának szerves része az egyházi retorika, hiszen mind a Szentírás értelmezéséhez, mind a prédikációk megírásához fel kell használni a klasszikus retorika szabályait. Így a bibliai szövegeket is retorikai szövegelemzésnek kell alávetni, mert csak így lehet hatékonyan feltárni a Szentírás üzenetét és közvetíteni az egyházi tanítást. Ezért teológiai jelentősége van annak, hogy Jézus Krisztus szavait (*Hoc est corpus meum*) szó szerint vagy figuratív értelemben kell-e olvasni. Keckermann már Pareus tanítványaként a kontroverz teológiát sajátította el, majd ő, tanítványai és követői éles vitákat folytattak katolikus, evangélikus és unitárius ellenfeikkel hitbeli kérdésekről. Ezért írhatta Keckermann, hogy „a logikai premisszák nélkül megérteni olyan, mint szárny nélkül repülni”. A pataki diákok Keckermannat idézve bírálták Tolnai Dáli oktatási reformjait, amikor így mondták: „A logica volna a deáknak szárnya s körme, ettől fosztja meg.”

Keckermann a retorikának a hagyományos cicerói öt részes felosztását tanította, és nem vette át a melanchthoni *genus didascalicum*-ot sem; ebben Vossius lett a folytatója. Ugyanakkor – a szakirodalom szerint – ő terjesztette el a tárgyalt anyag *generalis* (általános) és *specialis* (különös) részre osztását, amelytől munkája gyakorlati felhasználhatóságának növelését remélte. Ez a felosztás – csírájában – már az *Ecclesiasticában* is megtalálható, a *Systemának* (1608) azonban az alapját adja. Keckermann retorikai rendszerének az áttekintése után egy olyan elemet emelek ki, amelynek részletes tárgyalása feltűnő sajátossága Keckermann retorikáinak: az *amplificatio* jelenségét. Ez a kérdés nemcsak a *Systemában*, de a *Rhetorica Ecclesiastica*-ában és a *Dispositiones orationum* című beszédvázlat-gyűjteményben is hangsúlyosan fordul elő, így mindhárom munkát részletesen megvizsgálom ebből a

szempontból. Keckermann retorikája – a jezsuita retorikákhoz hasonlóan (Granatensis, Caussin, Le Jay) – kapcsolódnak a 16–17. század nagy nyelvfilozófiai kérdéseire (az *argutia* tana, az anticicerónianizmus jelenségei, az emberi nyelvi kifejezés elégtelenségének meghaladhatósága).

Disszertációm első felében végül Keckermann retorikájának a Johann Mylius által készített összefoglalását mutatom be, amiről még érdemben nem szólt a hazai kutatás. Annak ellenére, hogy az evangélikusok éles polémiát folytattak Keckermann logikai és teológiai műveivel, Jeremias Spiegel retorikaprofesszor Keckermann retorikáját – pontosabban annak a Mylius által készített *epitoméját* – ajánlotta tanulmányozásra a Wittenbergben tanuló Thurzó Imrénnek. A „*Keckermann minor*” megjelenése önmagában jelezte a Keckermann művei iránt megnyilvánuló igényeket, ugyanakkor világossá tette a kb. 700 oldalas *Systema* befogadásának korlátait is.

A disszertáció második felében a hazai Keckermann-recepció néhány fejezetét tekintem át. Így elsőként Csanaki Máté Leidenben megjelentetett vitairatát (RMK III. 1387), melyben a Csanakihoz írt *propempticonok* szerzői mutatják azt a társadalmi csoportot, a pataki kollégium vonzáskörzetébe tartozó lelkészi-iskolamesteri kört, akik között a Keckermann-recepció megjelenhetett. A pataki Református Kollégiumban, amely egy időben (a váradi vagy gyulafehérvári udvari skólához hasonlóan) a környékbeli nemesi ifjak nevelésének a feladatait is betöltötte, az „udvari stílust” is el lehetett sajátítani a keckermanni tankönyvekből, a teológushallgatók pedig a hitvitákhoz kaphattak módszerbeli alapozást. A kora újkor „oktatási forradalmában” különösen hatékony módszert fejlesztett ki Keckermann a danckai akadémiai gimnáziumban, ennek sikeres alkalmazása állhatatott a módszer hazai alkalmazásának hátterében is.

A disszertáció végén – evangélikus közegben – a 17. század eleji strassburgi Keckermann-recepciót vizsgálom, ami a város egyetemén tanuló magyarországiak (többségében Matthias Bernegger tanítványai) tanulmányaik alatt megjelent kiadványai alapján rajzolható meg. Ebből a szempontból kiemelkedik a beszercebányai Frisowitz Boldizsár terjedelmes *Oratiója* (RMK III. 1411), mely alcímében utal Keckermannra (*ad imitationem dispositionis Keckermannianae*). Ebben az időben az elzászi város professzorai, akárcsak a 16. század végén Junius és Sturm, nem a retorikai irodalom elméleti praeceptumait adták át hallgatóiknak tankönyveikben, hanem gyakorló szónoklatokat, illetve *Loci communes*-gyűjteményeket jelentettek meg, ebben – és a politikai témák sokaságában – vették hasznát Keckermann felhasználásának. Ebben a fejezetben – mintegy függelékként – néhány eddig ismeretlen RMNy-, RMK- vagy egyéb *Hungarica*-tételt is azonosítottam.

SUMMARY

Bartholomeus Keckermann (1572–1609), Professor at Heidelberg and Gdansk, was a prominent figure of 17th century Protestant scholarship in spite of his short life. His extensive work – over 40 individual volumes – has been studied by several disciplines, and due to his influence on Hungarian culture, Hungarian literary and cultural history has also put forth some significant results. Keckermann's work can also be placed within a network of international Calvinism: he published his first works as David Pareus's disciple in Heidelberg, his most important books were printed by the Antonius typography of Hanau, and the heirs of Wilhelm Antonius continued to publish his series of manuals after the printer's death. After Keckermann's death, his books were published by his disciples. His collected works were published by Johann Heinrich Alsted in two volumes in Hanau in 1613, with the title *Systema systematum*, and his *Opera omnia* appeared in Geneva in 1614, also in two volumes. His popularity remained unchanged even decades after this death: his works were permanently published throughout Europe's important intellectual centres until 1661, including even in English and Dutch translations. He was not only popular in Western Europe, but everywhere from New England to Hungary and Transylvania, as proved by researches of Howard Hotson, Graeme Murdock or Szentpéteri Márton.

My dissertation does not intend to elaborate on Keckermann's "career and writings" (*Leben und Wirken, życie i działalność*), but it proposes to examine his rhetorical works. However, I included into the investigation some of his works on dialectics and theology, as previous research has proved the strong relationship of these three disciplines. I also had to apply some limitations regarding the manuscript material covered: I took account of certain mentions in the scholarship, but I had no possibility to discover new manuscripts.

The theory of early modern Renaissance and Baroque literature, which is the framework within which I analyse Keckermann's rhetorical works and their reception, is discussed in the research with the terminology of the history of rhetoric, history of criticism, and the history of rhetorical ideas. Early modern works of rhetoric mostly follow Cicero and Quintilian, or – some of them – the works of Greek authors of the Hellenistic period. In the mid-20th century, for example, Ernst Robert Curtius called rhetoric the "common denominator" of European culture. However, this method eliminates historicity and therefore does not seem sufficient, for instance, to record possible effects of, say, Cicero, since it does not outline the differences between various works which all follow Cicero. In order to make visible the differences between various

authors of rhetorical works, the methodology of intellectual history can be of help. Actually, the same rhetorical subjects are repeated over and over in the early modern period, but the unique relationship and variation of these subjects, the proportion and extent of their discussion, the structure and organization of the works, the authors they consider canonical and worthy of imitation, the relationship of biblical and profane examples, the appearance of confessionalism and interconfessionalism, the definition of the function of rhetoric, etc. – all these are helpful in describing the state of the rhetorical culture of the period under scrutiny.

Keckermann seems to have been a summarizer of the 16th century rhetorical tradition of Wittenberg and Strassburg, while at the same time he was an agent for other kinds of processes as well. Comparing the *Rhetorica Ecclesiastica* (1600) and his main work, the *Systema Rhetoricae* (1608), it can be said that ecclesiastical rhetoric is an organic part of Keckermann's rhetoric, as the rules of classical rhetoric must be applied both for the interpretation of the Scripture and for sermon writing. Biblical texts must thus undergo a rhetorical text interpretation, because that is the only way to efficiently reveal the message of the Scripture and convey the teachings of the church. Therefore, it has a theological significance whether the words of Jesus Christ (*Hoc est corpus meum*) are read in a literal or figurative meaning. Keckermann, as Pareus's disciple, studied controversial theology, then, together with his disciples and followers, he engaged into harsh debates on religious issues with his Catholic, Lutheran and Unitarian opponents. That's how Keckermann could write that "to understand without logical premises is like flying without wings." The students of Sárospatak quoted Keckermann when they criticized the educational reforms of Tolnai Dáli, saying: "Logic is the wings and nails of a student, and that's what he deprives them of".

Keckermann taught the traditional five-part structure of rhetoric and did not take over the *genus didascalicum* from Melanchthon; his follower in this respect was Vossius. At the same time – as the scholarship claims – he spread the division of the material discussed into *generalis* (general) and *specialis* (special) parts, which he hoped would result in increasing the practical applicability of his work. The roots of this division can be found already in the *Ecclesiastica*, and it is the foundation of the *Systema* (1608). After the overview of Keckermann's rhetorical system I highlight one element which is discussed in detail in Keckermann's rhetorical works as their peculiarity: the phenomenon of *amplificatio*. This issue is treated not only in the *Systema*, but also in the *Rhetorica Ecclesiastica* and the collection of oration drafts called *Dispositiones orationum*, therefore I will analyze all three works from this point of view. Keckermann's rhetoric – just like Jesuit rhetorical works (Granatensis, Caussin, Le Jay) – is strongly connected to the major issues of the philosophy of language of the 16th-

17th century (the concept of *argutia*, phenomena of anti-Ciceronianism, the surpassing of the insufficiency of human linguistic expression).

The first part of the dissertation presents Johann Mylius's summary of Keckermann's rhetoric, which has not yet been thoroughly discussed in Hungarian research. Despite the fact that the Lutherans heavily argued against Keckermann's works of rhetoric and logic, professor of rhetoric Jeremias Spiegel recommended Keckermann's rhetoric – more precisely its *epitome* by Mylius – to Imre Thurzó, a student in Wittenberg at the time. The appearance of the *Keckermann minor* signalled the need for Keckermann's works, while also showed the limits of the reception of the approx. 700 pages long *Systema*.

The second part of the dissertation offers an overview of some stages in the reception of Keckermann. The first one of these is Máté Csanaki's dispute published in Leiden (RMK III. 1387), where the authors of the *propempticones* addressed to Csanaki indicate the social group, the circle of priests and schoolmasters connected to the Sárospatak college, who were the audience of Keckermann's works. The "court style" was taught from Keckermann's manuals at the Reformed College of Sárospatak, where the youth of the local nobility was educated for a time (similarly to the court schools of Gyulaférvár/Alba Iulia and Várad/Oradea), while students of theology acquired the methodological basis for religious disputes. Keckermann developed a highly effective method for the "educational revolution" of the early modern period at the academic gymnasium of Gdansk, and the successful application of this method was probably the basis of its local application as well.

At the end of the dissertation, I analyse the early 17th century reception of Keckermann in Strassburg, in a Lutheran environment. This can be described based on the publications of Hungarians studying in Strassburg (mostly the disciples of Matthias Bernegger). An outstanding work in this respect is the *Oratio* of Boldizsár Frisowitz from Besztercebánya/Banská Bystrica (RMK III. 1411), which mentions Keckermann in its subtitle (*ad imitationem dispositionis Keckermannianae*). During this time, the professors of Strassburg, just like Junius and Sturm at the end of the 16th century, did not teach the theoretical precepts of rhetoric but oration practices, and published collections of *Loci communes*. For these, and a plethora of political subjects, they used Keckermann. As an annex to this chapter I also identified some previously unknown *Hungarica* works from the RMNy, RMK, or elsewhere.

MELLÉKLETEK

1. kép: A Rhetorica Ecclesiastica szerkezeti vázlata

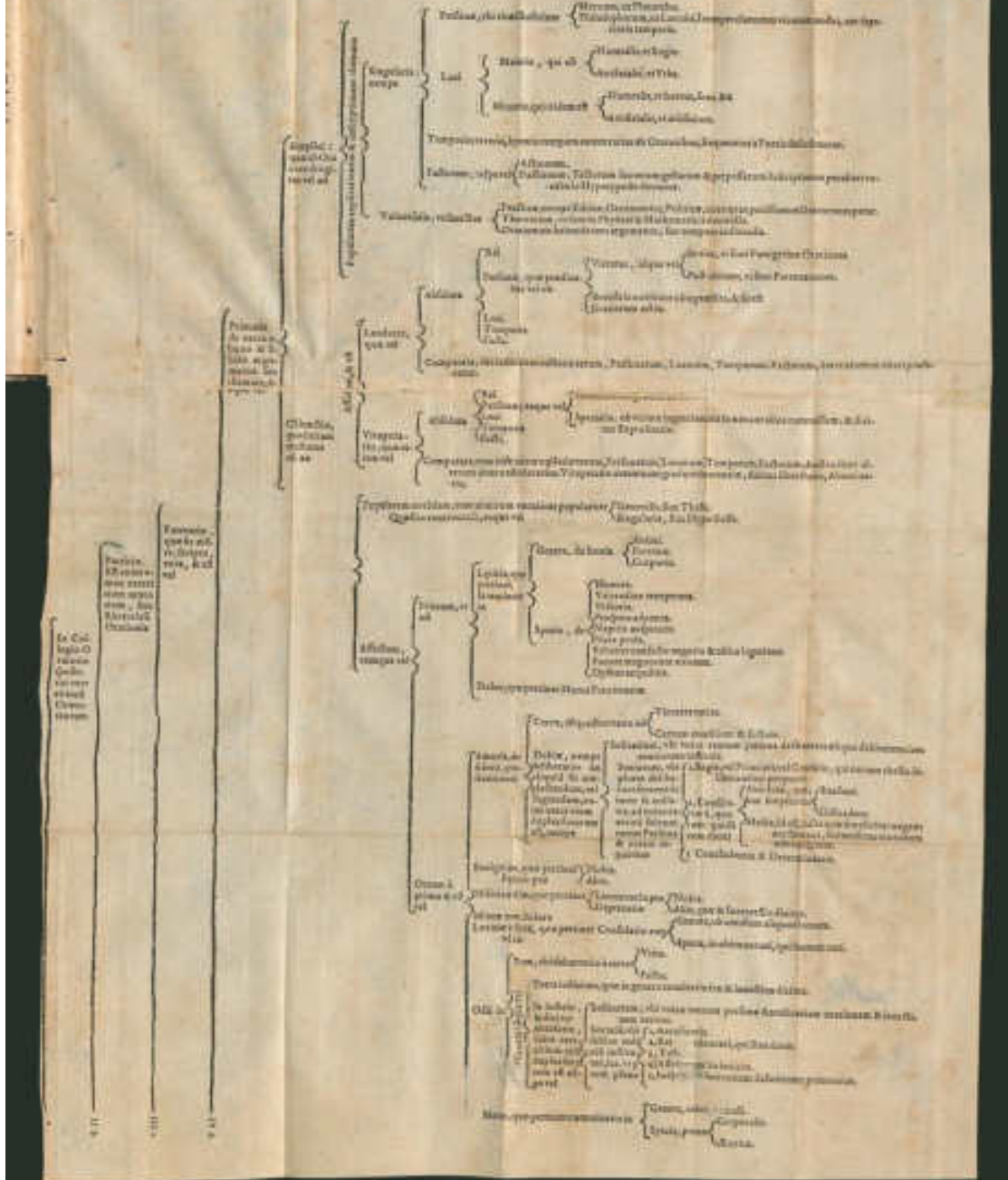
Bartholomäus KECKERMANN, *Rhetoricæ Ecclesiasticæ, sive Artis formandi et habendi Conciones Sacras, Libri duo*, Wilhelm Antonius, Hanoviae, 1604, 29.

A kép forrása:

<https://digital.slub->

[dresden.de/data/kitodo/KeckRhet_475385160/KeckRhet_475385160_tif/jpegs/KeckRhet_475385160.pdf](https://digital.slub-dresden.de/data/kitodo/KeckRhet_475385160/KeckRhet_475385160_tif/jpegs/KeckRhet_475385160.pdf)

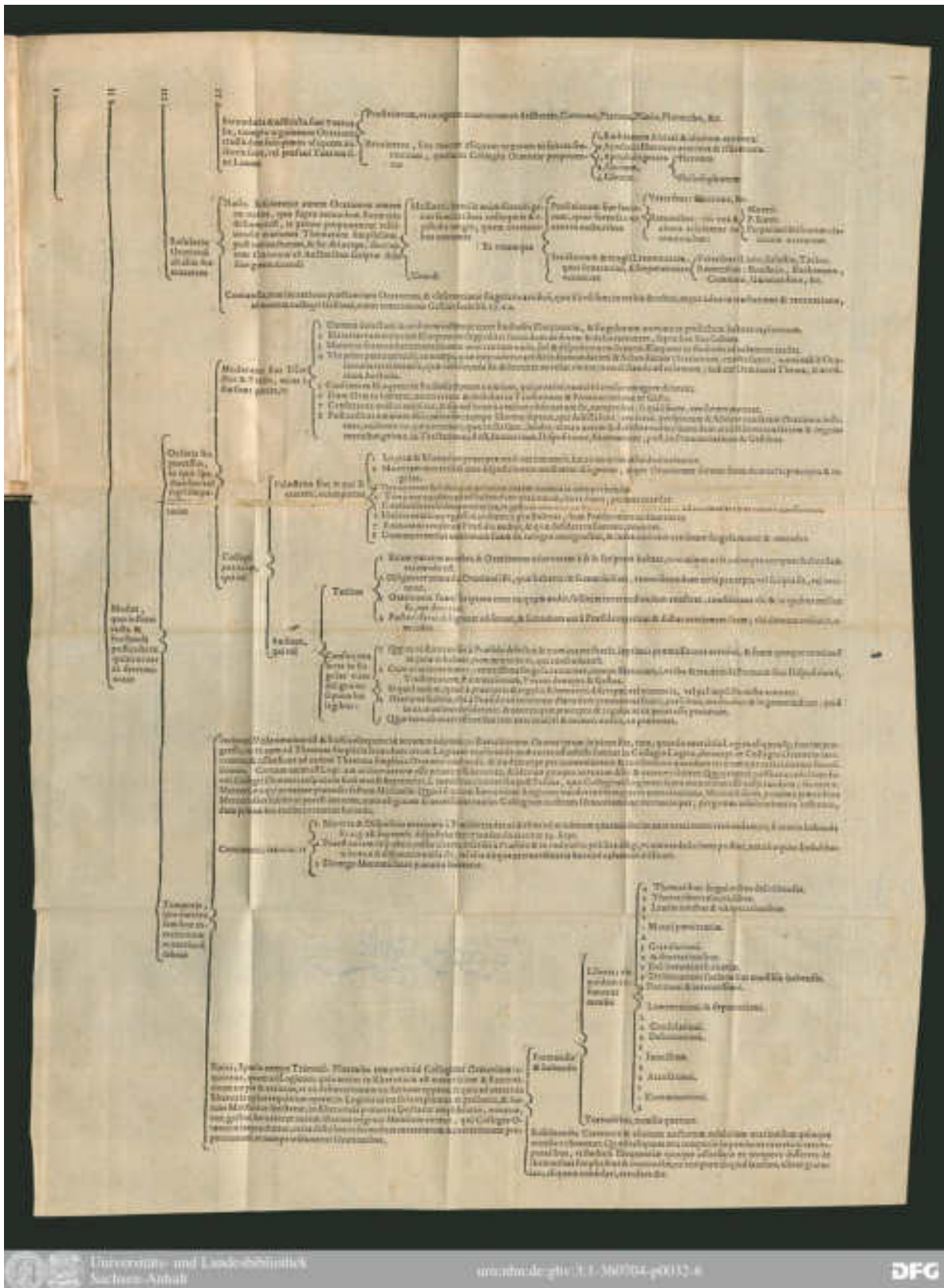
Designatio Collegii Oratorii instituti pro Eloquentiæ Studio in Gynasio Dantiscano.

2-3. kép: A kötet szerkezeti vázlata (1. oldal)

Bartholomäus KECKERMANN, *Dispositiones Orationum, sive Collegium Oratorium*, Wilhelm Antonius, Hanoviae, 1615.

A kép forrása: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/urn:urn:nbn:de:gbv:3:1-360704>

2-3. kép: A kötet szerkezeti vázlata (2. oldal)

Bartholomäus KECKERMANN, *Dispositiones Orationum, sive Collegium Oratorium*, Wilhelm Antonius, Hanoviae, 1615.

A képek forrása: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/urn:urn:nbn:de:gbv:3:1-360704>

NOMINA AVCTORUM
huius libri: adscriptis
Quaestionibus quas singuli pertra-
ctaverunt.

I. Stephanus Ursinus Comes à Blagay &c. tractavit Quaestiones 171. 175. 181. 189. 196. 197. 198. 199. 204. 211. 214. & 215.

II. Andreas Kochtitzky, L. B. à Kochtitz & Lublinietz, in Kollentzin. tractavit Quaestiones, 169. 171. 177. 178. 179. 180. 186. 188. 194. 195. 210. & 211.

III. Rudolphus à Dürichstem L. B. in Hohenbura &c. tractavit Quaest. 187. 187. 190. 191. 201. 202. 207. 207. 207. 208. & 211.

IV. Franciscus Listius L. B. in Kettler. Prellenkirchen & Kabold &c. tractavit Quaest. 168. 170. 171. 174. 176. 182. 181. 184. 191. 194. 200. & 206.

Hi sermo ex Agricola Taciti materiem disputationibus selegunt; sequentes ex Germania: hoc ordine temporis.

V. Iohannes Reinhardus Stotck Argentoratensis, tractavit Quaest. 3. 8. 14. 18. 21. 24. 26. 29. 31. 36. 37. & 41.

VI. Martinus Mellius Northnia-Cheruscus, 16. 35. 38. 40. 41. 41. 44. 47. 49. 51. 57. & 63.

VII. Paulus Flach Argentoratensis, 61. 62. 64. 66. 67. 68. 69. 75. 77. 79. 80. & 98.

VIII. Sigismundus Flach Argentoratensis, 71. 81. 83. 84. 85. 91. 94. 96. 97. 99. 110. & 111.

V. Iohan.

IX. Iohannes Reinhardus Stotck Argentoratensis 4. 7. 15. 30. 30. 115. 113. 141. 142. 157. & 159.

X. Iereias Rengerus Rotenburgo-Tubernus Francus, 60. 101. 107. 111. 117. 119. 123. 125. 135. 137. 144. & 167.

XI. Iacobus Öppy Raika Pan. 10. 11. 21. 34. 39. 143. 170. 181. 181. & 209.

XII. Iohannes Mathaeus Waninger Francus, 67. 114. 116. 117. 120. 121. 121. 125. 129. 130. 138. & 139.

XIII. Laurentius Kegetius Winshemio-Francus, 11. 67. 117. & 117.

XIV. Balthasar Schönberger à Steinfeldt, 2. 9. 17. 15. 41. 72. 100. 149. 164. & 176.

XV. Antonius Schöfferus Meriso-Francofurtanus, 27. 33. 34. 38. 90. 91. 108. 131. 136. & 160.

XVI. Iohannes Beckli Rotenburgo-Tubernus Fr. 59. 70. 73. 76. 86. 101. 133. 141. 143. & 161.

XVII. Iohan. Georgius Ederfr Vimanus, 11. 18. 74. 81. 95. 101. 104. 114. 164. & 166.

XVIII. Nicolaus Janta Argentoratensis, 6. 43. 51. 75. 89. 105. 109. 114. 147. & 167.

XIX. Fridericus Becht Heilbronnensis, 1. 11. 19. 21. 46. 106. 116. 117. 158. & 167.

XX. Michael Krablerus Norico-Francus, 1. 10. 13. 56. 87. 88. 93. 145. 146. & 161.

VI

4. kép: A kötet díszcímlapja és a respondensek neve (Blagay Ursinus István, Listius Ferenc és Öppy Jakab feltüntetésével)

Matthias BERNEGGER, *Ex C. Cornelii Taciti Germania et Agricola, Quaestiones Miscellaneae*, Argentorati, 1640.

A képek forrása: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/urn/urn:nbn:de:gbv:3:1-616109>

C. CORNELII
TACITI, DE VI-
TA JULII AGRICO-
LÆ LIBER, EXPOSITUS,

MATTHIA BERNEGGE-
RO, HISTORIARUM IN AR-
GENTORATENSI ACADEMIA
Professore:

ARGENTORATI,
Excudebat MARCUS AB HEYDEN
Anno M. DC. XVIII.

11
LOCI COMMNES

ex proemio.

1.

Incuriosa suorum atas) In rebus illud primò
considerandum venit, qui fiat, quod ma-
gnorum ætatis cui usq; virorum, non quan-
ta veterum æstimatio ac fama sit. Eam que-
stionem olim verè Generosus Baro Hunga-
rus, Franciscus Listius, &c: me primas quasi
ducente lineas, aliquantò copiosius pertra-
ctavit, & in Academiâ nostrâ unâ cum aliis
ex hoc libello depromptis *enigmatibus* politi-
cis, sub disputationis incudem revocavit,
quam tractationem in honorem ipsius, ac
meritum dignæ tam illustri juvene diligen-
tiæ Academicæ testimonium, visum est in-
tegram adscribere. Sic autem illic:

Arminius Cheruscorum princeps, Ro-
manorum terror, libertatis Germanicæ
vindex acerrimus, quod non eam quam
merebatur, quàmque postea fuit adeptus,
nominis celebritatem vivus obtinuit, à pru-
dentis magistro Tacito lib. 2. annal. cap. 88.
culpa confertur in illud commune civita-
tibus parvis magnisque vitium, quo *vetera
extollere, recentium incuriosi, confusa videmus.* Hanc
eandem

21
rus lib. 3. de rebus gestis Imp. Federici I. co-
gnomento Barbarossæ:

*Que tibi libertas poterit contingere major,
Quàm regi servire tuo? —*

Et lib. 8. — *Libertas maxima nobis,
Tam placido parera viro. —*

Nimia enim libertas verè libertas non est,
sed soluta quædam ac disfluens licentia,
qualem Parthis tribuit autor lib. 2. annal.
cap. 4. *Incerti soluti que, & magis sine domino,
quàm in libertate.* Item Abotiginibus Sallu-
stius in Catil. *Genus hominum agreste, sine legi-
bus, sine imperio, liberum atque solutum.*

LOCVS V.

Auget cottidie facilitatem imperij Trajanus.)
Hunc auctoris locum is quem supra hono-
ris causâ nominavi, Generosus Baro Fran-
ciscus Listius in sua disput. aliquantò fusius
exposuit, tractatâ questione, An in iusto
Principe facilitas imperij atque Clementia
locum habeat. Ea tractatio, quam videri
est integram huc referre, sic habet.

*Remota iustitiâ, regna non nisi magna atrocita-
te esse.* D. Augustinus lib. 4. de civitate Dei
ca. 4. rectè pronunciat. Aufer enim de me-
dio iustitiam: non probitatis locus erit: non

V 3 hone-

5. kép: Matthias Bernegger Agricola-kommentárja és Listius Ferenc nevének említése a könyvben

C. Cornelii Taciti De vita Julii Agricola liber, Marcus ab Heyden, Argentorati, 1618.

A képek forrása: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/urn/urn:nbn:de:gbv:3:1-638049>

DE
ERUDITIONE
COMPARANDA

in Humanioribus, Vita, Studio Politico, Cognitione Auctorum Ecclesiasticorum, Historicorum, Politicorum ac Militarium, item Peregrinatione

TRACTATUS

JOACH. CAMERARII, JOHANN. FUNGERI, ARNOLDI CLAPMARII, CHRISTOPH. COLERI, JOH. CASELII, IGNATII HANNIELIS, AEGIDIJ LANCKEN, JOH. ANDR. BOSII, GABR. NAUDAEI, LUCAE ANTONII THOMASONI; Nobilis Veneti, Anonymi cujusdam, HEINRICI RANZOVII, cum epistola quadam ejus inedita hactenus, JOH. HENR. ALSTEDII, MATTHIAE BERNEGGERI, JUSTI LIPSII & GEORG. RICHTERI.

QUOS

THOMAS CRENIUS collegit, recensuit, emendavit, in incisa sive commata distinxit, et notis suis, ac locis Auctorum, ubi e re fuit, addidit, accuratoque indice auxit.

LUGDUNI BATAVORUM.

ABRAHAMUM DE SWARTE,
HENRICUM TEERINGH. 1699.

Printed in University

EPISTOLA 151

Quisquam quidem invidiosus esse videtur: ut, qui peregrinus habitus per
ingressu locum ostendit, popularem vestitus insolentis, vel ad irriden-
dum, vel ad calumniam ducit. Observatio non sine obsequio, nec
gratulatione, nec, ut citius Thraconem iactantia inveniat. Nec
rationem enim illius exclamationem non vergetur, sed facti hinc atque inde
pauca adnotanda esse debent. 1. Hinc sunt peregrinatio peregrinationis
Indiciorum: quibus hinc solentur placet. (1.) Studia regunt, quibus
studium pueri illius regit: deinde, ubi si a pueri alio modo: quo de re
videtur Quis ad Dilectum. (2.) Inter peregrinandum caedat uti, pueri-
quam quod melius est, ut non tam procul a matrem. (3.) In videri apud
laborem patente, pueri quos magis, si modo labori perit, utat ad ore, non
ad pompam vel carum. (4.) Fides, ut sibi de studio peregrinationis
gignit, ubi se dicitur habere. (5.) Quam hinc de pueri referuntur in
dilectum, ut sperat circumspici oportet. (6.) Studia regunt, quibus
pauca sunt alia, qui sunt peregrinatio, hinc, et hinc. (7.) In
videtur in aula, hinc de Dilectum Epigramma: id. II. n. VII.

Quisquam in aula, hinc de Dilectum Epigramma: id. II. n. VII.

Quisquam in aula, hinc de Dilectum Epigramma: id. II. n. VII.

Quisquam in aula, hinc de Dilectum Epigramma: id. II. n. VII.

X X.

MATTHIAS BERNEGGERUS

Quaest. CLXXIII. in Agricol. Tacit.

An hominibus illustribus, & quomodo, pe-
regrinandum?

In peregrinatione Claudius, n. II. compitit regere illud est, quod de sine
Pompeii Juppiter.

— qui propter arum transigit in arva:
Ipsa ducunt portum quem videri, ipsa linunt.
Qui barulū nitens, in qua regavit arma,
Uolus nonerat secula longi caelo.

Ponitur cui regis Veritas ornatur Indis,
Ercanturque parat litora rubra locum.

Et quo hinc regit, hinc de Dilectum Epigramma: id. II. n. VII.
Errat, & exortus aliter forentur hinc:
Plus habet hic vita, plus habet hic vita.

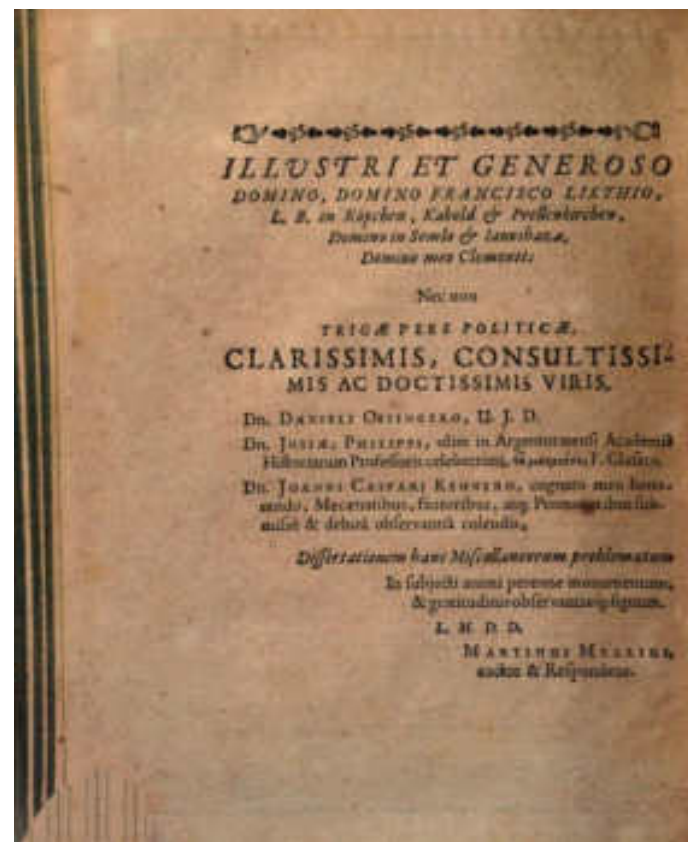
D d d d

Gua-

6. kép: Listius Ferenc értekezése egy 1699-es szöveggyűjteményben

De eruditione comparanda in humanioribus, vita, studio politico, cognitio auctorum ecclesiasticorum, historicorum, politicorum ac militarium, item peregrinatione tractatus Joach. Camerarii, Johann. Fungeri, Arnoldi Clapmarii, Christoph. Coleri, Joh. Caselii, Ignatii Hannielis, Aegidii á Lancken, Joh. Andr. Bosii, Gabr. Naudaei, Lucae Antonii Thomasoni, nobilis Veneti, Anonymi cujusdam, Heinrici Ranzovii, cum epistola quadam ejus inedita hactenus, Joh. Henr. Alstedii, Matthiae Berneggeri, Justi Lipsii et Georg. Richteri, quos Thomas Crenius conlegit, recensuit, emendavit, in incisa sive commata distinxit et notis suis, ac locis Auctorum, ubi e re fuit, addidit, accuratoque indice auxit. Lugduni Batavorum, apud Abrahamum de Swarte et Henricum Teeringh, 1699.

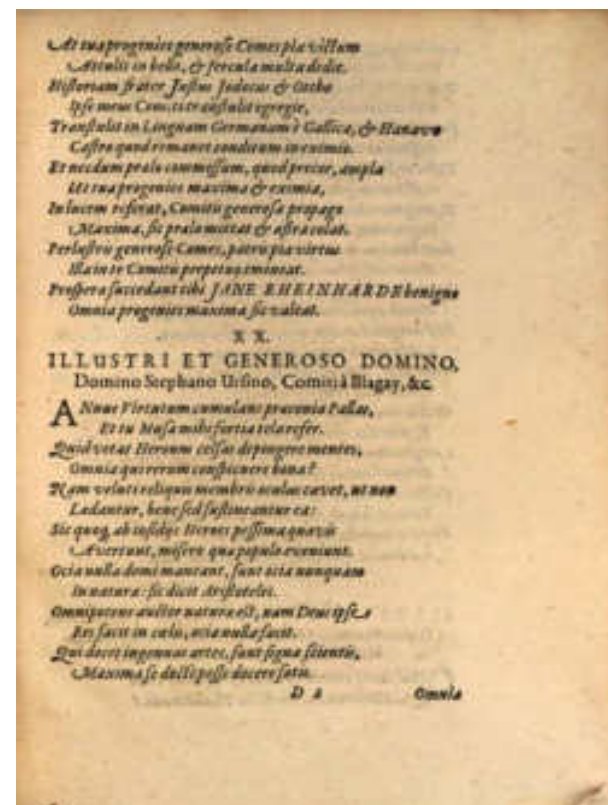
A képek forrása: <https://books.google.com/ebooks/reader?id=hFJYAAAAYAAJ&printsec=frontcover&output=reader&pg=GBS.PA581>

7. kép: Martin Mellius ajánlása Listius Ferenchez (1615)

Martin, MELLIUS, *Dodecas II. Miscellaneorum quaestionum ex libro C. Cornelii Taciti de Germanorum vitâ moribusque depromptarum, quam a se conscriptam, quod Deus bene fortunet, praeside M. Mathia Berneggero, historiarum in inclyta Argentensium Academia professore, a[d] d[ie]m 2. Februarij publice discutiendam proponit Martinus Mellius Northusâ-Cheruscus, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1615.*

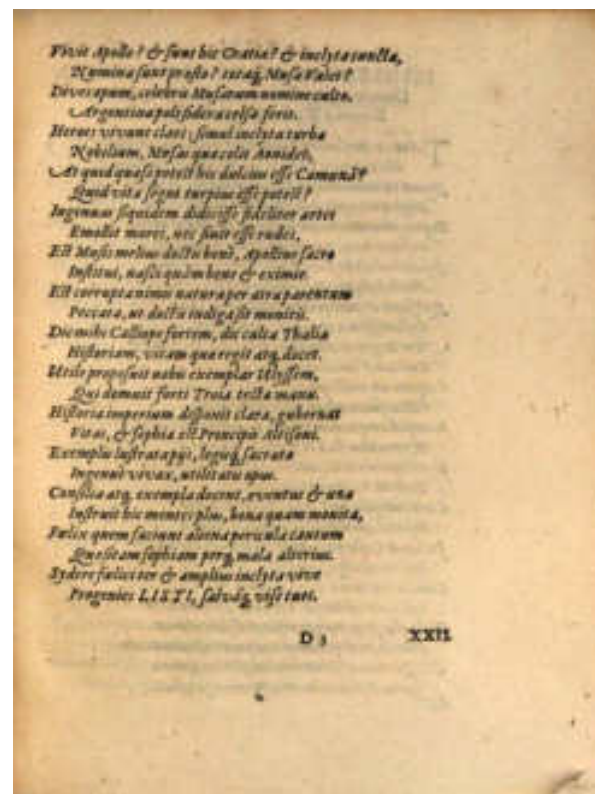
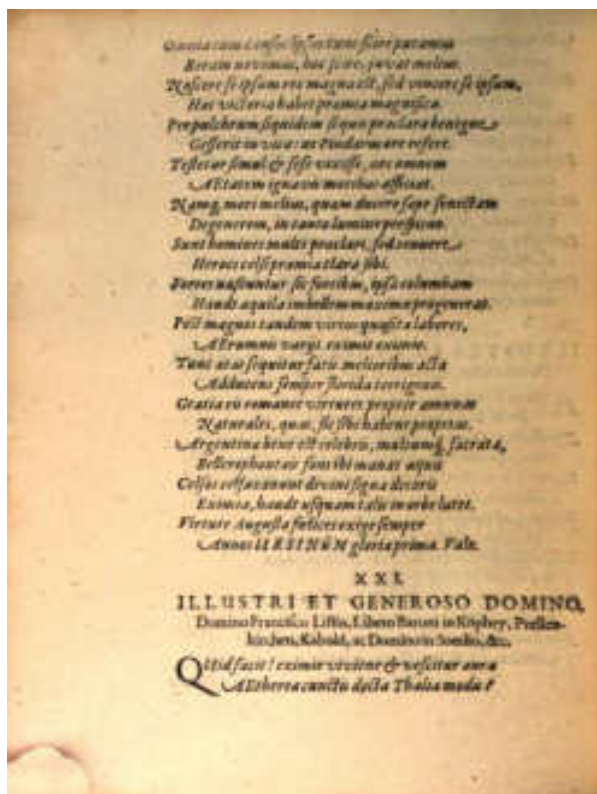
A képek forrása: https://reader.digitale-sammlungen.de//de/fs1/object/display/bsb11066830_00005.html

8. kép: Johanna Othonia alkalmi verse Blagay Ursinus Istvánhoz (1616)

Johannae OTHONIAE foeminae Flandriae, Viri Clarissimi, Domini Guilielmi Mayarti, in provinciali consilio Flandriae quondam advocati consultissimi, *Carminum diversorum libri duo*. Argentorati, Antonius Bertramus, 1616.

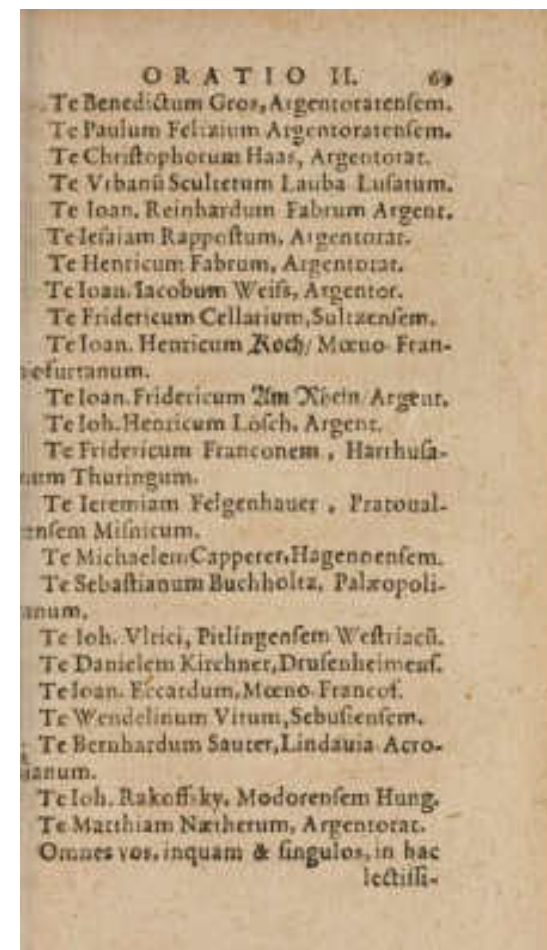
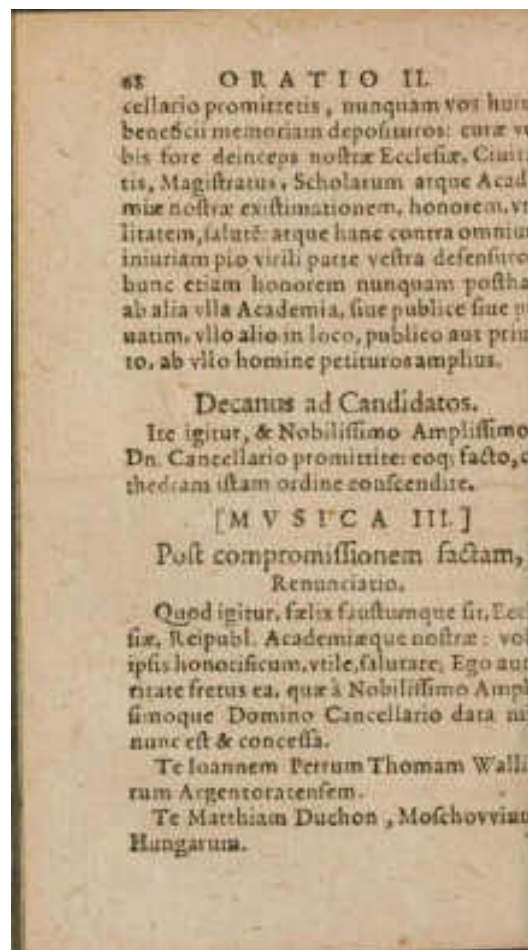
A képek forrása: <https://reader.digitale-sammlungen.de//resolve/display/bsb10352285.html>

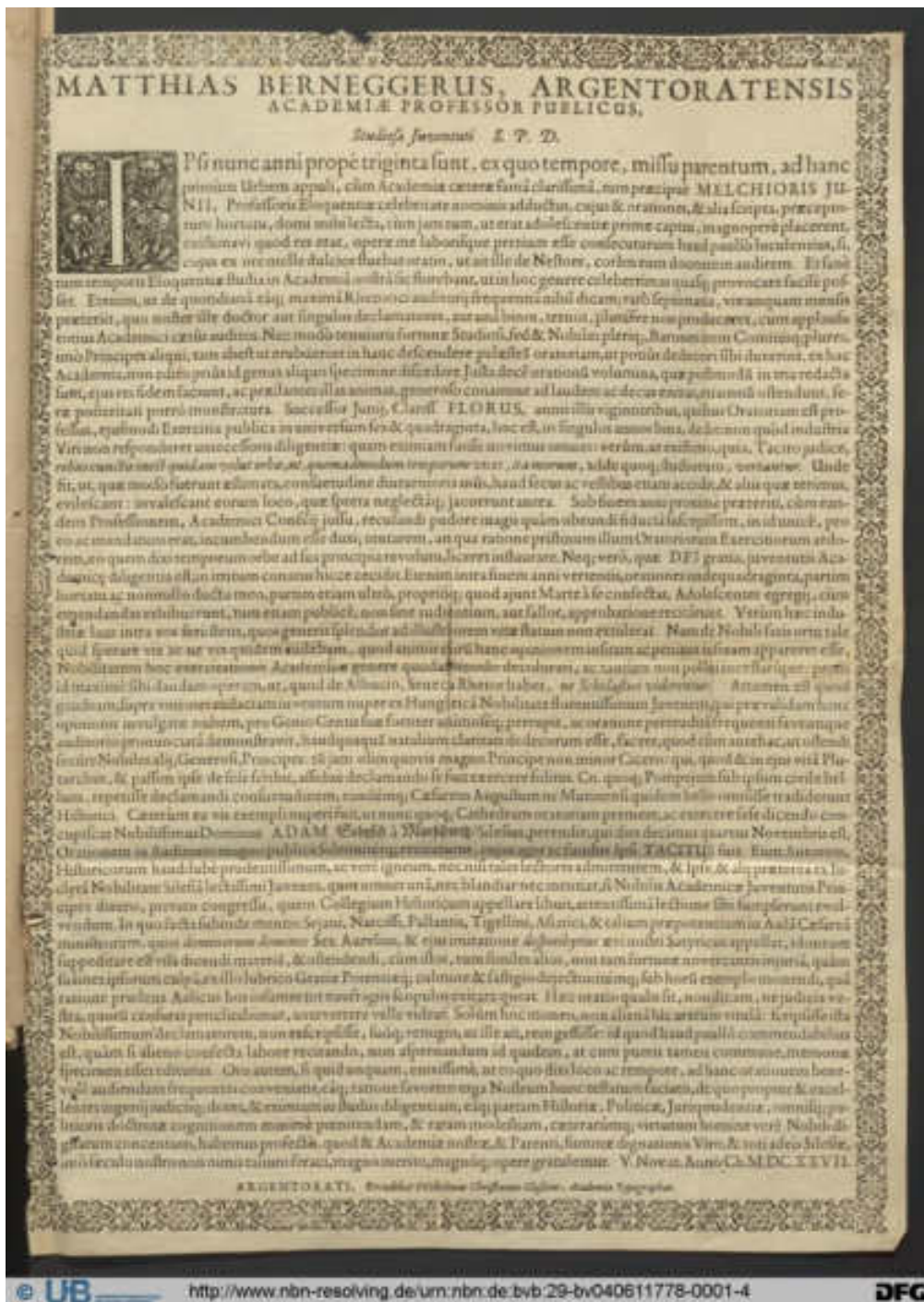
9. kép: Johanna Othonia alkalmi verse Listius Ferenchez (1616)

Johannae OTHONIAE foeminae Flandriae, Viri Clarissimi, Domini Guilielmi Mayarti, in provinciali consilio Flandriae quondam advocati consultissimi, *Carminum diversorum libri duo*. Argentorati, Antonius Bertramus, 1616.

A képek forrása: <https://reader.digitale-sammlungen.de//resolve/display/bsb10352285.html>

10. kép: Bernegger beszédeinek kiadása; benne Matthias Duchon és Johannes Rakoffsky említése egy magister-avatáson (1619) Matthias BERNEGGER, *Orationum academicarum decas*, Argentorati, 1640. A képek forrása: <http://diglib.hab.de/drucke/li-379/start.htm>

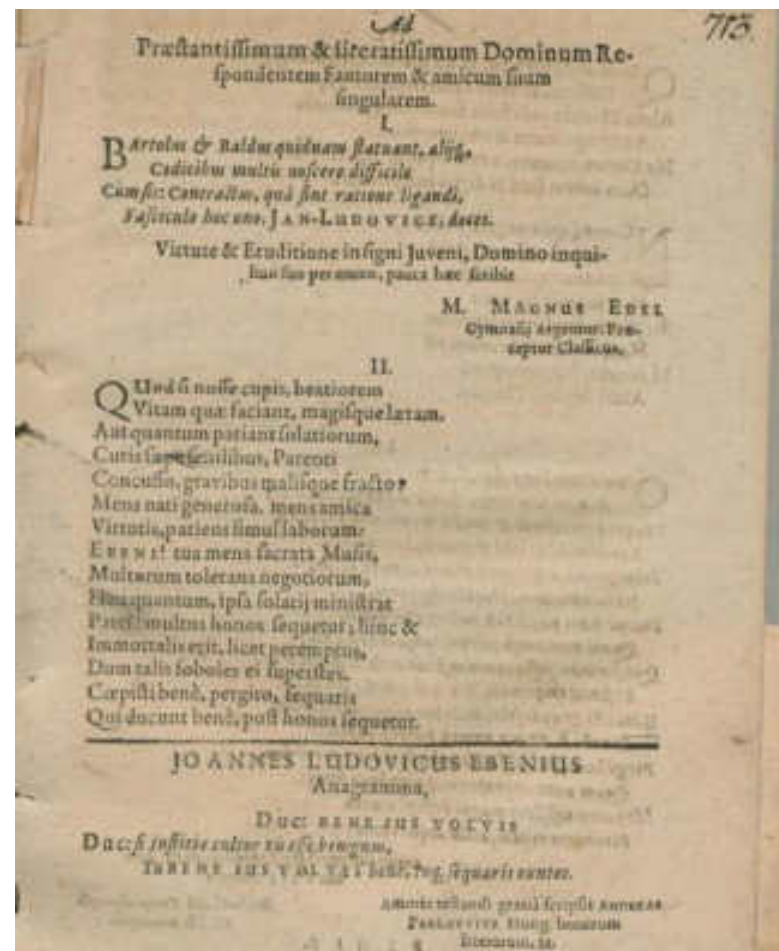
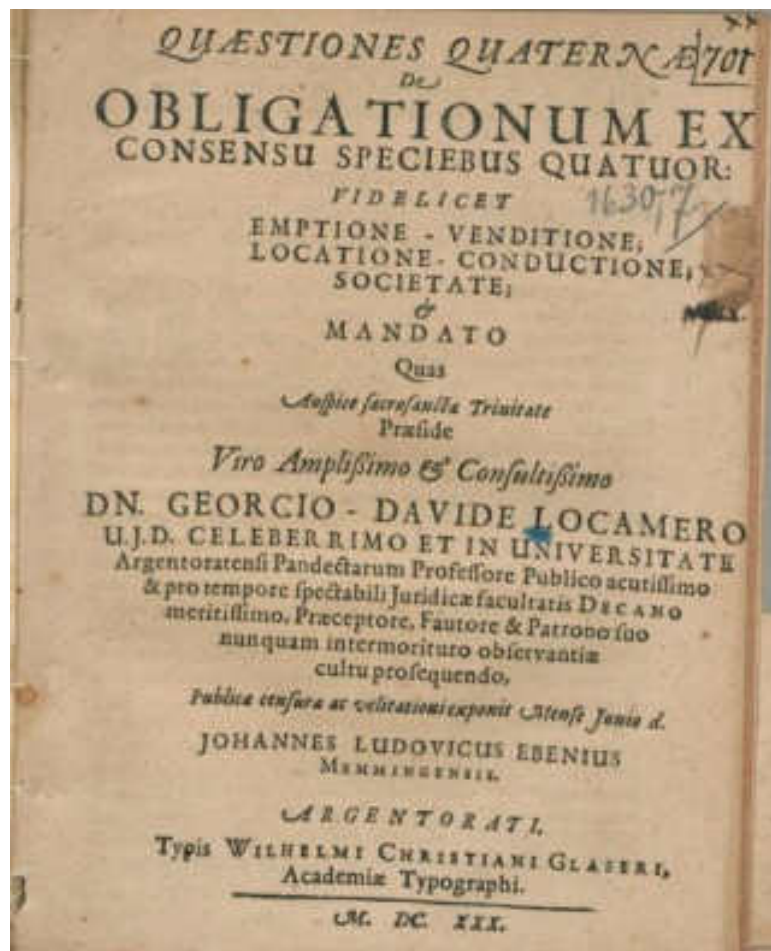
11. kép: Bernegger meghívó plakátja Frisowitz Boldizsárra való utalással: „ex Hungarica nobilitate” (1627)

Matthias BERNEGGER, Studiosae Juventuti S. P. D., Argentorati, Glaserus, 1627.

A kép forrása:

<http://digital.bib->

bvb.de/view/bvbmets/viewer.0.6.4.jsp?folder_id=0&dvs=1592739588526~93&pid=7899579&locale=hu&usePid1=true&usePid2=true

12. kép: Perlowitz András anagrammája (1630)

LOCAMER, Georg David: *Quaestiones Quaternae De Obligationum Ex Consensu Speciebus Quatuor*, Argenterati, Glaser, 1630.
 A képek forrása: <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/urn/urn:nbn:de:gbv:3:1-580251>

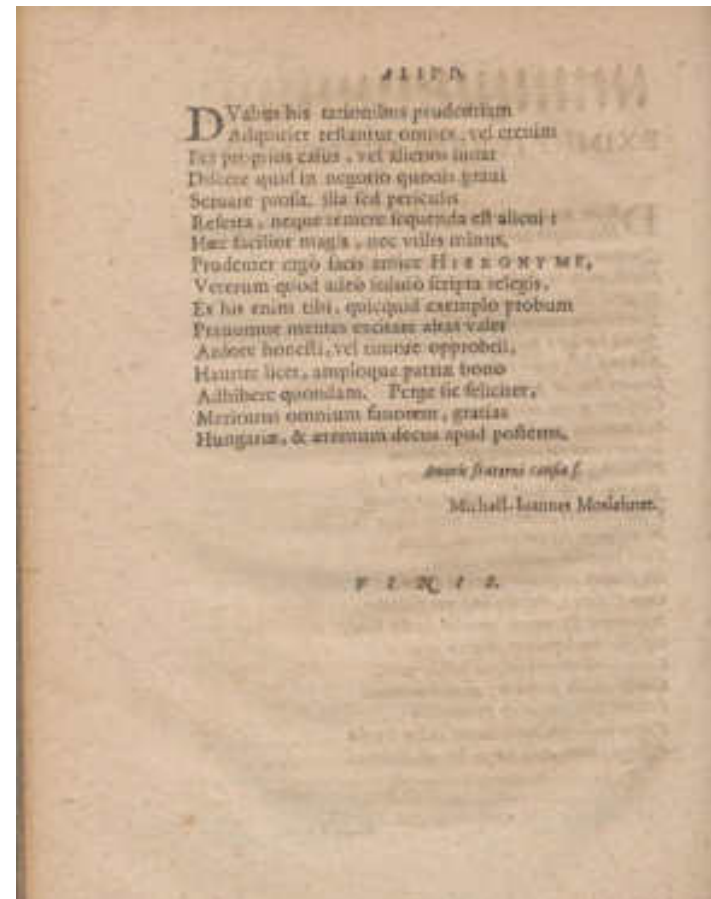
13. kép: Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse Haidt disszertációs kötetében (1633)

HAIDT, Hieronymus: *Dissertatio historico-politica de bello civili*, Argentorati, 1633.

A képek forrása:

http://search.obvsg.at/primo_library/libweb/action/display.do?tabs=detailsTab&ct=display&fn=search&doc=ONB_aleph_acc003087167&indx=13&recIds=ONB_aleph_acc003087167&recIdxs=2&elementId=2&renderMode=poppedOut&displayMode=full&frbrVersion=&frbg=&v1%281UI0%29=contains&dsent=0&scp.scps=scope%3A%28ONB_aleph_abo%29&tb=t&mode=Basic&vid=ONB&srt=rank&tab=default_tab&dum=true&v1%28freeText0%29=Bernegger&dstmp=1455115725722

14. kép: Haidius kötete Michael Joannes Moslehner latin nyelvű versével

Hieronimus HAIDT, *In C. Suetonii Tranquilli Augustum, diatribe IX*, Argentorati, Glasserus, 1633.

A képek forrása:

https://search.onb.ac.at/primo_library/libweb/action/dlDisplay.do?vid=ONB&docId=ONB_alma21383800030003338&fn=permalink

BIBLIOGRÁFIA

NYOMTATOTT FORRÁSOK

a) *Keckermann művei*

Contemplationum peripateticarum de locatione et loco, libri duo (...) ex meditationibus physicis Bartholomaei KECKERMANNI Dantiscani Boruss. philosophiae peripat. cultoris, Hanoviae, apud Guilielmum Antonium, 1598.

Rhetoricae Ecclesiasticae, sive Artis formandi et habendi conciones sacras, libri duo, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1604.

Introductio ad lectionem Ciceronis et aliorum oratorum et dexteriores, pertinens ad specialem partem Systematis Rhetorici, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1610.

Systema Systematum clarissimi viri Dn. Bartholomaei KECKERMANNI, omnia hujus autoris scripta philosophica uno volumine comprehensa Lectori exhibens, idque duobus tomis, II, Hanoviae, apud heredes Guilielmi Antonii, 1613.

Dispositiones orationum, sive Collegium Oratorium de rebus variis et cognitione dignis, Hanoviae, Guilielmus Antonius, 1615.

Bartholomaei Keckermanni Systematis rhetorici Epitome succincta praeceptorum prope omnium methodo, pro tironibus in Gymnasio Elbingensi adornata a M. Johanne MYLIO Gymnasii Elbingensis rectore, Hanoviae, 1617.

Systema rhetoricae, in quo artis praecepta plene et methodice traduntur, et tota simul ratio studii Eloquentiae tam quoad Epistolas et Colloquia familiaria, quam quoad Orationes, conformatur, modusque ostenditur et Oratores dextre legendi et resolvendi, denique et Locos Communes Oratorios concionandi, Guilielmus Antonius, Hanoviae, 1618.

b) *Bernegger művei*

Quaestionum, praecipue politicarum ex Agricolâ C. Cornelii Taciti collectarum, dodecas prima, autore Stephano URSINO, comite à BLAGAY etc., quam in illustris Argentinensium Academiae auditorio majore ad diem 20 Junij placidae disquisitioni submittit moderante M. Matthia BERNEGGERO historiarum in eadem ordinario professore, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616.

Quaestionum, praecipue politicarum ex Agricolâ C. Cornelii Taciti collectarum fasciculus, I, quem in illustri Argentinensium Academia Franciscus LISTIUS L. B. in Kettsee, Prellenkirchen et Kabold etc. moderante Matthia BERNEGGERO historiarum in eadem professore ordinario, disquisitioni et examini subijcit mense Martio, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616 (RMK III. 1178).

Dodecas VII. Miscellanearum quaestionum ex C. Cornelii Taciti de situ moribusque Germanorum, libello desumptarum, quam â se conscriptam: D. O. M. A. in inclytâ Argentoratensium Academia praeside M. Mathia BERNEGGERO, historiarum in eadem

professore ordinario, publicae disquisitioni submittit ad diem 8. Aprilis, Jacobus ÖPPY Raikâ-Pan[nonius], Argentorati, typis Johannis Caroli, 1616 (RMK III. 1179).

C. Cornelii TACITI *De vita Julii Agricolae liber*, expositus â Matthia BERNEGGERO, historiarum in Argentoratensi Academia professore, Argentorati, Marcus ab Heyden, 1618.

Discursus historico-politicus de peregrinatione studiosorum, quem SS. auxiliante triade, in inclita et celeberrima Argentoratensium Academia, sub praesidio viri clarissimi et excellentissimi Dn. M. Matthiae BERNEGGERI Historiarum ibid. profess. ordin. publicae discutiendum proponit author Daniel GRUBERUS Eisenstadiensis Austriacus, typis Johannis Reppii, Argentorati, 1619.

Dissertatio de consiliario principis, quam consultore summo patrocinate, sub umbone clarissimi viri, Dn. Matthiae BERNEGGERI, professoris publici, publico amicorum examini subjicit author Johann. Jacobus VINTHER Lohrâ-Brisgojus, qui spernit consilium, auxilio est indignus, etc., Argentorati, typis Johannis Reppii, 1623.

Anthologia Justiniana, hoc est Sententiae miscellae, maximam partem politicae, ex universo Justino, Trogi Pompeii Historiarum breviatore collectae, quas in inclytâ Universitate Argentoratensi, cum bono Deo, praeside D. Matthia BERNEGGERO, histor. professore publico, A. A. Christianus IENISCH, Eitel Sigismundus LUPIN et Iosephus IENISCH, Memingenses, mense Septembri, (...) Argentorati, Johannes Reppius, 1626.

Florilegium ex Q. Curtii Histor. libro 3. 4. 5. et 6., quod Christo duce et auspice Christo, sub umbone viri clarissimi Dn. Matthiae BERNEGGERI, in inclyta Argentoratensium Universitate Historiarum professoris, autor Wilhelmus Otho SAMESIUS Hoingâ Wetteravus (...) Argentorati, typis Rihelianis, 1626.

Ecloga gravissimarum sententiarum ex Plinii Secundi Panegyrico, quas sub praesidio Clarissimi Viri, Dn. Matthiae BERNEGGERI Historiarum p. p., publice et solenniter examinandas proponit ad. d. 20. April. Elias WESSELIUS, Boleslâ Silesius, Argentorati, excudebat Paulus Lederti, 1626.

Matthias BERNEGGERUS, Argentoratensis Academiae Professor Publicus, *Studiosae Iuventuti S. P. D.*, Argentorati, Glaserus, 1627. (VD17 29:723714S) http://digital.bib-bvb.de/view/bvbmets/viewer.0.5.jsp?folder_id=0&dvs=1470090710974~279&pid=7899579&locale=hu&usePid1=true&usePid2=true

Gymnasma Argentoratense de praecipuis requisitis consilarii, Strassburg, 1627 (RMK III. 1410).

Disputatio de nobilitate, id est de nobilitatis virtutibus, immunitatibus, privilegiis et honoribus etc., quam summe nobilissimo adjuvante, in inclitâ Academiâ Argentoratensi, praeside viro clarissimo, Dn. Matthia BERNEGGERO, eloquentiae professoris publici, publici exercitii gratiâ propugnabit die 9. Junii author Balthasar FRISOWITZ, N. Ungarus, Argentorati, Reppius, 1627 (RMK III. 1411).

Anthologicum Sallustianum, hoc est, insigniores sententiae, ex Historiâ Catilinariâ C. Sallustii Crispi, consilio Matthiae BERNEGGERI, professoris publici decerptae, similibusque dictis aliorum autorum classicorum illustratae studio et operâ Johannis Caroli et Johannis Ludovici MIEGIORUM Patruelium, Argentorati, typis Johannis Reppi, 1628.

Florilegii selectissimarum Sententiarum ex C. Sallustii Crispi Conjuratone Catilinariâ, subinde parallelis aliorum autorum sententiis illustrati, centuria prior, quam auspiciis Sacro – Sanctae Triados, sub praesidio clarissimi viri, Dn. Matthiae BERNEGGERI, in inclytâ Argentoratensium Universitate Eloquentiae professoris publici, praeceptoris sui omni animi

observantiâ colendi, ad diem (...) mensis Novembr., in veteri auditorio, publico examini submittit Johannes Carolus MIEG Argentoratensis, Argentorati, Johannes Reppius, 1628.

Michael Joannes MOSLEHNER, *In C. Suetonii Tranquilli Augustum, Diatribæ V*, Argentorati, Glaser, 1632 (RMK III. 1487).

Michael Joannes MOSLEHNER, *Dissertatio historico-politica de odio subditorum adversus principem*, Argentorati, Repp, 1632 (RMK III. 1488).

Miscellaneorum quaestionum ex L. Annaei Flori Rerum Romanarum Epitome, in eamque notis excerptarum centuriae septem, à studiosis Historiarum, nobilitate generis, ingenio, virtute florentissimi, quorum nomina versa pagina exhibet, exercitii publici hebdomatarii causa propositae, in Universitate Argentoratensi, diebus Iovis, horis à prima pomeridiana sequentibus, moderante Matthia BERNEGGERO, professore Historiarum ordinario, Argentorati, typis Eberhardi Welperi, 1633.

Matthiae BERNEGGERI *Diatribae in C. Suetonii Tranquilli C. Jul. Caesarem, Augusti quaedam et Titum Vespasianum*, ex auctoris adnotationibus passim auctae et emendatae, Argentorati, sumptibus Johannis Joachimi Bockenhofferi, 1655.

c) egyéb

Melchior ADAM, *Decades duae continentes vitas theologorum exterorum principum, qui ecclesiam Christi superiori seculo propagarunt et propugnarunt*, Jonae Rosae vidua, Francofurti, 1653.

Johan-Henrici ALSTEDI *Orator*, sex libris informatus: in quorum I. Praecognita, II. Oratoria Communis, III. Epistolica, IV. Methodus Eloquentiae, V. Critica, VI. Rhetorica Ecclesiastica. Accedit Consilium de Locis Communibus recte adornandis, editio tertia, Herbornae Nassoviorum, 1616.

AMMIRATO, Scipione: *Scipionis Amirati celeberrimi inter neotericos scriptores Dissertationes politicae sive discursus in C. Cornelium Tacitum*, Helenopoli, impensis Joannis Theobaldi Schönwetteri, praelo Richteriano, 1609.

Athenae Belgicae sive nomenclator infer. Germaniae scriptorum, qui disciplinas philologicas, philosophicas, theologicas, juridicas, medicas et musicas illustrarunt, Franciscus SWEERTIUS Antverp., pro suo in patriam et literas adfectu digessit et vulgavit, Antverpiae, apud Guilielmum a Tungris, 1628.

Tractatus de patrum, conciliorum, traditionum autoritate circa fidei dogmata (...) authore Emerico K. UYFALVINO Baronio Ungaro. Cum praefatione Davidis Parei D. ad D. Petrum Alvinci Ecclesiae Cassoviensis pastore de eodem argumento, cum vita authoris ad eodem descripta et cum indice, Jonas Rhodius, Francofurti, 1611 (RMK III. 1095)

Ioannis BOTERI viri clarissimi *Tractatus duo: Prior: De illustrium statu et politia, libris X. Posterior: De origine urbium, earum excellentia et augendi ratione, libris III. comprehensi (...) Ex Italico primum in Germanicum, atque exinde in Latinum translati, et multorum memorabilium accessione, ac indice rerum et verborum locupletissimo aucti, auctore M. Georgio DRAUDIO, cive Francofurtensi, Ursellis, apud Cornelium Sutorium, impensis Lazari Zetzneri, 1602.*

Nicolai CAUSSINI Trecensis SJ, *De eloquentia sacra et humana*, sumpt. Joannis Amati Candy, Lugduni, 1637.

Ludovici CROCII *Orator Ecclesiasticus*, typis Villerianis, Breae, 1624.

CSANAKI Máté, *Controversiae partim logicae et philosophicae, partim etiam Theologicae. Quas per universam Keckermanni Logicam Auctori movit Jacobus Martinus, ubi praeterducenta, et fere quinquaginta problemata, plurimis locis textus sensusque Keckermanni explicantur, et vindicantur*, autore Matthaeo Mant. CZANAKIO Ungaro. *Adjecta ad calcem oratio funebris eodem autore conscripta*, Lugduni Batavorum, 1625 (RMK III. 1387).

CSANAKI Máté, *Scabiei encomium: Ad nobilissimos Scabianae Reipublicae Scabinos*, apud Joan. Conr. Leopard, h. n., 1626 (RMK III. 1404).

Delitiae poetarum Hungaricorum. Nunc primum in hac Germania exhibitae a Ioh. Philippo PAREO, Francofurti, 1619, (RMK III. 1245).

GELEJI KATONA István, *III. prédikáció* = GELEJI KATONA István, *A váltság titkának második volumenje, forgatókja*, Szenczi Kertész Ábrahám, Várad, 1648, 34–35 (RMNy 2197).

Michael HAIDT, *Timurus vulgo Tamerlanes*, cujus historiam ex monumentis incorruptis excerptam in Alma Argentoratensi Academia Deo bene juvante, praeside viro amplissimo excellentissimo Dn. Joh. Henrico BOECLERO, Historiarum professore celeberrimo, praeceptore patronoque magno, venerando, in solenni Auditorio, eruditorum examini subjicit Michael HAIDT, Schemnicensis Montanus Pann., A. d. 7. septembr. H. L. Q. S., typis Josiae Staedelii, Argentorati, 1657 (RMK III. 1992).

Christian Gottlieb JÖCHER, *Allgemeines Gelehrten-lexikon*, I., Leipzig, 1750.

Consultatio de principatu inter provincias Europae, editio quarta, prioribus auctior, opera Thomae LANSII, Tubingae, typis Brunnianis, 1635.

De eruditione comparanda in humanioribus, vita, studio politico, cognitio auctorum ecclesiasticorum, historicorum, politicorum ac militarium, item peregrinatione tractatus Joach. CAMERARII, Johann. FUNGERI, Arnoldi CLAPMARI, Christoph. COLERI, Joh. CASELII, Ignatii HANNIELIS, Aegidii à LANCKEN, Joh. Andr. BOSII, Gabr. NAUDAEI, Lucae Antonii THOMASONI, nobilis Veneti, Anonymi cujusdam, Heinrici RANZOVII, cum epistola quadam ejus inedita hactenus, Joh. Henr. ALSTEDII, Matthiae BERNEGGERI, Justi LIPSII et Georg. RICHTERI, quos Thomas CRENIUS conlegit, recensuit, emendavit, in incisa sive commata distinxit et notis suis, ac locis Auctorum, ubi e re fuit, addistis, accuratoque indice auxit. Lugduni Batavorum, apud Abrahamum de Swarte et Henricum Teeringh, 1699.

Rerum in Ecclesia gestarum, quae postremis et periculosis his temporibus evenerunt, maximarumque per Europam persecutionum, ac Sanctorum Dei Martyrum, caeterarumque rerum, si quae insignioris exempli sint, digesti per Regna et nationes Commentarii, Pars prima, in qua primum de rebus per Angliam et Scotiam gestis, atque in primis de horrenda, sub Maria nuper Regina, persecutione, narratio continetur, Autore Joanne FOXO Anglo, Basileae, Nicolaus Brylinger–Ioannes Oporinus, /év nélkül/.

Ludovicus GRANATENSIS, *Rhetoricae ecclesiasticae sive de ratione concionandi libri sex*, Ludovico GRANATENSI Monacho Dominicano auctore, apud Franciscum Zilletum, Venetiis, 1578.

Gabiel Franciscus LE JAY SJ, *Bibliotheca rhetorum praecepta et exempla complectens, quae tam ad oratoriam facultatem, quam ad poeticam pertinent*, apud Gregorium Dupuis, Parisiis, 1725.

Disputatio juridica de jure jurando litis decisorio, quam in florentissima Argentoratensi Academia, praeside viro amplissimo et consultissimo, dn. Georgio Davide LOCAMERO, j. u. d. et p. p. praeceptore ac fautore suo aeternum colendo, in Auditorio I[uris] C[onsul]torum ad diem 20. Decembr. publicae disquisitioni proponit Johannes KEMPIUS, Lengfendens. Misnicus, Argentorati, Johannes Repp, 1632.

Jacobus MARTINI, *Praelectiones extemporaneae in Systema Logicum Barth. Keckermanni*, [Wittenbergae], Schurerus, 1617.

Jacobus MARTINI, *De loco libri duo. Contra quosdam Neotericos. Accessit eiusdem auctoris De communicatione proprii. Liber unus Barthol. Keckermano oppositus*, Wittenbergae, typis haeredum Johannis Richteri, impensis Zachariae Schüreri, 1620.

Jacobus MARTINI, *Disputatio philosophica trimembris, Matthaeum Mant Czanakium Ungarum, propter nonnullas absurditates (...) in controversiis contra praelectiones (...) in systema logicum Keckermanni (...) Jacobi Martini (...) reperiendas absurdissimum (...) hospitem faciens*, Wittenbergae, 1626.

Jacobus MASENIUS, *Ars nova argutiarum eruditae ac honestae recreationis, in duas partes divisa: Prima est epigrammatum, altera inscriptionum argutarum*, Coloniae Agrippinae, 1687.

MELLIUS, Martin: *Dodecas II. Miscellaneorum quaestionum ex libro C. Cornelii Taciti de Germanorum vitâ moribusque depromptarum, quam a se conscriptam, quod Deus bene fortunet*, praeside M. Mathia BERNEGGERO, historiarum in inclita Argentensium Academia professore, a[d] d[iem] 2. Februarij publice discutiendam proponit Martinus MELLIUS Northusâ-Cheruscus, Argentorati, typis Johannis Caroli, 1615.

Johannae OTHONIAE, foeminae Flandriae, Viri Clarissimi, Domini Guilielmi MAYARTI, in provinciali consilio Flandriae quondam advocati consultissimi, *Carminum diversorum libri duo*. Argentorati, Antonius Bertramus, 1616.

Poematia, sive lvsvs extemporanei Ioannae OTHONIAE Poëtriae Gandensis, Ioan[nis] Othonis viri clariss[imi] F[iliae], Viduae Gvlielmi Mayart, in Prouinciali Consilio Flandriae quondam Aduocati, apud Gulielmum à Tongris, Antverpiae, 1617.

Johannes SHARF, *Quadruga quaestionum partim logicarum partim philosophicarum, agitata contra Matthaeum Mant Czanakium Ungarum, qui icareo plane ausu praelectiones. Anti-Keckermannianas admodum (...) Jacobi Martini (...) nuperrime refutare conatus est*, Wittenbergae, 1628.

Rhetoricae Systema methodicum libris V. comprehensum, in quo modus bene dicendi, generalis et specialis, politicus et ecclesiasticus, per praecepta et quaestiones breviter ac perspicue declaratur. (...) Authore M. Clemente TIMPLERO Stolpensi Misnico, Philosophiae in illustri schola Steinfurtensi professore, apud haeredes Guil. Antonii, Hanoviae, 1613.

Gerardi Joh. F. VOSSI[I] Heidelbergensis *Oratoriarum institutionum libri sex*, ex Chalcographia Friderici Hartmanni, [Frankfurt a. d. Oder], 1616³.

Gerardus Joannes VOSSIUS, *Rhetoricorum sive oratoriarum institutionum, libri sex, quartahac editione auctiores, et emendatiores*, Lugduni Batavorum, Ioannes Maire, 1643.

Oratio de maiestate, publice habita in Illustri Academia Wittenbergensi a Johanne OSZTROZITH de Ghylethincz et in Illava etc., Georgius Kelner, Wittenbergae, 1616 (RMK III. 1183).

Oratio in laudem Hungariae patriae, habita publice in celeberrima Academia Wittenbergensi a Francisco PACZOTH de Beki, L. B. in Nagy Tharkany, Johann Mattheus, Wittenbergae, 1617 (RMK III. 4257, 7548).

[Ludovicus Philippus PISCATOR], *Rudimenta oratoriae in usum illustris scholae Albensis*, apud Abrahamum Szenci, Varadini, 1649 (RMNy 2301).

Eryci PUTEANI *De laconismo syntagma, Adjuncti Thyrsi Philotesii Stili et sermones Aculei*, Lovanii, Gerardus Rivius, 1609.

Historia rerum Prussicarum: Warhaffte und eigentliche Beschreibung der Lande Preussen, durch Casper SCHUTZEN, der Stadt Danzig Secretarium, typis et sumptibus Grosianis, Leipzig, 1599.

Petri SESTRENCII *Laudatio funebris clarissimi viri Bartholomaei Keckermanni*, typis Martini Rhodi, Dantisci, 1609.

[Tobias, STEPHANI], *Susanna, seu actus oratorius septem diversarum ac in partem utramque pertractatarum questionem orationibus constans*, typis Laurentij Benjamin ab Hage, Trenchinii, 1651 (RMNy 2399).

Athenae Belgicae sive nomenclator infer. Germaniae scriptorum, qui disciplinas philologicas, philosophicas, theologicas, juridicas, medicas et musicas illustrarunt, Franciscus SWEERTIUS Antverp., pro suo in patriam et literas adfectu digessit et vulgavit, Antverpiae, apud Guilielmum a Tungris, 1628.

SZAKIRODALOM ÉS SZÖVEGKIADÁS

A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe: John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai, szerk. HORKAY-HÖRCHER Ferenc, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997.

Alakzatlexikon: A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve, főszerk. SZATHMÁRI István, Tinta, Bp., 2008.

ÁCS Pál, *A Szent Makkabeusok nevei* = ÁCS Pál, „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris–2000, 2001, 165–185.

ADAMIK Tamás, *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig: Stílus, kritika, értelmezés*, Seneca Kiadó, Bp., 1998.

ADAMIK Tamás, *Az alakzatok és a szóképek fogalmáról és osztályozásáról* = *Classica – mediaevalia – neolatina: Acta conventus diebus undecimo et duodecimo mensis Maii anno MMIV Debrecini habiti*, ediderunt Ladislaus HAVAS, Emericus TEGYEY, Societas Neolatina Hungarica – Sectio Debreceniensis, Debrecini, 2006, 7–32.

BALÁZS Mihály, *Bevezetés* = ENYEDI György *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, jegyz. Balázs Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1997, 5–27.

BALÁZS Mihály, *Unitárius szövegek a prédikációról a 17. század derekán* = *A lélekből építő. Gellérd Imre emlékére. Gellérd Imre Emlékkonferencia Székelykeresztúr*, szerk. JAKABFFY Tamás, Kolozsvár, [2007], 51-58.

BALÁZS Mihály, *Az alkalmazás dilemmái: A német konfesszionalizációs modell és az erdélyi reformáció*, Korall, (15)2014, 57. szám, 5–26.

BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Budapest, 1971 (Irodalomtörténeti füzetek, 72).

BÁN Imre, *Európai irodalom és latin középkor (Ernst Robert Curtius monográfiája, Bern, 1948)* = BÁN Imre, *Dante-tanulmányok*, Szépirodalmi, Bp., 1988, 191–210.

BÁN Imre, „*In magnis iam voluisse sat est*” (A „*doctor honoris causa*” köszönetének szavai) = BÁN Imre, *Költők, eszmék, korszakok*, vál., szerk. BITSKEY István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997 (Csokonai Könyvtár, 11) 325–329.

A bányavárosok olvasmányai (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya) 1533–1750, s. a. r. Viliam ČIČAJ, KEVEHÁZI Katalin, MONOK István, VISKOLCZ Noémi, OSZK – Scriptum Rt., Bp. – Szeged, 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3.)

Roland BARTHES, *A régi retorika: Emlékeztető*, ford. SZIGETI Csaba = *Az irodalom elméletei*, III, szerk. THOMKA Beáta, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997, 69–169.

BARTÓK István, *Bisterfeld gyulafehérvári ars concionandija*, Irodalomtörténeti Közlemények, (101)1997, 5–6. szám, 550–556.

BARTÓK István, „*Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk*”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, Budapest, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika).

BARTÓK István, „*Rhetoricati sumus*” – *Retorikai felfogások a régi magyar irodalomban = Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31) 198–211.

BARTÓK István, „*Nem egyéb, hanem magyar poézis*”: *Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, Universitas Kiadó, Bp., 2007 (Klasszikusok).

BARTÓK István, *Terminusok és szakkifejezések: Medgyesi Pál és a magyar tudományos műnyelv = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Debrecen, 2008, 156–163.

BARTÓK István, *Lelemények és találmányok: Adalékok a magyar poétikai szaknyelv történetéhez = "Mielz valt mesure que ne fait estultie": A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDÜS Béla, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton, SELÁF Levente, Krónika Nova, Bp., 2008, 41–47.

BARTÓK István, „*Patvaros philosophusok, visszalkodo, maguk hanio böltsek*”: *Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártörödékek kritikátörténeti vonatkozásaihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, (121)2017, 1. szám, 23–60.

BARTÓK István, „*Máriának öccse, Márta*”: *A 16. századi prédikáció-irodalom kritikátörténeti vonatkozásaiból*, Irodalomtörténeti Közlemények, (123)2019, 6. szám, 740–763.

BARTÓK István, „*...rút gennyetség az evesült sebekből...*”: *Gyöngyösi István naturalizmusa = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben, Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, PTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Pécs, 2020, 273–284.

BAZSÁNYI Sándor, *Zár és nyit (és nyit és zár)*, Budapesti Könyvszemle, (13)2001, 1. szám, 43–49.

BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999 (Csokonai könyvtár, 19).

BENE Sándor, *A történeti kommunikációelmélet alkalmazása a magyar politikai eszmetörténetben – A kora újkori modell*, Irodalomtörténeti Közlemények, (105)2001, 3–4. szám, 285–315.

BENE Sándor – KECSKEMÉTI Gábor, *Régi ötletek az új irodalomtörténethez (5+1)*, Literatura, (32)2006, 2. szám, 238–251.

A Bibliotheca Zriniana története és állománya, írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, szerk. KLANICZAY Tibor, Argumentum, Bp., 1991.

BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8).

BITSKEY István: *Retorikák a barokk kori Magyarországon = Retorikák a barokk korból*, a szemelvényeket válogatta, a kötetet szerkesztette, a zárótanulmányt írta BITSKEY István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003 (Csokonai könyvtár. Források, 10), 243–272.

BITSKEY István, *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*, MTA, Bp., 2013 (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián).

BITSKEY István, *Pázmány a Szentháromságról = BITSKEY István, Hitvédelem, retorika reprezentáció Pázmány Péter életművében*, Universitas, Bp., 2015, 135–140.

BITSKEY István–CSORBA Dávid–TASI Réka, „Homályban és tükör által”: *Barokk kori prédikátorok az isteni természetről*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, tom. XXX, Balázs Mihály köszöntése, Szeged, 2011, 60–74.

BOLYKI János, *Retorikai elemek a Római levél 8. fejezetében = Oratoris officium: Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. DÉRI Balázs, L’Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Bp., 2008, 59–64.

Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp, Balassi Kiadó, 1995.

BÓNIS György, *Révay Péter*, Akadémiai, Bp., 1981 (Irodalomtörténeti füzetek, 104).

BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, IV, Telosz, Bp., 2000.

BORZSÁK István, *A hazai Tacitus-recepció kezdetei = BORZSÁK István, Digma*, i. m., 299–309.

BORZSÁK István, *Nyelvi energia? = BORZSÁK István, Digma*, i. m., 427–430.

BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, ELTE Levéltára, Bp., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban).

Dariusz M. BRYĆKO, *The Danzig Academic Gymnasium in 17th century Poland = Church and School in Early Modern Protestantism: Studies in Honor of Richard A. Muller on the Maturation of a Theologian Tradition*, edited by Jordan J. BALLOR, David S. SYTSMA, Jason ZUIDEMA, Brill, Leiden Boston, 2013, 339–346.

Peter BURKE, *Tacitism = Tacitus*, ed. T. A. Dorey, 1969, London, 149–171.

Peter BURKE, *Tacitism, Scepticism, and Reason of State = The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*, eds. James HENDERSON BURNS, Mark GOLDIE, 1991, Cambridge, 479–498.

- Peter BURKE, *Az olasz reneszánsz: Kultúra és társadalom Itáliában*, ford. BÉRCZES Tibor, Osiris, Bp., 1999.
- Peter BURKE, *Hybrid Renaissance: Culture, Language, Architecture*, CEU Press, Bp.–New York, 2016.
- Carl BÜNGER, *Matthias Bernegger: Ein Bild aus dem geistigen Leben Strassburgs zur Zeit des dreissigjährigen Krieges*, Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg, 1893.
- Cicero összes retorikaelméleti művei*, szerk. ADAMIK Tamás, ford., jegyz. ADAMIK Tamás, CSEHY Zoltán, GONDA Attila, KISDI Klára, KRUPP József, MEZEI Mónika, POLGÁR Anikó, SIMON L. Zoltán, Kalligram, Pozsony, 2012.
- C. Joachim CLASSEN, *St. Paul's Epistles and Greek and Roman Rhetoric*, *Rhetorica* (X), 1992, Number 4 (Autumn), 319–344.
- Thomas M. CONLEY, *Rhetoric in the European Tradition*, Chicago, University of Chicago Press, 1994.
- CORNIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika: Latinul és magyarul*, ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ADAMIK Tamás, Akadémiai, Bp., 1987 (Görög és latin írók).
- Morris W. CROLL, „Attic Prose” in the Seventeenth Century, ed. by John WALLACE = M. W. C[ROLL], „Attic” and Baroque Prose Style: The Anti-Ciceronian Movement, ed. J. Max PATRICK and Robert O. EVANS, with John M. WALLACE, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1969, 51–101.
- Ernst Robert CURTIUS, *European Literature and the Latin Middle Ages*, transl. Willard R. TASK, Princeton University Press, Princeton, 1990.⁷
- Ernst Robert CURTIUS, *A rétorika*, ford. MOLNÁR Andrea, Pompeji, 1991/2, 97–125.
- CSORBA Dávid, *A város ó–új jelképe: a jégmadár (Halcyon) = CSORBA Dávid, A zászlós bárány nyomában: A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Bp., Debreceni Egyetem Történelmi Intézete – Kálvin Kiadó kiadása, 2011 (*Speculum Historiae Debreceniense*, 6) 64–72.
- DÁN Róbert, *Szenci Molnár Albert és Conrad Vietor = Szenci Molnár Albert és a magyar késő- reneszánsz*, a kötetet összeállította CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978 (Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 4) 283–287.
- DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége*, Argumentum, Bp., 1992.
- A demokrácia*, szerk. Otto BRUNNER, Werner CONZE, Reinhardt KOSELLECK, Bp., József Attila Műhely Kiadó, 1999.
- DIENES Dénes, *Minthogy immár schola mestert tartanak...: Református iskolák Felső-Magyarországon 1596–1672*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2000 (*Acta Patakina*, IV).
- DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001.
- Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven: Vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit*, 1, *Westslowakei*, hrsg. Jörg MEIER, Ilpo Tapani PIIRAINEN, Klaus-Peter WEGERA, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 2009.

Michal DUCHOŇ, *Šľachta v malokarpatských mestách v ranom novoveku (16.–17. storočie)*, Forum Historiae, 2008/1, 1–13.

Michal DUCHOŇ, *Postavenie a spoločenská societa malokarpatských miest Modra, Pezinok a Svätý Jur v ranom novoveku 1598–1720*. (Dizertačná práca na získanie vedecko-akademickej hodnosti Philosophiae doctor [PhD] Historický ústav Slovenskej akadémie vied) Bratislava, 2009.

ECKHARDT Sándor, *Magyar szónokképzés a XVI. századi Strasszburghban*, Bp., 1944 (Értekezés a Nyelv- és Széptudományok Köréből, 26).

ENYEDI György *Válogatott művei*, vál. BALÁZS Mihály, KÁLDOS János, jegyz. Balázs Mihály, KÁLDOS János, SZALAI Judit, ford. SZALAI Judit, LATZKOVITS Miklós, Kriterion, Bukarest–Kolozsvár, 1997.

ERDŐS Zoltán – MÁTYÁS-RAUSCH Petra, *Egy oktatástörténeti kuriózum: Jenei G. István iskolai jegyzetei*, Per aspera ad astra, (5)2018, 1. szám, 60–74.

FAZAKAS Gergely Tamás, *A kora újkori magyar kálvinizmus az angol nyelvű historiográfiában = Egyház és kegyesség a kora újkorban: Kutatástörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, Debrecen, 2009, 83–112.

FAZAKAS Gergely Tamás, *Előszó = „Politica philosophiai okoskodás”: Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2013, 9–21.

FAZEKAS István, *A Magyar Udvari Kancellária leltára 1577-ből*, Fons, (9)2002, 1–3. szám, 227–247.

Joseph S. FREEDMAN, *European Academic Philosophy in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries: The Life, Significance, and Philosophy of Clemens Timpler (1563/4–1624) I*, Zürich–New York, 1988.

Joseph S. FREEDMAN, *The Carrier and Writings of Bartholomew Keckermann (d. 1609)*, Proceedings of the American Philosophical Society, (141)1997, no. 3, 305–364.

GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi: Források, teológia, retorika*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001.

Alexandra GAJDA, *Tacitus and Political Thought in Early Modern Europe, c. 1530 – c. 1640 = The Cambridge Companion to Tacitus*, ed. A. J. WOODMAN, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 2010, 253–268.

GARADNAI Erika, *Szövegtekintély és főúri reprezentáció a Három Üdvösséges kérdésben = Doktoranduszok fóruma, 2010. november 10.*, szerk. FEKETÉNÉ PÁL Enikő, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, Miskolc, 2011, 22–28.

GECSER Ottó, *Kapisztrán Szt. János nagybőjti prédikáció-sorozata Boroszlóban*, Aetas, (XVII)2002, 4. szám, 5–28.

GÖMÖRI György, *Egy strassburgi humanista magyar kapcsolatai a XVI. században = GÖMÖRI György, A bujdosó Balassitól a meggyászolt Zrínyi Miklósig*, Argumentum, Bp., 1999, 78–86.

Tatjana GUSZAROVA, *A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői*, Levéltári Közlemények, (76)2005, 2. szám, 93–143.

HAJÓS József, *Az Olvasmánytörténeti Dolgozatok első kötete*, Erdélyi Múzeum, 1994/1–2, 134–137.

HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Universitas, Bp., 2001.

Johann von HELLENBACH körmöcbányai magyar Szónoklata Magyarország dicsőítésére, ford. TÓTH Szilvia = *Retorikák a reformáció korából*, vál., s. a. r., szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár. Források, 5) 455–465.

HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980*, Bp., 1982, 243–347.

HELTAI János, *David Pareus magyar kapcsolatai = Tudóslevelek: Művelődésünk külföldi kapcsolataihoz 1577–1797*, szerk. HERNER János, József Attila Tudományegyetem, Szeged, 1989 (Adattár 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 23) 13–76.

HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Balassi, Bp., 1994 (Humanizmus és reformáció, 21).

HELTAI János, *Geleji Katona István mint udvari prédikátor = Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., 2005 (Historia Litteraria, 18.) 149–163.

HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Országos Széchényi Könyvtár – Universitas Kiadó, Bp., 2008 (Res libraria, 2).

HEREPEI János, *Csanaki Mant. Máté* = HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, I, Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. Keserű Bálint, Bp.-Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1965, 277–281.

Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and its German Ramifications 1543–1630*, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Howard HOTSON, *Ramizmus: egy irodalmi és pedagógiai mozgalom technológiai, vallási, politikai és társadalmi dimenziói*, ford. ZÁSZKALICZKY Márton, Helikon, 2009/1–2, 116–141.

Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500-1700*, New York, 1961.

HÖRCSIK Richárd, *A sárospataki református kollégium diákjai, 1617–1777*, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 1998.

Humanistes du Bassin des Carpates, III, Humanistes du Royaume de Hongrie, par Péter EKLER, Farkas Gábor KISS et István MONOK, Brepols, Turnhour, 2017 (Europa Humanistica, 19).

Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle: Alte Drucke 1495–1800, szerk. Brigitte KLOSTERBERG, MONOK István, VERÓK Attila, Bp., MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 40/1).

IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5).

IMRE Mihály, *Antik-humanista és reformátori szemlélet szintézise Melanchthon retorikájában*, Credo, 1997/3–4, 29–37.

Retorikák a reformáció korából, vál., s. a. r., bev., jegyz., záró tanulmányt írta IMRE Mihály, Debrecen, 2000 (Csokonai könyvtár. Források, 5).

IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából*, i. m., Debrecen, 2000, 399–452.

- IMRE Mihály, *A XVII. századi retorikai és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről*, Irodalomtörténet, 2001/1, 131–149.
- IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Balassi, 2009 (Humanizmus és reformáció, 31).
- IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Hernád Kiadó, Sárospatak, 2012 (Nemzet, egyház, művelődés, 7).
- IMRE Mihály, *A fogalmi szint alatti jelentések szerepe a reformáció korának retorikáiban* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 15–44.
- IMRE Mihály, *A török-magyar háborúk témája a 16–17. századi nyugat-európai retorikai irodalomban* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 45–65.
- IMRE Mihály, *Arbor Haereseon: A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 173–194.
- IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 197–213.
- IMRE Mihály, *Strassburgi Sturm-hatások és minták Szenci Molnár Albert műveiben* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 217–233.
- IMRE Mihály, *A hesseni protestáns Szent Erzsébet-recepció jellemzői, határai Szenci Molnár Albert műveiben* = IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó ...*, i. m. 255–280.
- IMRE Mihály, *Üdvérték és esztétikai érték kettőssége latinul a protestantizmus kulturális modelljében* = *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István, MOLNÁR Dávid, MTA BTK ITI, Bp., 2019 (Convivia Neolatina Hungarica, 3) 11–42.
- IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái: Korrajz a hitújítás idejéből*, Szent István Társulat, Bp., 1875.
- ITTZÉS Gábor, *A wittenbergi egyetem a 16. század első évtizedeiben*, Történelmi Szemle, (56)2014, 3. szám, 423–453.
- JANKOVICS József, *Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben* = *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. és az előszót írta R. VÁRKONYI Ágnes, a szerkesztő munkatársa SZÉKELY Júlia, Gondolat, Bp., 86–103.
- JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1996 (Italianistica Debreceniensis, 3).
- KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon*, Argumentum, Bp., 2015.
- KÁRMÁN Gábor, *Egy közép-európai odüsszeia a 17. században: Harsányi Nagy Jakab élete, L'Harmatta–Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány*, Bp., 2013 (Mikrotörténelem, 5).
- KÁRMÁN Gábor, *A konfesszionalizáció hasznáról és káráról: Egy paradigma margójára* = *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség*, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2013, 27–40.
- KÁRMÁN Gábor, *Egy diplomáciai zsákutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal*, Aetas, (30)2015, 3. szám, 9–36.

- KECSKEMÉTI Gábor, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, Irodalomtörténeti Közlemények, (99)1995, 5–6. szám, 561–576.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5).
- KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, Irodalomtörténeti Közlemények, (107)2003, 6. szám, 703–728.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Erasmian Method, Sturmian Source, Amesian Intention: Cicero in the Schools as Transmitted by Erasmus and Sturm = Republic of Letters, Humanism, Humanities: Selected Papers of the Workshop Held at the Collegium Budapest in Cooperation with NIAS between November 25 and 28*, ed. by Marcell SEBŐK, Collegium Budapest, Budapest 2005 (Workshop series, 15) 93–105.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a genus didascalicum elméletét) = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Gondolat, Bp., 2008², 217–227.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Sources of the Rhetorical Handbook by Pál Medgyesi*, *Camoenae Hungaricae*, (6)2009, 84–92.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Tacitus és a régi magyar irodalom*, Irodalomtörténeti Közlemények 114(2010), 430–438.
- KECSKEMÉTI Gábor, „*A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás*”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Universitas Kiadó, Bp., 2007 (Irodalomtudomány és Kritika).
- KECSKEMÉTI Gábor, *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai*, *Studia Litteraria (LII)*, 2013/3–4, 12–19.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A németalföldi egyetemek hatása a kora újkori magyarországi eszmetörténetben = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Printart-Press Kft., Debrecen, 2014, 246–266.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámizmus*, *Gerundium*, (9)2018, 3. szám, 25–50.
- KECSKEMÉTI Gábor, *A rámizmus Magyarországon és Erdélyben*, *Gerundium*, (10)2019, 3–4. szám, 65–83.
- KECSKEMÉTI Gábor, *Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 123(2019), 2. szám, 158–169.
- KECSKEMÉTI Gábor–SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, Irodalomtörténeti Közlemények, 112(2008), 1. szám, 71–91.
- KECSKEMÉTI Gábor–SZEKLER Enikő, *Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka–BAJÁKI Rita, Mondat Kiadó, Vác, 2013, 243–245.
- KELEMEN János, *A nyelvfilozófia rövid története: Platónról Humboldtig*, Áron Kiadó, Bp., 2000.

- Kemény János és Bethlen Miklós művei, szöveggond. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Szépirodalmi, Bp., 1980.
- KEREKES György, *Bethlen Gábor fejedelem Kassán, 1619–1629*, Wiko Kö- és Könyvnyomdai Műintézet, Kassa, 1943.
- KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, Irodalomtörténet, 1983, 545–591.
- KIBÉDI VARGA Áron, *A realizmus alakzatai = Az irodalom elméletei*, IV, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997, 131–149.
- KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika és strukturalizmus = KIBÉDI VARGA Áron, Szavak, világok*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1998, 48–60.
- Francis P. KILCOYNE, Margaret JENNINGS, *Rethinking „Continuity”: Erasmus’ Ecclesiastes and the Artes Praedicandi, Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme*, XXI, 4(1997) 15–24.
- KLANICZAY Tibor, *Zrínyi, Velence és az államrezon irodalma = KLANICZAY Tibor, A múlt nagy korszakai*, Szépirodalmi, Bp., 1973, 353–363.
- KLANICZAY Tibor, *Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben = Irodalom és ideológia a 16 – 17. században*, szerk. VARJAS Béla, Akadémiai, Bp., 1987, 337–400.
- Joachim KNAPE, *Barock = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, I, Hrsg. Gert UEDING, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1992, 1285–1332.
- Joachim KNAPE, *Figurenlehre = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, III, Hrsg. Gert UEDING, Niemeyer Verlag, Tübingen, 1996, 289–342.
- KOMLOVSZKI Tibor, *A Balassi-vers karaktere*, Balassi Kiadó, Bp., 1992.
- KOVÁCS Katalin Anita, *Bethlen Gábor külpolitikai törekvései ügynökhálózata tükrében = Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai*, szerk. DÁNÉ Veronka, HORN Ildikó, LUPESCU MAKÓ Mária, OBORNI Teréz, RÜSZ-FOGARASI Enikő, SIPOS Gábor, Erdélyi-Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 2014, 148–161.
- KOVÁCS Sándor Iván, *Szepsi Csombor Márton és az Europica varietas = SZEPSI CSOMBOR Márton, Europica varietas, a szöveget gondozta és magyarázta KULCSÁR Péter, az előszót írta KOVÁCS Sándor Iván*, Szépirodalmi, Bp., 1979, 7–83.
- Don J. KRAEMER, Jr., „*Alas, Thou Hast Misconstrued Every Thing*”: *Amplifying Words and Things in Julius Caesar*, *Rhetorica*, (9)1991, 2. szám, 165–178.
- KULCSÁR Péter, *Kapisztrán János*, Gondolat, Bp., 1987 (Magyar história: Életrajzok).
- KULCSÁR Péter, *Paulus Simoni téziszünete*, Lymbus: Művelődéstörténeti tár (IV), szerk. MONOK István, PETNEKI Áron, Scriptum Kiadó, Szeged, 1992, 87–121.
- KULCSÁR Péter (közli), *Paulus Simoni Bistriciensis Meteorologia generalis (Dantisci, 1617, RMK III, 1187) = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, II. kötet, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 458–468.
- KULCSÁR Péter, *Simoni Pál 1617-es disszertációja (fordítás)*, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* (XXX.), Balázs Mihály köszöntése, Szeged, 2011, 281–292.

Jameela LARES, *Classical and Christian Conflicts in Keckermann's De Rhetoricae ecclesiasticae utilitate = Advances in the History of Rhetoric: The First Six Years*, ed. Richard Leo ENOS, David E. BEARD, West Lafayette, Ind., Parlor Press, 2007, 199–208.

Heinrich LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, I–II, Max Hueber Verlag, München, 1960.

Leibniz: Logico-Philosophical Puzzles in the Law: Philosophical Questions and Perplexing Cases in the Law, eds. Alberto ARTOSI, Bernardo PIERI, Giovanni SARTOR, Springer, Dordrecht-Heidelberg-New York-London, 2013.

Jurij LOTMAN, *A retorika*, ford. NAGY István, Helikon, (45)1999, 1–2. szám, 90–108.

LUFFY Katalin, „Romlás építőinek fognak neveztetni”. *Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi Fejedelemség válsága idején*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015 (Csokonai Universitas Könyvtár, 56).

LUKINICH Imre, *A Bethlen fiúk külföldi iskoláztatása 1619–1628. = Nagyenyedi Album*, Bp., 1926, 79–100.

MAGYAR László András, *Csanaki Máté tréfás enkomiuma (1626)*, Magyar Könyvszemle, (110)1994, 407–412.

Magyar országgyűlési emlékek 1646–1647, I. köt., közléteszi BESSENYEI József, közreműködők PÉTER Katalin, MISKEI Antal, Eszterházy Károly Egyetem–Történettudományi Intézet, Eger, 2017.

MAKKAI László, *A magyar puritanusok harca a feudálizmus ellen*, Akadémiai, Bp., 1952.

Paul de MAN, *Az olvasás allegóriái: Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, ford. FOGARASI György, Ictus Kiadó és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1999.

Paul de MAN, *Szemiológia és retorika* = Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái*, i. m. 13–34.

Paul de MAN, *A trópusok retorikája (Nietzsche)* = Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái*, i. m. 142–162.

MARTIS Zsombor, *Czeglédi István kassai prédikátor társadalmi kapcsolatairól műveinek előszava alapján = Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2011. november 8.*, szerk. GARADNAI Erika, PODLOVICS Éva Lívia, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, Miskolc, 2012, 13–20.

Gerhard MEYER, *Zu den Anfängen der Straßburger Universität. Neue Forschungsergebnisse zur Herkunft der Studentenschaft und zur verlorenen Matrikel*, hrsg. Hans-Georg ROTT, Matthias MEYER, Hildesheim, 1989 (Historische Texte und Studien 11).

MIKÓ Gyula, *Geleji Katona István retorikai elvei és az udvari prédikáció = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, 2008 (Könyv és Könyvtár 2007-es különszáma).

MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”. *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*, Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2010.

[MISKOLCI CSULYAK István], *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, a latin szövegeket fordította GYULAI Éva, SZABADI István, DIENES Dénes, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2008.

- MIZERA Tamás, *A legszelídebb patak: A lutheránus németiség tanítókönyvtárai a kora újkori Felvidéken*, *Per aspera ad astra*, (5)2018, 1. szám, 36–48.
- MOLNÁR Aladár, *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*, MTA, Bp., 1881
- Monda nekik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*, vál., előszó, jegyz. SZABÓ Lajos, Bp., Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, 1982.
- MONOK István, *Csanaki Máté könyvjegyzéke*, *Magyar Könyvszemle*, (99)1983, 3. szám, 256–262.
- MONOK István, *Magyarország és a magyarok az elzászi könyvkiadásban, 1482–1621 (Változások a kiadói politikában – változó országkép) = Fehér lovag: Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*, szerk. Gálffy László, Sáringer János, Szeged, 2015, 212–230.
- MONOK István, *A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Reciti, Bp., 2015, 87–104.
- MONOK István, *Hasonlóságok és eltérések a köztes Európa kora újkori könyvtörténetében: Szempontok és példák = Episcopus, Archiabbas Benedictinus, Historicus Ecclesiae: Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára*, szerk. SOMORJAI Ádám OSB, ZOMBORI István, METEM, Bp., 2016, 233–246.
- MONOK István, *Luther és Melanchthon műveinek előfordulási gyakorisága a kora újkori könyvjegyzékeken = Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, II, szerk. HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor, HILLER István, SZIRTES Zsófia, BALOGH Zsuzsanna, PÁSZTOR Katalin, TAMÁS Máté, L’Harmattan, 2016, 115–132.
- MONOK István, *Iskolai használatú könyvek a németújvári protestáns iskola könyvtárában 1569–1634*, *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, tomus XXI, fasc. 2, 2017, 236–246.
- MONOK István, *Peter Felckmann, egy elfeledett erdélyi szász grécista*, *Irodalomtörténeti Közlemények* (121)2017, 3. szám, 392–397.
- MÓRÉ Tünde, *Fertilitas és sterilitas a wittenbergi peregrináció költészetében = Speculum: Tanulmányok a hetvenéves Havas László tiszteletére*, szerk. TAKÁCS Levente, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009, 71–84.
- Ulrich MUHLACK, *Tacitismus (RWG) = Der Neue Pauly*, Hg. Manfred LANDFESTER (hálózati kiadása: [www. Brillonline.nl/subscriber/entry?entry=dnpe15303500](http://www.Brillonline.nl/subscriber/entry?entry=dnpe15303500))
- Graeme MURDOCK, *The Importance of Being Josiah: an Image of Calvinist Identity*, *Sixteenth Century Journal*, 29(1998), 4. szám, 1043–1059.
- Graeme MURDOCK, *Calvinism on the Frontier 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania*, Clarendon Press, Oxford, 2000.
- Graeme MURDOCK, *Beyond Calvin: The Intellectual, Political and Cultural World of Europe’s Reformed Churches, c. 1540–1620*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2004.
- Graeme MURDOCK, *A magyar református egyháztörténet-írás = Egyház és kegyesség a kora újkorban. Kutatótörténeti tanulmányok*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, CSORBA Dávid, BARÁTH Béla Levente, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, Debrecen, 2009, 59–63.
- Bronisław NADOLSKI, *Życie i działalność naukowa uczonego gdańskiego Bartłomieja Keckermanna*, Wydawnictwo Naukowe, Toruń, 1961 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu).

- Naplók és útleírások a 16–18. századból*, közléteszi SZELESTEI N. László, Universitas, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 6).
- Gerhard OESTREICH, *Neostoicism and the Early Modern State*, ed. by Brigitta OESTREICH, H. G. KOENIGSBERGER, transl. by David MCLINTOCK, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.
- OLÁH Szabolcs, *Hitelmény és tanközlés: Bornemisza Péter gyülekezeti énekhasználata*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000 (Csokonai könyvtár, 22).
- Walter J. ONG, *Ramus: Method and the Decay of Dialogue*, Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), London (England), 1983.
- ŐZE Sándor, *Fokasz császár szerepe az európai és magyarországi protestantizmus történetiszemléletében = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debrecen Egyetemi Kiadó, 2011, II. köt., 526–534.
- ŐZE Sándor, *Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566)*, Magyar Napló, Bp., 2016.
- PÁLFI József, *Református felsőoktatás Erdélyben*, EME, Kolozsvár, 2009.
- PÉCH Antal, *Alsó Magyarország bányamívelésének története (1600-tól 1650-ig)*, 2. köt., MTA, 1887.
- PECSUK Ottó, *A Római levél mint logos protreptikos? Mérlegen egy kísérlet a levél retorikaelméleti meghatározására = Oratoris officium: Tanulmányok a hetvenéves Adamik Tamás tiszteletére*, szerk. DÉRI Balázs, L'Harmattan – ELTE BTK Latin Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Bp., 2008, 159–166.
- PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Kossuth Kiadó – Eszterházy Károly Főiskola, Budapest – Eger, 2013 (Kulturális örökség).
- PÉTER Katalin, *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban = Péter Katalin, Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Ráday Gyűjtemény, Bp., 1995 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8) 77–97.
- Michael PHILIPP, *Politische Dissertationen im 17. Jahrhundert = Promotionen und Promotionswesen an deutschen Hochschulen der Frühmoderne*, Hg. Rainer A. MÜLLER, SH-Verlag, Köln, 2001, 21–44.
- PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Balassi Kiadó, Bp., 1996 (Humanizmus és reformáció, 24).
- Heinrich PLETT, *Retorika és stilsztika*, ford. VÍGH Árpád = *Tanulmányok az irodalomtudományok köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Tankönyvkiadó, Bp., 1988, 131–165.
- Henry A. POCHMANN, *German Culture in America: Philosophical and Literary Influences 1600–1900*, University of Wisconsin Press, Madison, 1957.
- Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, szerk. ADAMIK Tamás, ford., jegyz. ADAMIK Tamás, CSEHY Zoltán, GONDA Attila, KOPECZKY Rita, KRUPP József, POLGÁR Anikó, SIMON L. Zoltán, TORDAI Éva, Kalligram, Pozsony, 2009.
- C. S. M. RADEMAKER, *Life and Works of Gerardus Joannes Vossius (1577–1649)*, Van Gorcum, Assen, 1981.

Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607–1710, szerk. DIENES Dénes, BALOGH Judit, SZABADI István, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 1999 (Acta Patakina, 1).

Retorikák a reformáció korából, vál., s. a. r., bev., jegyz., záró tanulmányt írta, szerk. IMRE Mihály, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2000 (Csokonai könyvtár. Források, 5).

Retorikák a barokk korból, a szemelvényeket válogatta, a kötetet szerkesztette, a zárótanulmányt írta BITSKEY István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003 (Csokonai könyvtár. Források, 10).

RESTÁS Attila, *Keckermann retorikái: Fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből*, Irodalomtörténet, 2000/4, 477–497.

RESTÁS Attila, *Az amplificatio alakzatai Keckermann retorikáiban = Nyelvészet és irodalomtudomány: A kötet a Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatalkutatók Szövetsége (RODOSZ) rendezte I. Tudományos Konferencia anyagát tartalmazza*, 2000. március 11–12., szerk. Selyem Zsuzsa, Bukarest-Kolozsvár, Kriterion, 2001 (RODOSZ-tanulmányok, I) 27–42.

RESTÁS Attila, *Mátyás király alakja Matthias Bernegger (1582–1640) Tacitus-kommentárjaiban = Erdély reneszánsza: a 2008. október 8-11. között tartott konferencia előadásai*, szerk. Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2009, 1. kötet, 66–70.

RESTÁS Attila, *Bartholomaei Keckermanni Systematis rhetorici Epitome (1617) = Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Debrecen, 2011, 1. kötet, 55–60.

RESTÁS Attila, *A fertilitas Hungariae-toposz változatai egy 17. század végi tézisnyomtatványban (Hungaria seu Disputationes miscellaneae de natura Hungariae, 1700) = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson: Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013, 484–493.

RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos*”: *Szövegalkotás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben*, *Studia Litteraria* (LII), 2013/3–4, 189–203.

RESTÁS Attila, *Konfesszionalitás és mártírológia Keckermann retorikai műveiben = Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15-19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015 (*Loci Memoriae Hungaricae*, III) 63–71.

RESTÁS Attila, *Két bölöni unitárius kézirat predikációskötet tanulságai: Zsidó-magyar sorspárhuzam, szövegátvétel, kritikátörténet = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Reciti Kiadó, Bp., 2015, 173–188.

RESTÁS Attila, *Régi tankönyvek ózdi könyvtárakban = Közösségek – sorsok – tradíciók: Tanulmányok a Barkóságról*, szerk. Alabán Péter, Ózd, 2015 (*Studia Barkonum*, 3) 138–144.

RESTÁS Attila, „*Ország, város, Ecclesia*”: *Identitás-elemek egy unitárius kézirat predikációskötetben = Od reformácie po založení cirkvi – A reformációtól egyházalapításig*, szerk. Peter Kónya, Annamária Kónyová, Vydavateľstvo Prešovskej University, Prešov, 2015, 248–258.

RESTÁS Attila, *Két ismeretlen strassburgi nyomtatvány: Michael Joannes Moslehner magyar nyelvű verse (1633) és Joannes Kempius jogi disputatiója (1632). Pótlás az RMNy-hez, az*

RMK-hoz és az RMSz-hez = *In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016, 74–81.

RESTÁS Attila, *Csanaki Máté Martini-ellenes vitairata Keckermann védelmében (1625) = Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, MOLNÁR Dávid. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2017 (Convivia Neolatina Hungarica, 2) 191–197.

RESTÁS Attila, *A kora újkori Magyarország-toposzok történetéhez: Paczoth Ferenc (1617) és Johann Fechner (1650) beszédei*, Irodalomtörténeti Közlemények, (122)2018, 4. szám, 490–507.

RITOÓK Zsigmond, *Az ókortudomány fogalmának változásai = Bevezetés az ókortudományba*, I, szerk. HAVAS László, TEGYÉY Imre, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1996 (AGATHA, II) 7–35.

Wojciech RYCZEK, *Antystrofa dialektyki: Teoria retoryczna Bartłomieja Keckermann*, Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, Warszawa-Toruń, 2016.

Wojciech RYCZEK, *Speaking Freely: Keckermann on the Figure of Parrhesia*, Rhetorica (XXXVII), 2. szám, 2019, 167–188.

Heinz SCHILLING, *The Religious Borderlines of the Confessionalisation and Secularisation of European Culture and Societies: Result and Perspectives of my Cooperation with István György Tóth = Friars, Nobles and Burghers – Sermons, Images and Prints: Studies of Culture and Society in Early-Modern Europe*, in memoriam István György Tóth, ed. Jaroslav MILLER, László KONTLER, CEU Press, Bp.–New York, 2010, 3–10.

Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538–1621*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1977.

Anton SCHINDLING, *Johannes Sturm, das Gymnasium in Lauingen und die Jesuiten in Dillingen = Johannes Sturm (1507-1589): Rhetor, Pädagoge und Diplomat*, Hrsg. Matthieu ARNOLD, Tübingen, Mohr Siebeck, 2009 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation) 261–292.

Deborah K. SHUGER, *Sacred rhetoric: Christian Grand Style in the English Renaissance*, Princeton University Press, Princeton (New Jersey), 1988, 337–365.

Deborah SHUGER, *Sacred Rhetoric in the Renaissance = Renaissance Rhetoric*, ed. Heinrich F. PLETT, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1993, 121–142.

SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)*, L'Harmattan, Bp., 2007 (Mikrotörténelem, 1).

SÍPOS Gábor, „Tanulásoknak okáért ...”: *Bethlen Gábor világi elitképző programjáról = Fortuna vagy Fatum árnyékában? Fejezetek az Erdélyi Fejedelemség történetéből*, Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2014, 95–105.

Jane STEVENSON, *Johanna Otho (Othonia) and Women's Latin Poetry in Reformed Europe = Women Writing Latin from Roman Antiquity to Early Modern Europe*, eds. Laurie CHURCHILL, Phyllis R. BROWN, Jane E. JEFFREY, New York, 2002, 3. vol., 189–216.

Jane STEVENSON, *Women and Classical Education in the Early Modern Period = Pedagogy and Power: Rhetorics of Classical Learning*, eds. Yun Lee TOO, Niall LIVINGSTONE, Cambridge University Press, Cambridge, 2007, 83–109.

SZABÓ András, *Thúri György, a koszorús költő* = SZABÓ András, *Respublica litteraria: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról*, Bp., Balassi, 1999, 132–139.

SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert leánykérései = Amor, álmom és mámor: a szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Universitas, Bp., 2002, 83–92.

SZABÓ András, *A humanista életrajzi beszéd Magyarországon a 16. század második felében = Classica, mediaevalia, neolatina*, II, szerk. HAVAS László, TEGYEY Imre, Debrecen, 2007, 127–133.

SZABÓ András, *Szepességétől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, Komárom, 2013 (Monographiae Comaromienses, 8).

SZABÓ András, *Az 1588-as szikszói csata és propagandája* = SZABÓ András, *Szepességétől Biharig*, i. m. 72–81.

SZABÓ András, *Miskolci Csulyak István Heidelbergben* = SZABÓ András, *Szepességétől Biharig*, i. m. 108–117.

SZABÓ András, *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében* = SZABÓ András, *Szepességétől Biharig*, i. m. 135–142.

SZABÓ András, *Magyarországi diákok a 16. századi strasbourg-i főiskolán = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Reciti, Budapest, 2015, 105–114.

SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Balassi, Bp., 2017 (Humanizmus és reformáció, 37).

SZABÓ András Péter, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban – egy nélkülözhetetlen adattár „koraujkorász” szemmel*, Történelmi Szemle, (61)2014, 1. szám, 133–170.

SZABÓ András Péter, *Bridges to Königsberg: Students from North-East Hungary at Prussian Schools in the First Half of the Seventeenth Century = A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations 1541–1699*, szerk. ALMÁSI Gábor, Szymon BRZEZIŃSKI, HORN, Ildikó, Kees TESZELSZKY, ZARNÓCZKI Áron, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014, Vol. 1, 101–120.

SZABÓ Béla, *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a 16–18. században készített disputatióinak (dissertatióinak) elemzéséhez*, Publicationes Universitatis Miskolciensis Sectio Juridica et Politica (8), Miskolc, 1993, 79–154.

SZABÓ Béla, *Dionysius Gothofredus magyar hallgatói Strasbourgban = „Dum spiro doceo”*: Huszti Vilmos 85. születésnapjára, szerk. SZABÓ Béla, SÁRY Pál, Bíbor Kiadó, Miskolc, 2000, 191–229.

SZABÓ Béla, *Magyarországiak politica-disputatiói nyugat-európai egyetemeken a 17. században = A szabadság felelőssége: Írások a 65 éves Dénes Iván Zoltán tiszteletére*, szerk. PÉNZES Ferenc, RÁCZ Sándor, TÓTH-MATOLCSI László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 276–308.

P. SZABÓ Béla, *Három neves németalföldi jogász és Nadányi János kapcsolatának nyomai = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Printart-Press Kft., Debrecen, 2014, 188–245.

- P. SZABÓ Béla, „*Auctor et respondens*” – a szerzőség kérdése magyarországi joghallgatók korai disputationi és disszertációs fényében = *Ünnepi tanulmányok Csécsy György 65. születésnapja tiszteletére*, II. kötet, szerk. SZIKORA Veronika és TÖRÖK Éva, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Debrecen, 2017, 247–277.
- P. SZABÓ Béla, *Újabb magyarországi jogtanuló a 16. századi strasbourg-i akadémián (Kiegészítés az eddigi peregrinusnévsorhoz)*, *Gerundium*, (8)2017, 4. szám, 12–29.
- SZABÓ G. Zoltán – SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Tankönyvkiadó, Bp., 1988.
- SZÁNTÓ György Tibor, *Anglikán reformáció és angol forradalom*, Európa, Bp., 2000.
- SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2012 (Csokonai Könyvtár, 49).
- SZÁRAZ Orsolya, *Devóció, fegyelmezés, ellenőrzés: A segnerianus népmissziók funkciói = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson: Kolozsvár, 2011. augusztus 22-27*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2013, 328–342.
- SZÁRAZ Orsolya, *Pokoli színház: Az elrettentés eszközei és módszerei a jezsuita penitenciális népmissziókban = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Bp., 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7) 339–353.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „*Minta a szőnyegen*”: *A műértelmezés esélyei*, Balassi, Bp., 1995.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalom történeti és elméleti vizsgálata = SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Minta a szőnyegen”, i. m. 11–23.*
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről = SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Minta a szőnyegen”, i. m. 24–66.*
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Merre tart az irodalomtudomány?* *Alföld*, 1996/2, 104–108.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Bevezetés: A művészetek egyetemessége és viszonylagossága = SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Irodalmi kánonok*, Csokonai, Debrecen, 1998 (Alföld könyvek) 5–14.
- SZEKLER Enikő, *Egy 17. század eleji lutheránus prédikációs exemplum tárgy történeti háttere = Doktoranduszok fóruma: Miskolc, 2008. november 13*, szerk. SZŐKE Kornélia, Miskolci Egyetem Tudományos szervezési és Nemzetközi Osztály, Miskolc, 2009, 27–28.
- SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiadja DÉZSI Lajos, MTA, Bp., 1898.
- SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Magvető, Bp., 1976.
- Dictionarium Latinoungaricum*, per Albertum MOLNÁR Szenciensem Ungarum, procurante Elia Huttero Germano, Noribergae, 1604. IMRE Mihály tanulmányával, MTA Irodalomtudományi Intézete, Bp., 1990 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXV).
- Szenci Molnár Albert naplója*, közléteszi SZABÓ András, Universitas, Bp., 2003 (Historia litteraria, 13).

- SZENTPÉTERI Márton, *Szenci Molnár megőrül: Előzetes egy jövőbeli pszichohistóriai tanulmányhoz = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, FISz, Bp., 1999, 131–148.
- SZENTPÉTERI Márton, *Újabb könyvek Johann Heinrich Alstedről*, Irodalomtörténeti Közlemények, (105)2001, 3–4. szám, 476–486.
- SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Universitas, Bp., 2008 (Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok).
- SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, a szöveget gondozta és magyarázta KULCSÁR Péter, az előszót írta KOVÁCS Sándor Iván, Szépirodalmi, Bp., 1979.
- SZETEY Szabolcs, *A homiletikatörténeti kutatások problémái = Tan és módszertan*, szerk. TRAJTLER Dóra Ágnes, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, Bp., 2012, (Conferentia Rerum Divinarum, 3) 151–167.
- SZILÁGYI MÁRTON, *Filológiából eszmetörténet: Tarnai Andor Extra Hungariam... című monográfiájának tudománytörténeti helyéről = Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti, Bp., (Reciti Konferenciakötetek, 7) 83–91.
- SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczy György udvari iskolái történetéhez*, Magyar Könyvszemle, Új folyam, 1. szám, 1892–1893, 91–101.
- SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000) = HORVÁTH Iván, Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Akadémiai, Bp., 2004, 309–325.
- SZOMBATHI János, *Monumenta protestantium Hungariae Ecclesiastica. Pars prima: Historia Scholae seu Collegii Ref. Sárospatakiensis*, Delineata a Johanne SZOMBATHI jur. nat. hist. et eloqu. in eodem collegio professore (Inchoata Sárospatakini diebus Julii AO.1788 et postea continuata), Carolus Jäger, 1860.
- SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, ELTE Levéltára, Bp., 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).
- SZÖRÉNYI László, *Szexualitás és erotika a XVIII. századi gyóntatási kézikönyvekben = SZÖRÉNYI László, Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Kortárs Kiadó, Bp., 2002, 140–152.
- TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Akadémiai Kiadó, Bp., 1969 (Modern filológiai füzetek, 6).
- TARNAI Andor, *A toposz-kutatás kérdéseire*, Literatura, 1975/1, 66–73.
- TARNAI Andor, *A magyar nyelvű irodalom elméleti megalapozása = A magyar kritika évszázadai*, szerk. SÖTÉR István, I, *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Szépirodalmi, Bp., 1981, 38–59.
- TARNAI Andor, *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós: Előadások*, szerk. GOMBA Szabolcsné, HAIMAN György, KLTE Könyvtára, Debrecen, 1985, 151–157.
- TARNAI Andor, *A consultatio Magyarországon: A politikai nevelés irodalmi formáinak és stílusának történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, (90)1986, 6. szám, 637–656.
- TARNAI Andor, *A váradi Orator extemporaneus = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékeztére*, szerk. JANKOVICS József, Balassi, Bp., 1994, 365–378.

TARNAI Andor, *Latin poetry in Hungary in the 16th and 17th centuries*, Hungarian Studies, (10)1995, 2. szám, 279–289.

TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2009 (Csokonai könyvtár, 45).

Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2009.

THALLÓCZY Lajos, BARABÁS Samu, *A Blagay család oklevéltára*, MTA, Bp., 1897.

Theatrum Europaeum: A Rákóczi-szabadságharc krónikája az európai kulturális színtéren/Die Kronik des Rákóczi-Freiheitskampfes im Kulturkreis Europas, vál., tan., jegyz. KINCSES Katalin Mária, ford. TUZA Csilla, Bp., Nap Kiadó, 2013.

THOMKA Beáta, *A kinyilatkoztatás alakzattana* = THOMKA Beáta, *Áttetsző könyvtár*, Jelenkor, Pécs, 1993, 5–17.

A Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai, 1602–1624, s. a. r. DOMÁNYHÁZI Edit, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, LATZKOVITS Miklós, Szeged, 1989 (Fontes rerum scholasticarum, 1).

TÓTH Béla, *Ramus hatása Debrecenben*, Könyv és Könyvtár (XII), 1979, 85–107.

TÓTH Gergely, *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. TÓTH Gergely, MTA BTK TTI, Bp., 2014, 117–147.

TÓTH István György, *Három ország, egy haza*, Adams Kiadó, Bp., 1992.

D. TÓTH Judit, *A kora keresztény mártíromság kérdései Boudewijn Dehandschutter kutatásainak tükrében*, Studia Litteraria, 2012/3–4, 267–280.

D. TÓTH Judit, *Az emlékezet retorikája – Nüsszai Szent Gergely első homiliája a szebasztói negyven mártír magasztalására* = D. TÓTH Judit, *Mártírok, szentek, keresztény filozófusok Nüsszai Szent Gergely műveiben*, Bp., Kairosz Kiadó, 2019 (Catena. Monográfiák, 19) 84–104.

TÓTH Zsombor, *Egy kora újkori székelj fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből* = TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Reciti, Bp., 2017 (Irodalomtörténeti füzetek, 178) 82–98.

TÖKÉS István, *A bibliai hermeneutika története*, Kolozsvári Református Egyházkerület, Kolozsvár-Napoca, 1985.

TÚRI Tamás, *Egy unitárius Jelenések-kommentár kontextusai a 17. században*, Keresztény Magvető, 2015/1, 3–21.

TRENCSENYI Balázs, *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció* = TRENCSENYI Balázs, *A politika nyelvei: Eszmetörténeti tanulmányok*, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Bp., 2007, 13–58.

TURÓCZI-TROSTLER József, *Keresztény Seneca*, Egyetemes Philológiai Közölny, (61)1937, 25–75.

TURÓCZI-TROSTLER József, „Az kopaszsagnag diczireti” a tizenhetedik században, Irodalomtörténeti Közlemények, (46)1936, 218–219.

VALYON Eszter, *A nyelvi képek osztályozása és elméleti megközelítése a XVI. századi francia rámistá retorikákban*, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010.

- Marc VAN DER POEL, *Oratory = The Oxford Handbook of Neo-Latin*, eds. Sarah KNIGHT, Stefan TILG, Oxford University Press, Oxford, 2017, 119–134.
- VARGA András, *Az altdorfi egyetem magyar diákjai (1583–1718) = Lymbus: Művelődéstörténeti Tár (V)*, 1994, 1–19.
- VARGA Zsigmond J., *Görög–magyar szótár az Újszövetség irataihoz*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1992.
- R. VÁRKONYI Ágnes, *Teátrumi valóságok = R. VÁRKONYI Ágnes, Századfordulóink: Esszék, tanulmányok*, Liget Műhely Alapítvány, Bp., 1999, 83–85.
- VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár életművében*, Akadémiai, Bp., 1985 (Humanizmus és reformáció, 12).
- Brian VICKERS, *On the Practicalities of Renaissance Rhetoric = Rhetoric Revalued*, ed. Brian VICKERS, Binghamton, New York, 1982 (Medieval and Renaissance Texts and Studies) 133–141.
- VINCZE Hanna Orsolya, *Peregrinus diákok Európa-képe = VINCZE Hanna Orsolya, Helyzet, jelentés*, Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2010 (Ariadné könyvek) 101–113.
- VÖRÖSMARTI Mihály *kálvinista prédikátor megtérése históriája*, s. a. r. JANKOVICS József, NYERGES Judit, tan. JANKOVICS József, a latin szövegeket ford. és a jegyzeteket írta GERÉBY György, Argumentum, Bp., 1992.
- VIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, I., A kezdetektől 1700-ig*, szerkesztette és befejezte P. VÁSÁRHELYI Judit, a szerkesztő munkatársai KIS Elemérné és KOVÁCS Zsuzsanna, Budapest, OSzK, 2008.
- C. VLADÁR Zsuzsa, *A korai magyar grammatikák*, Tinta Kiadó, Bp., 2016 (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 191).
- Johannes VOELLUS, *A szónoklás általános elmélete (1600)*, ford. RESTÁS Attila = *Retorikák a barokk korból*, a szemelvényeket válogatta, a kötetet szerkesztette, a zárótanulmányt írta BITSKEY István, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2003 (Csokonai könyvtár. Források, 10) 143–155.
- ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Bp., 1911.
- ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.³
- W. H. van ZUYLEN, *Bartholomäus Keckermann: Sein Leben und Wirken*, Noske, Leipzig, 1934.
- ZVARA Edina, *A Listi-család tagjainak könyvei = „Apró cseppekből lesz a zápor”*: Bakonyi Géza emlékkönyv, szerk. HEGYI Ádám, SIMON Melinda, Szegedi Egyetemi Kiadó–Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2008, 45–70.
- ZSILINSZKY Mihály, *Az 1637/8-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez*, Bp., MTA, 1885.